МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КОВБАСЮК СТЕФАНІЯ АНДРІЇВНА

УДК 94 (492): 316.7:75"14/15"

ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА РАННЬОМОДЕРНИХ НІДЕРЛАНДІВ (1480-ТІ – 1580-ТІ РР.)

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Кандидат історичних наук, доцент
Котляров Петро Миколайович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП **3**

РОЗДІЛ І. ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА **10**

1.1. Популярна культура в контексті історичних досліджень: дефініції, проблеми, підходи 10

1.2. Історіографія проблеми 36

1.3. Джерельна база дослідження 57

РОЗДІЛ ІІ. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ В РАННЬОМОДЕРНИХ НІДЕРЛАНДАХ **82**

2.1. Політичні та соціально-економічні трансформації в житті ранньомодерних Нідерландів 82

2.2. Зміни в популярній культурі: реформа популярної проповіді, кермес та Карнавалу 104

2.3. «Місця відпочинку»: популярна культура в уявленнях та практиках міської еліти в Нідерландах другої половини XVI ст. 124

РОЗДІЛ ІІІ. ТОПОСИ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ ТА КУЛЬТУРА ЕЛІТ: ВИМІРИ ВЗАЄМОДІЇ **138**

3.1. «Корабель дурнів» та «блакитний човен»: популярні конструкти, гуманістична думка та візуальна інтерпретація 138

3.2. Блазні та блазнювання: популярні практики та їх реінтерпретація в гуманістичному та реформаційному дискурсах 153

3.3. Збирання прислів’їв в Нідерландах: гуманістичні студії, «зображувальний екуменізм» та «лінгвістичний націоналізм» 167

3.4. День св. Мартіна в ранньомодерних Нідерландах: наративи, візуальність та популярна традиція 180

ВИСНОВКИ **193**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ **198**

ДОДАТКИ **223**

ВСТУП

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку джерел та літератури, додатків.

Повний обсяг дисертації – 278 сторінок, з яких 24 сторінки становлять список джерел і літератури (296 найменувань) українською, російською, англійською, французькою, німецькою, іспанською, нідерландською, італійською та латинською мовами.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства великого значення набувають проблеми масової культури як поля для маніпуляцій суспільною свідомістю і, в той же час, поля емансипації «високої культури». Тому актуальними стають праці, пов'язані із теорією та практиками популярної культури. Осмислення та всебічний аналіз засад, на яких конструювалося європейське суспільство, дозволить охарактеризувати структури популярної культури, її топоси, роль та функції. Саме такій проблематиці присвячене дослідження «Популярна культура ранньомодерних Нідерландів (1480-ті – 1580-ті рр.)».

На сьогодні спеціальні дослідження, присвячені особливостям популярної культури ранньомодерних Нідерландів, залишаються нечисленними. Загальну характеристику європейській популярній культурі у визначений період дав видатний англійський історик та культуролог П. Берк; до окремих аспектів популярної культури Нідерландів звертались у своїх працях Д. Бакс, Г. Плей, Г. Вейт, В.С. Гібсон та ін. Проте поза увагою дослідників поки що залишається теоретичне переосмислення процесів в ранньомодерній популярній культурі, виділення її топосів, а також її взаємовпливи з культурою еліт та з ідейними рухами ранньомодерної доби, зокрема з Гуманізмом та Реформацією.

Враховуючи ж синтетичний характер культури міст Нідерландів (вона увібрали в себе риси культури селянської, бюргерської, елітарної), вкрай

важливим є розкриття шляхів впливу суспільно-політичних та релігійних трансформацій на міжкультурну взаємодію, чому присвячена значна частина роботи. Не менш важливим є і дослідження топосів – «загальних місць» – популярної культури, які характеризують суспільні трансформації та рецепцію явищ загальноєвропейського масштабу – Відродження, Гуманізму та Реформації.

Мета дослідження полягає у комплексному з'ясуванні всіх аспектів еволюції популярної культури в ранньомодерних Нідерландах.

Для досягнення цієї мети поставлені такі **конкретні завдання:**

- дати визначення терміну «популярна культура» та окреслити межі його застосування в історичних дослідженнях;
- проаналізувати стан джерельної бази та стан історіографічної розробки теми;
- охарактеризувати політичні та економічні трансформації в Нідерландах доби раннього Нового часу, в контексті яких розвивалась популярна культура;
- розкрити роль релігійної кризи в започаткуванні «реформи» популярної культури;
- проаналізувати образ популярної культури в уявленнях та практиках нідерландської еліти;
- розглянути образи «корабля дурнів», «блакитного човна» та блазня в контексті популярної культури та гуманістичної думки XVI ст.;
- проаналізувати практики збирання народних прислів'їв у реальному, наративному та художньому вимірах;
- розкрити роль та значення популярних святкувань на прикладі Дня св. Мартіна в ранньомодерних Нідерландах.

Об'єктом дослідження є суспільне життя ранньомодерних Нідерландів, 17 провінцій, об'єднаних під владою династії Габсбургів в 1480-тих – 1580-тих роках.

Предметом дослідження визначається популярна культура як найбільш розповсюджена та динамічна складова культури визначеного суспільства ранньомодерних Нідерландів (1480 – 1580-тих років).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1482 року, коли Нідерланди, внаслідок Арраського миру, стали частиною імперії Габсбургів, що позначило початок нового етапу їх історії, до 1581 року, коли був опублікований Акт про клятвене відлучення Філіпа II. Акт проголошував, що іспанський король не виконував своїх обов'язків у країні і тому більше не вважається законним королем Об'єднаних провінцій Нідерландів. Ця подія ознаменувала остаточний розпад Нідерландів на дві частини – Північні Об'єднані провінції та Південні (Габсбурзькі) Нідерланди.

Даний проміжок часу був вибраний невипадково і не тільки з огляду на політичні зміни. Епоха правління Карла V та Філіпа II стала часом відчутних трансформацій в усіх сферах буття нідерландського суспільства. Не менш насиченим було і духовне та культурне життя цього часу, позначене впливом Відродження, Гуманізму та Реформації. Всі ці корінні зміни не могли не відбитися на динаміці розвитку популярної культури, стимулювавши переосмислення, реінтерпретацію та реконтекстуалізацію її образів.

Таким чином, вибраний хронологічний проміжок можна назвати перехідною епохою, в контексті якої особливо плідним є дослідження розвитку популярної культури в усій її складності, багатогранності та контроверсійності.

Географічні межі дослідження охоплюють територію 17 провінцій Нідерландів, обєднання яких у XVI ст. було закріплено «Прагматичною санкцією» Карла V Габсбурга (1546 р.). Окрім сучасного Королівства Нідерландів, 17 об'єднаних провінцій включали в себе території сучасних Бельгії, Люксембургу, частину Франції та Німеччини.

В основу **теоретико-методологічної бази** покладено принцип історизму, який вимагає досліджувати будь-яку історичну подію в розвитку та із врахуванням конкретної ситуації, відокремлення минулого від

теперішнього, дотримання історичного контексту та сприйняття історії як процесу, із уникненням її модернізації в сучасних дослідженнях. Ми приєднуємося до неокласичної парадигми історизму, згідно з якою історик має відмовитись від стандартів та пріоритетів, що лежать поза межами епохи, яку він досліджує, а з іншого боку – пройнятися її цінностями та побачити події з точки зору їх учасників, хоча і неможливо реконструювати минуле «як воно було насправді».

Основою для вирішення завдань, поставлених у дослідженні, стали як загальнонаукові методи – індукції та дедукції, аналізу та синтезу, порівняльний, структурний аналіз, так і методи історичні – проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний методи, історико-біографічний, історико-динамічний, а також історико-системний методи.

Нами був широко застосований інтердисциплінарний підхід в дослідженні топосів («загальних місць») популярної культури Нідерландів, де були використані як методи історичної науки, так і соціології, культурології, історії мистецтва.

Так, до іконографічного методу ми звернулись в дослідженні візуалізації окремих явищ духовного, політичного та соціального життя суспільства. Іконографію визначають два важливих моменти: повторюваність окремих характерних рис архетипу, чи першообразу, та збереження того самого змісту при повтореннях.

Також при роботі з візуальними джерелами для виявлення різних змістовних шарів художніх творів був застосований іконологічний метод, розроблений в працях А. Варбурга та Е. Панофського, зокрема при аналізі відтворення популярних образів в нідерландському мистецтві XVI ст., що дозволило відкрити не лише формальний та іконографічний рівні зображуваного, але й його ідейний, соціальний та психологічний підтексти.

При відтворенні образу популярної культури, селянства тощо в уявленнях та практиках міської еліти ми звернулись до імагології, яка

займається вивченням формування, сприйняття та перетворення певних образів (країни, народу, культури) та образного сприйняття «чужого» або «іншого».

Наукова новизна дисертації полягає у таких положеннях:

Вперше:

- запропоновано парадигму взаємодії між популярною та «високою» культурою (гіперболізація, інтелектуалізація, естетизація);

- визначено топоси, властиві як для ранньомодерної популярної, так і «високої» культури («блакитний човен», «корабель дурнів», блазень, прислів'я та ін.);

Уточнено:

- ґенезу та характер трансформацій у суспільно-політичному та релігійному житті нідерландського суспільства;

- місце популярної культури в уявленнях та практиках нідерландської еліти;

- роль збирання та візуалізації народних прислів'їв і приказок в наративах та мистецтві ранньомодерних Нідерландів

Отримали подальший розвиток:

- теза про посередницьку роль популярної культури у взаємодії між «вченою» та народною культурами;

- твердження про активну роль еліти у формуванні популярної образності;

- уявлення про блазня як ключову фігуру для розуміння ранньомодерної популярної культури;

- ідея про вплив популярних практик на ідейні рухи ранньомодерної доби (Гуманізм та Реформацію).

Практичну цінність дослідження обумовлюють сформульовані у ньому висновки, положення, загальнотеоретичні узагальнення, їх наукова новизна. Розроблена методика аналізу топосів популярної культури Нідерландів та їх рецепції у «високій» культурі може бути також застосована

для аналізу інших явищ масової культури не лише XVI ст., але й пізніших періодів – аж до сучасності, бо є досвідом всебічного дослідження популярної культури як області емансипації елітарної культури, її демократизації та перетворення на основну для суспільства.

Основні наукові результати дослідження можуть бути використані при викладання нормативних та спеціальних курсів кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного факультету. Так само вони можуть бути актуалізовані при аналізі аналогічних явищ постіндустріального суспільства як європейських країн, так і України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та матеріали дослідження були представлені у вигляді доповідей та тез на 18 наукових конференціях: Всеукраїнській конференції молодих істориків VII «Богданівські читання» (Черкаси, 2012), IV Науковій конференції «XVIII Сергеевские чтения» (Москва, 2013), I Міжнародній інтердисциплінарній конференції «What is old age? New perspectives from the Humanities» (Warwick, 2013), X Одеських читаннях ім. П.О. Каришковського (Одеса, 2013), XX Международной конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов» (Москва, 2013), IV Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (Київ, 2013), I Міжнародному Круглому столі «Дипломатія, політика та місто середніх віків та раннього Нового часу» (Київ, 2013), VI Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013), Международной научной конференции «Ренессансная культура и общественные практики» (Саратов, 2013), XII Конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2014» (Київ, 2014), VII Міжнародній конференції молодих вчених «Дні науки Історичного факультету – 2014» (Київ, 2014), Круглом столе «Модернизационные процессы в Старой Европе: структуры, коллизии, люди. (К столетию со дня рождения А.Н. Чистозвонова)» (Москва, 2014), Summer School: «Court Residences as Places of Exchange in Late Medieval and Early Modern Europe (III)» (Utrecht, 2014), «Crises in

Early Modern Times: Scenarios – Experiences – Management – Coping». International Workshop for Junior Historians (Salzburg, 2014), XIII Конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2015» (Київ, 2015), VIII Міжнародній конференції молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2015» (Київ, 2015).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображені в 14 публікаціях: 5 наукових статтей, з яких 4 статті опубліковані у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – в іноземному фаховому виданні, та 9 публікацій – в наукових збірниках та матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ І. ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Популярна культура в контексті історичних досліджень: дефініції, проблеми, підходи

Популярна культура стає полем для широкомасштабних історичних досліджень у 1960-тих роках, і з кожним роком кількість напрацювань в цій сфері лише зростає, що демонструє актуальність та плідність теми «популярного» для істориків. Одначе точного та загальноприйнятого визначення «популярної культури» на даний момент в історіографії не існує[1], і навіть більше того – в історичній літературі пострадянського простору досі не була прояснена термінологічна плутанина відносно «популярної культури», «народної культури» та культури «масової», що не сприяє проведенню досліджень в сфері популярного і, звідси, до розширення «території історика»[2]. Тому в даному підрозділі звернемося до аналізу змісту терміну «популярна культура», починаючи з його появи в історіографії і до вживання в сучасній історичній літературі, що передбачає не тільки висвітлення історіографії «популярної культури», але й з'ясування відмінності «популярного» від «народного» і «масового», та, відповідно, обґрунтування застосування терміну «популярна культура» в історичних дослідженнях, зокрема, в тих, які пов'язані з до-індустріальними суспільствами.

Перш ніж перейти безпосередньо до визначень «популярного», слід визначити рамки трактування терміну «культура» в даному дискурсі. Засновник «британських культурних студій» («British cultural studies»)

---

[1] Zazulyak Y. Popular culture [Електронний ресурс] Режим доступу: http://web.ceu.hu/crc/Syllabi/alumni/medieval/Zazulyak.html

[2] Вираз «територія історика» належить видатному французькому медієвісту Емманюелю Ле Руа Лядюрі.

Реймонд Вільямс в своїй книзі-словнику «Keywords» наводить три широкі дефініції. По-перше, культура може визначатися як «загальний процес інтелектуального, духовного та естетичного розвитку»[3] і, якщо користуватись даним терміном в подібному контексті, то слід згадувати видатних філософів, великих художників та поетів, що не є релевантним у випадку з дослідженням a priori «популярного», що передбачає певне «зниження» стосовно досягнень «великої» культурної традиції. По-друге, культура може трактуватися як «певний спосіб життя або народу, або епохи, або групи»[4]. В такому випадку, використовуючи подібне визначення, дослідник має можливість говорити про культурний розвиток країн чи народів, маючи на увазі не лише інтелектуальні та естетичні фактори, але й різні соціальні практики – дозвілля, відпочинок, святкування, спорт та все, що пов'язане з повсякденням та його історією. І, врешті, третє широке визначення культури, яке надає Вільямс, - «праці та практики, що виникли в результаті інтелектуальних та, особливо, творчих зусиль»[5]. За влучним зауваженням видатного британського культуролога Джона Сторі (John Storey), третє визначення культури за Вільямсом синонімічне тому, що структуралісти та пост-структуралісти називають «означальними практиками», тобто в такому разі доречно буде згадувати поезію, романи, балет, оперу та мистецтво[6]. На наш погляд, друге та третє визначення є найбільш релевантними в популярному дискурсі – друге говорить про «спосіб життя», тобто, про певні практики, якими живуть у повсякденності, а третє – про означальні практики, отже, про тексти в семіотичному розумінні, що охоплюють популярні пісні, народну поезію, літературу та мистецтво,

---

[3] Williams R. Keywords. – London: Fontana, 1983. – P. 90.

[4] Ibid.

[5] Ibid.

[6] Storey J. Cultural theory and Popular culture. An introduction. – Pearson, 2012. – P. 2.

якому «було відмовлено» у входженні до «великої традиції», яку передбачало перше визначення.

Таким чином, «культура» в дискурсі «популярної культури» буде вживатися нами одночасно в двох сенсах: означати спосіб життя («Культура – є вся цілісність життя») та означальні практики, що стосується всіх знакових систем, створених та прийнятих в певному суспільстві.

Не менше проблем постає перед дослідником у визначенні поняття «популярного»: соціологи, культурологи та історики сходяться на тому, що його межі надто розмиті для того, щоби було можливо сформулювати одну остаточну дефініцію.

Згадуваний вище британський культуролог Джон Сторі, підсумувавши дослідження у цій області, які були проведені в останні сорок років, виділив шість основних дефініцій «популярного». Коротко наведемо їх в якості теоретичної бази для аналізу вже суто історичної історіографії «популярної культури»:

1. Популярна культура – це культура найбільш «популярна» в конкретному суспільстві. Таке визначення передбачає, в першу чергу, квантитативний підхід до проблеми популярного: аналіз тиражів, продажів тощо.

2. «Залишковий підхід». Популярна культура – це те, що виявляється на маргіналіях «високої» культури. Таке визначення передбачає виключно ціннісний і оціночний підхід до культури, не вирішуючи проблему співвідношення між тиражованим та елітарним, взаємодії між кількісним та якісним показником. Чи стають твори Еразма Роттердамського «популярними» в разі їх тиражування та широкого розповсюдження?

3. Популярна культура як «масова культура»: комерційна, маніпулятивна, бездушна; така, яка не має естетичної цінності. Це визначення використовується переважно для характеристики популярної культури XX-XXI ст. і є мало релевантним для культури до-індустріальної епохи, про яку йтиметься мова.

4. Популярна культура як «народна культура», тобто культура, створена «народом» для «народу».

5. Визначення популярної культури з політичної точки зору: підхід марксиста Антоніо Грамші, який витікає з його ж концепту «гегемонії». «Гегемонія» за Грамші – це шлях, яким здійснюється політичне, моральне та культурне лідерство домінантної групи суспільства (такої, що має владу) над домінованими (частиною суспільства, позбавленої влади). Популярна культура визначається ним як місце боротьби між «спротивом» підпорядкованих груп та силами домінантних груп. Це і не нав'язана «зверху» культура, і не «спонтанно» продукована підпорядкованими масами; популярна культура є місцем обміну та перемовин між ними двома, позначена спротивом та намаганнями інкорпорації. Як буде продемонстровано нижче, грамшіанське визначення виявилося чи не найбільш популярним серед істориків популярної культури.

6. Визначення трактує взаємовідносини між популярною культурою та постмодернізмом: постмодерна культура відкидає різницю між елітарним та популярним, стверджуючи перемогу комерції над культурою наприкінці XX-XXI ст.[7] Як і третє визначення, воно є мало релевантним для дослідження середньовічної та ранньомодерної Європи, яка нас цікавить.

Наведені визначення, можливо, не є вичерпними, але дають певне уявлення про множинність підходів до проблем популярного в сучасній науці. Більш докладно про їх функціонування в історичному дослідженні буде сказано нижче в ході аналізу історіографії, яка присвячена популярній культурі епохи Середньовіччя та раннього Нового часу.

Перші дослідження в галузі популярної культури, проведені істориками, відносяться ще до епохи Романтизму, часу «відкриття народу» та «народного». Більшою мірою дослідники-романтики були зацікавлені в

---

[7] Storey J. Cultural theory and Popular culture. An introduction. – Pearson, 2012. – P. 5 – 12.

сучасній їм «популярній», або «народній» культурі, за яку вони мали культуру перш за все селянську. Саме до цього часу відноситься зацікавлення інтелектуалів у відвіданні сіл та збиранні там казок, пісень, приповідок, прислів'їв тощо[8].

Одним з перших до дослідження середньовічної популярної культури звернувся французький історик та публіцист Жюль Мішлє (1798 – 1874) у книзі «Відьма» (1862), яка присвячена дослідженню практик чаклунства та знахарства в Європі епохи Середньовіччя та раннього Нового часу. В його баченні популярна культура, чи б пак, як він її називав «народний дух» («l'esprit populaire»[9]) – це культура «пригнічених» («opprimés»), яка протиставлялась «вченій» культурі науковців, художників, істориків та філософів[10]. Постать Відьми для Мішлє є втіленням цього «народного духу», що знаходився у протистоянні з Церквою[11]. У цій книзі Мішлє вже були закладені перші теоретичні основи підходу до вивчення і розуміння середньовічної та ранньомодерної культури Європи – «популярна культура» як культура народу для народу, відокремлена від елітарних практик; популярна культура як контркультура, що протистоїть культурі еліт, в даному випадку – церковній; розуміння народу як «великого мовчальника історії»[12], «неписьменного» («illetrés»), зокрема такого, що не володіє

---

[8] Див. наприклад Garnièr J.-M. Histoire de l'imagerie populaire et des cartes à jouer à Chartres: suivie de recherches sur le commerce du colportage des complaintes, canards et chansons des rues. – Chartres: Impremerie de Garnier, 1869. – 453 p.

[9] Michelet J. Sorcière. – Paris: Garnier-Flammarion, 1966. – P. 70.

[10] «Il y a en France deux peuples, non par différences de fortunes, mais, ce qui est pis, par différence d'éducation et d'esprit» // Romantisme. – 1975. – Vol. 5. – No. 10. – P. 13 – 14.

[11] Цит. за Michelet J. Sorcière. – Paris: Garnier-Flammarion, 1966. – P. 28.

[12] Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб:

латиною.

На кінець XIX ст. романтизм втрачає свої позиції, поступаючись місцем позитивістському методу в історичних дослідженнях, що призводить до зміщення акцентів на дослідження політичної, «подієвої» історії, «історії – битві» («histoire-bataille»[13]) та реконструюванні «того, як все було насправді»[14], тому у студіях популярної культури наступає певна перерва, що закінчиться лише із заснуванням «Школи Анналів» Люсьєном Февром та Марком Блоком у 1929 р.

Саме поняття «популярного» в монографіях першого покоління «Школи Анналів» залишалось досить розмитим та невизначеним – ні в «Королівському дотику» («Les Rois thaumaturges», 1923) Блока, ані у «Проблемі невір'я в XVI ст. Релігія Франсуа Раблє» (1942) Февра не приділяється великої уваги окресленню семантичного поля «популярного» чи «народного». У них йдеться про «популярні уявлення» (Блок, 1938), «примітивну ментальність» (Февр, 1947[15]), «колективні емоції» (Февр, 1947[16]). Саме ж значення популярного у них коливається між розумінням популярного як народного, фольклорного та сміхового («railleries populaires»[17], «sève populaire»[18], «des mystères truculents et populaires»[19]) та

Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – С. 18.

[13] L'Histoire aujourd'hui / ed. par J-C. Ruano-Borbalan. – Paris: Sciences Humaines Éditions, 1999. – P. 275.

[14] «Wie es eigentlich gewesen» Цит. за Ranke L. Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514. – Leipzig, 1885. – P. VII.

[15] Febvre L. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais – Paris: Édition Albin Michel, 1947. – P. 439.

[16] Ibid. – P. 357.

[17] Febvre L. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais – Paris: Édition Albin Michel, 1947. – P. 152.

[18] Ibid. – P. 288.

популярного, як створеного для народу («lecture populaire», «plaquettes populaires»[20]).

Першою працею у французькій історіографії, присвяченою безпосередньо ранньомодерній «популярній культурі», стала монографія «Популярна культура у XVII – XVIII ст.» учня Люсьєна Февра Робера Мандру, яка побачила світ в 1964 році. В цій широко дискутованій праці Р. Мандру проаналізував 450 книжок-буклетів з так званої «Блакитної бібліотеки» («La Bibliothèque bleu»), видавництва м. Труа (Шампань), яке спеціалізувалося на виданні дешевих книжок з різної тематики і розрахованих на вкрай широку та не надто освічену, в основному селянську, аудиторію. Саме за допомогою цієї літератури автор вважав за можливе відтворити популярну культуру населення Франції ранньомодерної доби. Крізь призму отриманих результатів, Мандру дав визначення «популярній культурі» як культурі, що створена для народу, яка, в той же час, містить риси фольклорної (народної) культури[21]. Для Мандру популярна культура була, в першу чергу, культурою, створеною елітою для народу з метою пропагування та нав'язування останньому певних моделей світосприйняття.

Таке визначення популярної культури при всіх його недоліках побутувало серед французьких істориків досить довго: так у 1973 р., на одній з перших великих міжнародних конференціях, присвячених проблемам популярної культури, в Університеті Східної Англії французькі дослідники вперше відкрили для себе різницю між розумінням популярної культури у

---

[19] Ibid. – P. 357.

[20] «Lecture populaire», «plaquettes populaires» Febvre L. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais – Paris: Édition Albin Michel, 1947. – P. 236.

[21] Mandrou R. De la culture populaire aux 17e et 18e siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes. – Paris: PUF, 1984. – P. 11ff

французькій та англо-американській традиціях[22].

Майже одночасно з Мандру статтю, присвячену впливу елітарної культури на популярну, видав історик-марксист Альбер Собуль. У фокусі його дослідження знаходився вплив ідей Руссо та інших просвітників на рух санкюлотів[23].

Імпульси, дані дослідженнями Мандру та Собуля і, не в меншій мірі, травневими подіями 1968 року у Франції, спричинили до стрімкого зростання кількості досліджень в галузі популярної культури у 1970-80-тих, зокрема серед апологетів «Школи Анналів», значна кількість яких була присвячена історії популярної епохи Середньовіччя та раннього Нового часу. Ми відмітимо лише найбільш визначні серед них, що справили найбільший вплив на сучасні історичні дослідження в цій галузі: студії Ж. Лє Гоффа, Ж.-К. Шмітта, Р. Шартьє та Р. Мюшемблє.

Жак Лє Гофф, один із найбільш впливових та знакових представників «Школи Анналів», присвятив проблемі популярного, зокрема його протистоянню з елітарним один з розділів відомої збірки «Інше Середньовіччя» («Pour un autre Moyen Âge», 1977) – «Culture savante et culture populaire» («Культура вчена та культура популярна»[24]).

---

[22] Hinds H. E., Motz M. F., Nelson A. M. S. Popular culture Theory and Methodology: A Basic Introduction. – Popular Press, 2006. – P. 45.

[23] Soboul A. Les Sans-Culottes parisiens en l'An II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire : 2 juin 1793 - 9 thermidor an II. – Paris: Éditions Librairie Clavreuil, 1958. – 1168 p.

[24] Досить симптоматично назва цього розділу в російському перекладі була подана як «Учёная культура и культура народная» - «популярна» була замінена на більш прийнятний для російської історіографічної ситуації варіант «народна», хоча мова у статтях йде не виключно про народні (фольклорні) традиції. Ле Гофф Ж. Другое средневековье. – Екатеринбург: Изд-во Уральского Ун-та, 2002. – С. 136.

Лє Гофф визначає популярну/народну/фольклорну культуру, головним чином, через протиставлення її «вченій», клерикальній культурі Церкви, культури тих, які спілкувались латиною[25], що для вченого є важливим критерієм їх ідентичності. Для автора чи не єдиною формою міжкультурної взаємодії була боротьба церковної культури з «фольклорною», при чому до останньої включалися усі вірування та практики, які не схвалювалися офіційною доктриною Католицької церкви. Лє Гофф виділив три основні форми заперечення церковною культурою популярного/народного: руйнуванням, заміщенням (витісненням) та викривленням[26], наводячи приклади подібної взаємодії.

Вірогідно, на формування подібної концепції вплинуло декілька факторів – зокрема тодішні марксистські симпатії автора та монографія М.М. Бахтіна (франц. видання було здійснене 1970 року), де пропагувалась та сама концепція боротьби між церковним та народним (про неї докладніше мова буде йти нижче). Ж. Лє Гофф, таким чином, визнає лише один можливий рух – «зверху-вниз», не приймаючи до увагу зворотній вплив популярних уявлень на клерикальне середовище.

Парадигму «репресії» популярної культури перейняв й інший представник «Школи Анналів» Робер Мюшемблє, зробивши її наскрізною ідеєю своєї монографії «Популярна культура та культура еліт у Франції доби Нового часу» («Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle)», 1978). Сам автор визначення терміну «популярна культура» не дає, говорячи про достатню «розмитість» цього поняття, що робить його чітке визначення не обов’язковим[27]. Проте автор, один з перших

---

[25] Ле Гофф Ж. Другое средневековье. – Екатеринбург: Изд-во Уральского Ун-та, 2002. – С. 135 – 137.

[26] Там же. – С. 140.

[27] Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV – XVIII siècle). – Paris: Flammarion, 1978. – P.11

у французькій історіографії популярної культури, приділив значну частину свого дослідження популярній міській культурі, відзначивши її особливий, синтетичний характер – поєднання елітарного та народного, близького до селянського світобачення[28], але, в той же час, таке безпосереднє співіснування в одному просторі елітарного та популярного, домінуючих та домінованих створює певне напруження і робить міське середовище значно «вибуховішим» за селянське[29]. Інша важлива теза стосується «цивілізаційного процесу», чи б пак, «акультурації мас», тобто «репресії», «реформи» популярної культури, яка бере свій початок у XVI ст. та досягає апогею в епоху Просвітництва, та здійснюється зусиллями церковної і політичної еліти, спрямована проти реліктів язичницьких вірувань, магії, «забобонів» та навіть певних соціальних груп – жінок і молоді, чию роль намагались зменшити на всіх рівнях[30].

Варте уваги і трактування Жан-Клода Шмітта, видатного представника «Школи Анналів» та історії ментальностей. У свого роду програмній статті «Фольклорні традиції в середньовічній культурі» («Les traditions folkloriques dans la culture médiévale», 1981) Шмітт пропонує зовсім відмовитись від терміну «популярна культура» через його багатозначність, в той же час, вживаючи цей термін, він розуміє під популярною культурою культуру фольклорну і для нього дослідженням «culture populaire» є дослідження казок, міфології – усної фольклорної традиції, яка знайшла своє відображення у наративах[31]. На думку Шмітта, радше необхідно досліджувати «довгий період» культури в її тотальності, фокусуючись в той же час на системах внутрішніх взаємовідносин між фольклором і «вченою»

---

[28] Ibid. – P. 137 – 138.

[29] Ibid. – P. 138.

[30] Ibid. – P. 223ff

[31] Schmitt J.-C. Les Traditions folkloriques dans la culture médiévale // Archives de sciences sociales des religions. – 1981. – Vol. 52. – No. 52-1. – P. 12-13.

культурою, на її ритмах та еволюціях[32].

Останній з дослідників французької школи, на розгляді концепції якого хотілось би зупинитися, є відомий історик ментальностей Роже Шартьє. Він запропонував насправді революційний підхід до дослідження популярного, вплив якого вийшов далеко за межі франкофонного світу. В двох монографіях – колективній під його керівництвом – «Використання друкованого слова (XV-XVII ст.)» («Les usages de l'imprimé (XVe-XVIIe siècles)», 1987) та власній – «Читання та читачі у Франції за Старого порядку» («Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime», 1989), як влучно зауважив П. Берк, Р. Шартьє відстоює думку, що варто досліджувати не сукупність текстів чи інших об’єктів, які історик від початку визначає як «популярні», але скоріш ті особливі способи, якими ці об’єкти засвоюються за певних обставин певними суспільними групами[33]. Саме популярні шляхи засвоєння («l’appropriation») певних об’єктів чи текстів, на думку Шартьє, мають бути у фокусі дослідників популярної культури.

Ми окреслили основні підходи до розумінні та дослідження популярної культури в рамках так званої «Нової історії», започаткованої «Школою Анналів».

Далі зупинимось на іншому, не менш важливому підході – на трактуванні та дослідженні популярної культури з позицій марксизму. Великої уваги «отців-засновників» даного напряму популярна культура не привертала. Перші глибокі дослідження в цій області здійснені дослідниками Франкфуртської школи, зокрема Теодором Адорно та Максом Хоркхаймером. В фокусі їх студій знаходилась сучасна популярна культура, яку вони розглядали в термінах комерціалізації та постання «культурної

---

[32] Ibid. – P. 16.

[33] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – С. XIX.

індустрії»[34], що, звичайно, не є релевантним для періоду раннього Нового часу.

Першим з марксистів до глибинного аналізу доіндустріальної популярної культури звернувся італієць Антоніо Грамші (1891 – 1937) – його творчий спадок виявився вкрай впливовим для розробки теорії та практики студій з популярної культури і до сьогодні не втрачає наукової ваги.

Якщо в межах парадигми «нової історії», не дивлячись на певні марксистські симпатії, популярна культура тлумачилась в рамках «колективної психології», фольклору, колективної ментальності, «популярних» практик та уявлень, то «словник» А. Грамші включає в себе такі поняття як гегемонія, ідеологія, домінантні/доміновані, спротив та інкорпорація. Найбільшої відомості набув концепт «гегемонії». Гегемонія за Грамші – це шлях, яким здійснюється політичне, моральне та культурне лідерство домінантної групи суспільства, себто еліти та інтелектуалів, над домінованими, себто «народом», який позбавлений політичної влади[35]. Популярна культура тісно пов'язана з концептом гегемонії, вона визначається Грамші як місце боротьби між «спротивом» підпорядкованих груп та силами домінантних груп. Це і не повністю нав'язана «зверху» культура і, в той же час, і не «спонтанно продукована» групами підпорядкованих мас, вона є, швидше, місцем обміну та перемовин, позначена спротивом і намаганнями інкорпорації. Творцями, розповсюджувачами та інтерпретаторами популярної культури А. Грамші називає інтелектуалів, які, в свою чергу, в його розумінні – це ті, котрі займають певну позицію в громадських інститутах, пов'язаних з

---

[34] Hinds H. E., Motz M. F., Nelson A. M. S. Popular culture Theory and Methodology: A Basic Introduction. – Popular Press, 2006. – P. 33.

[35] The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935/ ed. by D. Forgas. – New York: New York University Press, 2000. – P. 100.

гегемонією[36]. Хоч в цих ідеях і відчуваються «відголоски» класової боротьби, проте відсутній економічний детермінізм, властивий марксистському підходу: Грамші надавав значно більшої ваги «надбудові», в даному разі «гегемонії», як результату класової боротьби та формі соціального контролю, в межах якої і творилась популярна культура.

На даний момент грамшіанський підхід не втратив актуальності – серед найбільших прихильників в англомовній історіографії слід назвати Е. Томпсона; серед більш обережних апологетів – англійського культуролога та історика П. Берка, вже згадуваного Р. Мюшемблє. Окремі ідеї – такі як ідея «посередників»-інтелектуалів – набули значного поширення в нідерландській історіографії популярної культури, про яку йтиметься згодом.

В контексті аналізу марксистських підходів до популярної культури неможливо оминути радянську історіографію з цього питання, зокрема науковий доробок М.М. Бахтіна та А.Я. Гурєвича, яких, звісно, назвати марксистськими можна лише умовно.

Значення монографії М.М. Бахтіна «Творчість Франсуа Раблє і народна культура Середньовіччя та Ренесансу» (1965) важко переоцінити, як для радянської науки, так і для світової – вона стала однією з причин сплеску цікавості до «популярної»/народної культури та зростання у математичній прогресії досліджень в цій сфері, особливо у випадку з англо-американською історіографією.

Виділимо три найважливіші для нас тези, які висуває М.М. Бахтін у своєму дослідженні: 1) Культура середньовічної та ренесансної Європи складалась з двох «полюсів» – культури «офіційної», статичної, серйозної та культури «народно-сміхової», стихійної, динамічної, що втілює життєву силу всього *народу*; 2) взаємодія між культурами відбувалась лише у формі боротьби «офіційної» культури Церкви та владних структур з «народно-

---

[36] Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture. – London: Routledge, 2004. – P. 159.

сміховою», карнавальною культурою *народу*. Причому, як і у Грамші, «народна культура» вважається матеріалістичною, тілесною, в той час як елітарна – спіритуалістичною[37]; 3) народно-сміхова культура мала власну естетичну концепцію – «гротескний реалізм», головною особливістю якого було зосередження на тілесному аспекті та «зниження», тобто перенесення всього високого і духовного до матеріально-тілесного плану[38].

В такій дуалістичній моделі складно не побачити ще ніцшеанську ідею протистояння діонісійського начала з апологічним, де роль «діонісійського», творчого та хаотичного, відводилась «народно-сміховій» культурі.

Тлумаченню та критиці концепції Бахтіна присвячений великий масив наукової літератури, тому ми не будемо на цьому зупинятися[39], виокремимо лише найважливіший для нас аспект – розуміння терміну «народної» культури в бахтінській культурній парадигмі. Вже у самій назві монографії закладений майбутній термінологічний конфлікт, який полягає у проблемі – чи «народна культура» Бахтіна дорівнює «популярній культурі» («popular culture», «culture populaire», «cultura popular», «cultura popolare») західної

---

[37] Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1991. – С. 113; Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Изд-во «Художественная литература», 1990. – С. 25.

[38] Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Изд-во «Художественная литература», 1990. – С. 26.

[39] Clark K., Holquist M. Mikhail Bakhtin. – Belknap Press, 1986. – 414 p.; Morson G., Emerson C. Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 552 p.; Vice S. Introducing Bakhtin. – Manchester: Manchester University Press, 1998. – 240 p.; Todorov T. Mikhail Bakhtin: The Dialogical Principle (Theory & History of Literature, Vol. 13). – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1985. – 132 p.

історіографії? Англійські, французькі, італійські та іспанські перекладачі монографії Бахтіна були впевнені, що так[40].

Чим же була «народна» культура Бахтіна? Першою її ознакою було сміхове начало – все, що пов'язано з пародією, комізмом, жартами та святами він відносив до «народного», хоча майже всі згадувані ним жанри – фабліо, шванки, поезія вагантів, пародійні вистави та міраклі належали авторству середньовічної «інтелігенції» – кліриків, студентів, школярів, монахів, вчених. Це не була «культура народу для народу», стоячи ближче до розуміння «популярної культури» за неограмшіанцями, де «інтелігенція» виступала міжкультурним посередником, що трансформувала народні образи, переплавляючи їх з образами та ідеями високої культури. Підтверджує це і той факт, що майже всі приклади з «народно-сміхової» культури, які наводить М.М. Бахтін були фактами міської культури, а не селянської, а якраз з останньою найчастіше ідентифікують саме народну культуру[41]. Таким «посередником» («mediator» P. Burke[42]) виступив і Раблє, який, будучи гуманістом, синтезував фольклор, міську популярну культуру, до якої безпосередньо належав, та ідеї високої, елітарної культури двох великих ідейних течій XVI ст. – Гуманізму та Ренесансу.

---

[40] Bakhtin, M.M. Rabelais and His World / Trans. Hélène Iswolsky. – Cambridge, MA: MIT Press, 1968. – 512 p.; Bakhtine M. L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Âge et sous la Renaissance. – Paris: Gallimard, 1965. – 471 p.; Bajtín M. La cultura popular en la Edad Media y el Renacimiento. El contexto de François Rabelais. – Barcelona: Barral, 1974.; Bachtin M. L'opera di Rabelais e la cultura popolare. Riso, carnevale e festa nella tradizione medievale e rinascimentale / trad. it. Mili Romano. – Torino: Einaudi, 1979.

[41] Storey J. Cultural theory and Popular culture. An introduction. – Pearson, 2012. – P. 9.

[42] Burke P. Popular culture in early modern Europe. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 101.

Бахтінська традиція зумовила те, що в радянській та пострадянській медієвістиці та ранній новістиці майже без винятку всі дослідники говорять про «народну» культуру, а вживання терміну «популярна культура» залишається привілеєм філософів, культурологів та соціологів, що зосереджені на дослідженні сучасної культури. Хоча у багатьох випадках доцільніше було б вживати обидва терміни для різних явищ культури Середньовіччя та Ренесансу: «народна культура» – для культури, *створеної народом* для народу, та «популярна культура» – для культури, створеної *для народу,* такої, що включає елементи фольклору та популярних уявлень, але вже трансформованих та синтезованих із елітарною культурою.

Першим професійним істориком, який звернувся до дослідження народної/популярної культури Середньовіччя став А.Я. Гурєвич (1924 – 2006), «радянський нерадянський історик», за висловом П.Ю. Уварова[43]. Проблемам народної культури А.Я. Гурєвич присвятив ряд монографій: «Проблеми середньовічної народної культури», «Культура та суспільство середньовічної Європи очима сучасників», «Культура мовчазної більшості». Хоча сам дослідник не надав чіткого формулювання власного розуміння народної культури, проте, виходячи з його праць, її можна окреслити як культуру підпорядкованих та неграмотних («illiterati»), поспільства, народу як «великого німого історії», чиї уявлення та практики лише були зафіксовані в джерелах, створених елітою[44]. В той же час, сама культура ним визначається як «повсякденне», куди він включає і світобачення, і колективні психологічні установки, і норми моралі та поведінки[45].

Хоча формально А.Я. Гурєвич не дав чіткого визначення народній

---

[43] Уваров П.Ю. Между «ежами» и «лисами». Заметки об историках. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – С. 250 – 251.

[44] Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – С. 20 – 21.

[45] Там само. – С. 21.

культурі, він першим в російській історіографії Середньовіччя протиставив їй «популярне» в статті «Популярне богослов'я та народна релігійність Середніх віків» (1976). «Популярне» для автора – це ідеї «високої» культури, пристосованої для розуміння народом, зокрема спрощені, вульгаризовані догмати та постанови Церкви[46]. Подібне розуміння близьке до французької історіографії популярної культури, особливо, до трактування Р. Мандру. Відповідає воно і грамшіанській традиції розділення культури на елітарну, популярну та народну, де популярна є своєрідним «місцем зіткнення» та взаємодії між ідеями «вченої» культури та «низової».

В той же час, великою заслугою А.Я. Гурєвича є акцент на руху «знизу-вверх», на тому значному впливові, який здійснювала народна культура на елітарну, на противагу пануючому уявленню про виключно «односторонній» рух між культурними полюсами: «Творіння кліриків, що увібрали в себе, у тій чи іншій мірі, елементи вченої культури, звернені до широкої народної аудиторії, шукають опори в її думках та уявленнях»[47].

На жаль, послідовників в дослідженнях народного та популярного у А.Я. Гурєвича не було: наскільки нам відомо, в даний час немає істориків на пострадянському просторі, які б займались проблемами західноєвропейської середньовічної та ранньомодерної популярної/народної культури. Можна говорити про окремих дослідників, головним чином, мистецтвознавців та літературознавців, що творять в межах бахтінської парадигми[48] чи

---

[46] Гуревич А.Я. Популярное богословие и народная религиозность средних веков // Из истории культуры средних веков и Возрождения. – М.: «Наука», 1976. – С. 65.

[47] Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. – С. 225.

[48] Даркевич В.П. Народная культура Средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX—XVI вв. – М.: «Наука», 1992. – 288 с., Донин А.Н. Немецкая художественная культура позднего средневековья и эпохи Возрождения. –

намагаються вийти за її межі[49], але їх дослідження залишаються в рамках літературного, а не історичного дискурсу.

Врешті, перейдемо до розгляду особливостей трактування популярної культури в англо-американській історіографії (сюди ж ми включаємо і канадську історіографію), в межах якої була створена, мабуть, найбільша кількість праць з проблематики, що нас цікавить. Вона, звичайно, не становить єдності і ми зупинимось лише на найважливіших визначеннях і підходах, сформульованих та прийнятих в англомовній академічній спільноті.

«Піонерською» працею, яка значно вплинула на формування парадигми англо-американської історіографії в сфері ранньомодерної популярної культури, стало дослідження Наталі Земон Девіс «Суспільство та культура ранньомодерної Франції» («Society and Culture in Early Modern France», 1975[50]). Вона виділила три найбільш перспективні для історика напрями у вивченні популярної культури: по-перше, дослідження уявлень та звичаїв групи, яку визначають соціально як «народ»; по-друге, створення літературного чи візуального стилю, що вважається «низовим», чи «комічним» – і в цьому вона віддає дань бахтінській традиції; і, нарешті, по-третє, історику слід проаналізувати уявлення, літературні та візуальні об’єкти, практики та святкування, найбільш поширені в суспільстві, та їх вплив, який часто перетинає соціальні бар’єри[51] – останній напрямок визначався Н.З. Девіс як найбільш продуктивний для істориків. Таким чином,

---

Нижний Новгород: Изд-во НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2003. – 206 с.

[49] Реутин М.Ю. Народная культура Германии: Позднее средневековье и Возрождение. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – 217 с.

[50] Davis N.Z. Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays. – Stanford: Stanford University Press, 1975. – 384 p.

[51] Davis N.Z. Towards mixtures and margins // Amercian historical review. – 1992. – Vol. 97/5. – P. 1411.

«популярна культура» за Девіс – це, перш за все, не просто «народна» культура, чи «низові» жанри, але термін для найбільш мобільної її складової, придатної для міжкультурного обміну та поширеної в усіх сферах культури[52].

В такий спосіб Н.З. Девіс поєднує два найбільш на той час популярні серед істориків визначення популярної культури, які на початку цього розділу були позначені як перше і п'яте: квантитативний підхід (визначення популярного як найбільш розповсюдженого в даному суспільстві) із підходом А. Грамші, зокрема його наголос на важливості «посередництва» (в словнику Н.З. Девіс «agency»). До цього вона додала акцент на популярній культурі як найбільш динамічній частині культури, що необхідно враховувати в усіх дослідженнях з цієї проблематики[53].

Наступним надзвичайно впливовим дослідженням стала перша спроба систематизації та, навіть більше, спроба створення гранд-наративу ранньомодерної популярної культури Європи авторства англійського історика та культуролога Пітера Берка («Popular Culture in Early Modern Europe», 1978). Дослідження П. Берка охоплює як західноєвропейський світ, так і Центрально-Східну Європу. Не дивлячись на змістовний огляд сучасної (на 1978 рік) історіографії та значний об'єм залучених джерел, Берк не формулює свого чіткого визначення популярної культури. Вона в нього є всеохоплюючою – туди він відносить і народну культуру з її фольклором та усною традицією, і варіант «серединної» культури А. Грамші, створеної *для* народу, такої, де рух відбувається «зверху – вниз», від еліт до народу за допомогою посередників – професійних виконавців – «розважальників» (менестрелів, бардів, кобзарів, лицедіїв, блазнів тощо)[54]. Новаторством Берка

---

[52] Dimmock M., Hadfield M. Literature and popular culture in early modern England – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 21.

[53] Ibid. – P. 22.

[54] Burke P. Popular culture in early modern Europe. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 107ff

є введення до наукового обігу терміну «реформа популярної культури», яка була розпочата Церквою та, згодом, підтримана світською владою: ця реформа, на його думку, здійснювалась за допомогою «інтелектуалів»-посередників. Ця думка нагадує тезу А. Грамші про здійснення влади та контролю домінуючими над домінованими шляхом нав'язування власної моралі та системи цінностей. І «полем битви» стала саме популярна культура. Концепція реформи популярної культури була, в основному, підтримана іншими істориками та до сьогодні залишається актуальною[55].

Другою інновацією стала так звана «асиметрична модель культури»[56]. На думку П. Берка, у еліти, окрім елітарної культури, є «друга культура» («second culture»[57]): так, латиномовній еліті була доступна і та частина культури, яка створювалась народною мовою, в той час як народ мав лише одну культуру[58]. Саме наявність цієї «другої культури» робила можливою діяльність посередників. Знову ж таки, як і у А. Грамші, популярна культура відіграє роль «третього місця», де інтенсифікуються обміни та здійснюється синтез «вченого» і «народного».

Наступним дослідником, що належить до англо-американської історіографії, який виробив власний підхід до концепту «популярної культури», був Роберт В. Скрібнер, спеціаліст з історії німецької Реформації. Свої теоретичні погляди на визначення та методологію популярної культури він висловив у відомій статті «Чи можлива історія популярної культури?»

---

[55] Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV – XVIII siècle). – Paris: Flammarion, 1978. – P. 223ff. , Ingram M. Ridings, Rough Music and the «Reform of Popular Culture» in Early Modern England // Past & Present. – 1984. – No. 105. – P. 79 – 113.

[56] Вираз Р. Скрібнера Is the history of popular culture possible? P. 37.

[57] Burke P. Popular culture in early modern Europe. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 28.

[58] Ibid.

(«Is a history of popular culture possible?», 1989[59]). Це була чи не перша спроба осмислити термінологію, методи та методологію історії середньовічної та ранньомодерної популярної культури, яка є тим ціннішою, що була звершена істориком – «емпіриком».

Р. Скрібнер пропонує змістити акценти із розв'язання питань термінології на методологічні проблеми, які постають перед дослідником історії популярної культури[60]. Він виділяє два основні методи, якими користуються історики для опрацювання джерельної бази з даної проблематики: «непрямий підхід» та «регресивний». «Непрямий підхід» полягає в дослідженні пам'яток, створених «посередниками» між вченою та популярною культурами – священиками, друкарями, дрібних службовців тощо. «Регресивний» метод полягає у віднайденні «давньої» народної/популярної традиції в тій традиції, яка дійшла до нас. І, як справедливо зауважує автор, якщо застосування першого методу вимагає відповідної обережності, то другий викликає ще менше довіри[61] в силу неможливості відокремити оригінальне від пізніших змістових нашарувань.

Р. Скрібнер виділяє три найголовніші речі, які варто брати до уваги, досліджуючи популярну культуру, речі, які складають її власну особливу природу: по-перше, популярна культура є динамічною, не застиглою, такою, що постійно змінюється, тому історик має фокусувати своє дослідження на процесі формування культури у всіх її аспектах, пам'ятаючи про цю

---

[59] Scribner R.W. Is the history of popular culture possible? // History of European Ideas. – 1989. – Vol. 10. – Issue 2. – P. 143 – 278. Стаття також була перевидана у ґрунтовній збірці праць Р. Скрібнера Scribner R.W. Is the history of popular culture possible? // Religion and Culture in Germany: (1400 - 1800). – Leiden: Brill, 2000. – P. 30 – 51.

[60] Scribner R.W. Is the history of popular culture possible? // Religion and Culture in Germany: (1400 - 1800). – Leiden: Brill, 2000. – P. 33.

[61] Ibid. – P. 34.

динамічність, досліджуючи окремий її елемент[62]; по-друге, популярна культура не створює сама себе, але формується як зусиллями, направленими із середини, так і ззовні, особливо «зверху», домінуючими елітами; по-третє, слід вирізняти «нормальний» процес формування популярної культури від «патології» – такої, як, наприклад, Селянська війна в Німеччині у 1520-х та наслідки, які вона мала для популярної культури[63]. В межах парадигм цих трьох впливових істориків продовжує працювати ряд істориків-емпіриків[64].

Окремої уваги заслуговує нідерландська історіографія історії популярної культури, більшість представників якої, в силу, вірогідно, особливостей розвитку Нідерландів та їх ранньої урбанізації, присвятили свої дослідження міській популярній культурі пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби.

Великий внесок в історію дослідження популярної культури пізньосередньовічних та ранньомодерних Нідерландів був зроблений істориком літератури Германом Плейєм. Він, хоч і не є професійним істориком, але його монографія «Гільдія Блакитного Човна: література, народні свята та бюргерська мораль доби пізнього Середньовіччя» («Het Gilde van de Blauwe Schuit: Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen», 1979) стала прикладом вдалого дослідження з історії популярного не лише з позицій історії літератури, але й соціальної історії та історії уявлень.

Аналізуючи «Гільдію Блакитного човна» – сатиричний твір авторства

---

[62] Scribner R.W. Is the history of popular culture possible... – P. 50

[63] Ibid. – P. 50 – 51.

[64] Kinser S. Presentation and Representation: Carnival at Nuremberg, 1450-1550 // Representations. – 1986. – №13. – P. 1 – 41.; Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate Publishing Ltd, 2013. – 173 p.

редерейкера Якоба ван Устворена, написаного у 1413 році[65], Герман Плей констатує становлення «нової бюргерської моралі» в середовищі нідерландських містян – нової етики праці та ощадливого і стриманого життя. Редерейкери, в свою чергу, визначаються Г. Плейєм як посередники (схожі з «mediators» П. Берка), які «транслювали» бюргерські цінності для решти населення – саме містянський modus vivendi мав стати основою для формування світоглядних цінностей всіх станів суспільства[66]. Тобто, можна сказати, що Плей, хоч і не говорить про це прямо, але поділяє ідею А. Грамші про поділ на популярну та народну культури – популярна містить елементи народної, як твори риторів трактували ряд народних звичаїв, але несе в собі ідеологію домінантних станів – в даному випадку міських інтелектуалів, які і займались створенням культури *для народу.*

Значною подією в нідерландській історіографії історії популярної культури стала праця історика Поля Ванденбрука «Ієронім Босх: між народним життям та міською культурою» («Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadtskultuur», 1987), продовжувача ідей Германа Плейя. Ця монографія втілює ряд особливих для нідерландських досліджень в даній сфері рис: по-перше, тісні зв’язки історії популярного з історією мистецтв, зокрема з постатями Ієороніма Босха та Пітера Брейгеля; по-друге, зосередженість на міському культурному контексті та бюргерській етиці; по-третє, залучення автором великого масиву міської літератури авторства редерейкерів – учасників «риторських камер»[67].

---

[65] Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries c. 1450 – 1560. – Cambridge: D.S. Brewer, 2012. – P. 35 – 37.

[66] Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – P. 209.

[67] Див. докладніше про редерейкерів Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. – Amsterdam:

Популярна культура постає у П. Ванденбрука схожою на «фольклорну культуру» Ж. Лє Гоффа – під цим терміном Ванденбрук розуміє, в першу чергу, все «народне» - святкування, звичаї, вирази тощо[68]. Цій культурі він протиставляє міську культуру з її «ідеологією», себто бюргерською мораллю[69]. Таким чином, народна культура (volkskultuur) позиціонується як своєрідна «контркультура» відносно культури містян, зокрема культури міських інтелектуалів та еліти (до яких він зараховував І. Босха). І єдиним форматом міжкультурної взаємодії стає зображення ряду народних традицій та звичаїв у моралізаторському дусі – як в художній сфері (картини І. Босха), так і в літературній (твори редерейкерів)[70].

Отже, не викликає сумнівів той факт, що популярна культура на сьогодні є одним із найбільш активно досліджуваних та дискутованих елементів «території історика». Тому не видається дивною відсутність одного загальноприйнятого визначення даного терміну: в історіографії побутує шість основних підходів до визначення популярної культури – більшість з них ми знаходимо і в працях істориків-медієвістів та дослідників ранньомодерної доби.

Початки наукового дослідження популярної культури були закладені ще в епоху Романтизму істориком та літератором Жюлєм Мішлє, але

Amsterdam Academic Archive, 2009 – 338 p.; Waite G.K. Reformers On Stage: Popular Drama and Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – 440 p.

[68] Vandenbroeck P. Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadscultuur. – Berchem: EPO, 1987. – P. 92, 212.

[69] Muchembled R. Paul Vandenbroeck, Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadscultuur (Jérôme Bosch: entre vie populaire et culture urbaine) // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1991. – Vol. 46. – No.6. – P. 1292.

[70] Vandenbroeck P. Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadscultuur. – Berchem: EPO, 1987. – P. 22 – 34.

справжня популярність до цієї теми прийшла разом із «поворотом до культури» в західноєвропейській історіографії кінця 60 – 80-х років, часу позначеного виданням вже класичних праць А. Грамші, М.М. Бахтіна, П. Берка, А.Я. Гурєвича, Н.З. Девіс та Р. Скрібнера. Не вщухає інтерес до популярної культури Середньовіччя та Ренесансу і по сьогодні, що характеризується як численними виданнями теоретичних нарисів, так і емпіричними дослідженнями[71]. Найбільш вживаним залишається неограмшіанський підхід, визначення популярної культури як найбільш розповсюдженої та динамічної в певному суспільстві, а також дослідження популярного «засвоєння» об'єктів та пам'яток (Р. Шартьє)

Розуміння популярної культури, як створеної народом, натомість, зберігається, головним чином, в пострадянській історіографії з причини майже повної нерозробленості теорії популярної культури середньовічної та ранньомодерної доби, і більшість досліджень у цій сфері часто трактують

---

[71] Серед спроб теоретичних узагальнень слід відзначити наступні: Danesi M. Popular Culture: Introductory Perspectives. – Rowman & Littlefield Publishers, 2012. – 320 p.; Gans H. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation Of Taste. – Basic Books, 1999. – 266 p.; Storey J. Cultural theory and Popular culture. An introduction. – Pearson, 2012. – 280 p.; Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture. – London: Routledge, 2004. – 304 p. Серед останніх емпіричних досліджень історії середньовічної та ренесансної популярної культури згадаємо лише декілька найбільш ґрунтовних, на наш погляд: Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010. – 236 p.; Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate Publishing Ltd, 2013. – 173 p.; Martin D.-C. Cherchez le peuple... Culture, populaire et politique // Critique internationale. – 2000. – No.7. – P. 169 – 183.; Terpstra N. Cultures of Charity: Women, Politics, and the Reform of Poor Relief in Renaissance Italy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013. – 379 p.

явища скоріш популярні за своїм характером як прояви «народної» культури[72]. Саме тому нам видається важливою подальша розробка теорії та методології популярної культури, адже в даному дослідженні ми обмежились лише питаннями термінології, лише частково висвітливши методи дослідження середньовічної та ренесансної популярної культури, що побутують в сучасній науці.

Відсутність сталого визначення зумовила те, що на початку кожного дослідження з проблематики популярної культури дослідник відзначає свою позицію, надаючи своє визначення терміну чи приєднуючись до формулювання своїх колег. Наше визначення ґрунтується як на неограмшіанському баченні популярної культури як «місця» обміну, зіткнення народного та елітарного, так і на більш загальному усвідомленні популярної культури як найбільш розповсюдженої та динамічної складової культури визначеного суспільства. Вона не є народною в значенні, створеної народом для народу, як і не є масовою (адже про масове виробництво можливо говорити лише з часів індустріалізації)[73], але певним синтезом «великої» та «малої» традицій, до якого долучаються в різний спосіб всі верстви суспільства.

---

[72] Виключення становить лише згадуваний вище А.Я. Гурєвич.

[73] McQuail D. McQuail's Mass Communication Theory. – Sage, 2010. – P. 61ff.

1.2. Історіографія проблеми

Дослідження історичного розвитку Нідерландів доби раннього Нового часу мають значну історіографічну традицію. Для кращого висвітлення етапів становлення та розвитку історіографії видається доцільним розділити праці на три основні групи: узагальнюючі, найбільш авторитетні праці з обраної проблематики; праці, присвячені вузловим проблемам дослідження; розвідки про конкретні сюжети в рамках проблематики історії Нідерландів. До узагальнюючих ми відносимо найбільш фундаментальні праці істориків, в яких були закладені засади наукового вивчення історії Нідерландів, сформований основний термінологічний апарат та встановлена періодизація. Праці, присвячені вузловим проблемам обраної проблематики ґрунтовно висвітлюють найбільш значні явища періоду ранньої Нової доби в Нідерландах. Останню групу складають наукові дослідження окремих проблем історії Нідерландів, які найбільш глибоко розкривають різні аспекти політичного, соціально-економічного та культурного буття ранньомодерного нідерландського суспільства.

Перший метанаратив нідерландської історії ранньомодерної доби створив американський історик та дипломат Джон Мотлі (1814 – 1877). Багатотомне «Піднесення Нідерландської Республіки» охоплює період з 1555 р. по 1609 р.[74], тобто період від приходу до влади в Нідерландах Філіпа II до Антверпенського договору між Республікою Об'єднаних Провінцій та Іспанією, що стало початком дванадцятирічного перемир'я в часи Вісімдесятилітньої війни[75]. Праця, написана загалом в руслі романтичної історіографії з її специфічною термінологією та особливим пієтетом перед

---

[74] Motley J.T. The Rise of the Dutch Republic. – New York: Harper and Brothers, 1856 – 1872. – Vol. I – III.

[75] Докл. про Антверпенський мирний договір 1609 р. див.: The Twelve Years Truce (1609): Peace, Truce, War and Law in the Low Countries at the Turn of the 17th Century. – Martinus Nijhoff Publishers, 2014. – 308 p.

культурою, яку, користуючись сучасною термінологією, ми і називаємо популярною – культурою «ткачів, ковалів, садівників та торгівців»[76], і саме її він визначає як культуру нідерландської нації[77].

Своєрідним опонентом Д. Мотлі став нідерландський історик та літературознавець Йоханнес ван Флотен (1818 – 1883). У своїй праці «Повстання Нідерландів проти Іспанії» («Nederlands opstand tegen Spanje»)[78], яка охоплює період з 1564 по 1577 рр., він піддав критиці «застарілі» погляди Мотлі – особливо його про-протестантську позицію[79]. На відміну від Мотлі, Ван Флотен трактує суперечливі події ранньомодерної доби в Нідерландах з позиції ліберального націоналізму, вбачаючи в Нідерландському повстанні, в першу чергу, прояв національної самосвідомості та свободи совісті[80], а не опір протестантів католикам-іспанцям, як це бачилось Мотлі[81]. Явища популярної культури, зокрема вистави редерейкерів, ван Флотен трактує як частину боротьби проти Іспанії[82].

Варто відзначити і багатотомну працю Анрі Піренна (1862 – 1935), присвячену історії Бельгії[83], яка, на думку Жака Лє Гоффа, багато в чому випередила Школу Анналів з її соціо-економічним підходом до дослідження

---

[76] Motley J.T. The Rise of the Dutch Republic… – Vol. I. – P. 80.

[77] Ibid.

[78] Vloten J. van. Nederlands opstand tegen Spanje. – Haarlem: A.C. Kruseman, 1856 – 1860. – Vol. I – IV.

[79] Vloten J. van. Nederlands opstand tegen Spanje. – Utrecht: L.E. Bosch en zoon, 1858. – Vol. III. – P. I – V.

[80] Arnade P.J. Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt. – Cornell University Press, 2008. – P. vii.

[81] Motley J.T. The Rise of Dutch Repiblic… – Vol. II. – P. 436, 564ff

[82] Vloten J. van. Nederlands opstand tegen Spanje… – Vol. IV. – P. 237.

[83] Pirenne H. Histoire de Belgique. – Bruxelles: Maurice Lamertin, 1899–1932. – Vol. I – VII.

історії та порівняльним аналізом[84]. Також, саме в «Історії Бельгії» було закладено основу урбаністичним студіям та дослідженню міської культури, які не втрачають своєї популярності в історіографії Нідерландів і до сьогодні. Загалом, праця А. Піренна є своєрідним аналогом доробку ван Флотена – в ній стверджується бельгійський націоналізм, помітний в концепції «національної цивілізації»[85], викладеній в «Історії Бельгії»[86]

Пітер Гейл (1887 – 1966), нідерландський історик, сформував своє бачення причин та ходу Нідерландського повстання, які він протиставив політичному та економічному детермінізму ван Флотена та А. Піренна. На противагу культурним та національним чинникам в трьохтомній «Історії Нідерландського повстання» (1948 – 1959)[87] Гейл проводить думку щодо першочерговості географічного в поділі Нідерландів на дві частини в ході повстання: за його концепцією, географічні умови Південних Нідерландів виявились сприятливими для іспанської армії, в той час як річки, озера і болота сприяли повстанцям на Півночі[88]. Географічний детермінізм Гейла випередив започатковану вже в межах некласичної історіографії XX ст. історію клімату[89].

Основи культурологічного підходу до вивчення нідерландської

---

[84] Le Goff J. La Nouvelle Histoire. – Paris: Retz CEPL, 1978. – P. 40.

[85] Pirenne H. Histoire de Belgique. – Bruxelles: Maurice Lamertin, 1911. – Vol. III. – P. 256.

[86] Про критику концепції «національної цивілізації» див. Stengers J. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. – Bruxelles: éditions Racine, 2000. – T. I. – P. 55 – 58.

[87] Geyl P. De geschiedenis van de Nederlandsche Stam. – Amsterdam – Antwerpen: Wereldbibliotheek N.V., 1948-1959. – Vol. I – III.

[88] Geyl P. The Revolt of the Netherlands: 1555-1609. – E. Benn, 1966. – P. 197ff

[89] Див., наприклад, Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. – Київ: Ніка-центр, 2009. – 144 с.

середньовічної та ранньомодерної історії були закладені Йоханном Хейзингою (1872 – 1945) в праці «Осінь Середньовіччя» (1919)[90]. Своєрідне визначення історії як «духовної форми, в якій культура усвідомлює своє минуле»[91], обумовило його трактування історії Нідерландів не як послідовності політичних подій чи соціально-економічного розвитку, але як історію духу, історію культурних практик. Тому головними темами «Осені Середньовіччя» стали придворне життя, рицарська культура, куртуазне кохання[92].

Таким чином, в межах класичної історіографії історії ранньомодерних Нідерландів вже були намічені основні підходи до дослідження цього періоду: апологетично-протестантський (Д. Мотлі), ліберально-націоналістичний (Й. ван Флотен, А. Піренн), кліматологічний (П. Гейл) та культурологічний (Й. Хейзинга).

Формування і поширення нових дослідницьких парадигм – марксистської, культурологічної, візуальної історії та історичної антропології, нової економічної історії, започаткованої Ф. Броделем, зумовили поліцентричність історіографії другої половини XX – XXI ст., що спостерігається і в історіографії історії ранньомодерних Нідерландів. Ми зупинимось лише на найбільш важливих для даного дослідження загальних працях з періоду, що нас цікавить, присвячених вузловим проблемам нідерландської історії, розподіляючи їх як за хронологічним принципом, так і за методологією, яку застосовували в дослідженнях автори.

Серед праць в руслі історичної антропології, започаткованої

---

[90] Хейзинга Й. Осень Средневековья. – СПб: Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.

[91] «Geschidenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden» Huizinga J. Over een definitie van het begrip geschiedenis.

[92] Хейзинга Й. Осень Средневековья… – С. 17ff

дослідниками Школи Анналів[93], варто виділити науковий доробок Жана Делюмо. Першою слід відзначити його монографію «Цивілізація Відродження»[94]. Автор звертає увагу на загальні детермінанти, які визначали буття цивілізації Ренесансу, – відкриття Америк, звернення до античного спадку, реформу церкви, а також на особливості матеріального (технічний прогрес, зародження капіталізму, соціальна мобільність) та духовного (наука, освіта, ідейні рухи) буття людини Відродження, узагальнюючи історіографічні шукання останніх п'ятдесяти років. В іншій праці Ж. Делюмо – «Страхи на Заході»[95] – знайшли відображення загальні риси духовного життя населення Західної Європи в добу ранньомодерного часу, і тому його результати виявились релевантними і для Нідерландів. Зокрема, в тому, що стосується страхів в популярній культурі та обумовленості ними таких явищ як Іконоклазму, швидкого розповсюдження в народі реформаційних ідей тощо.

Майже одночасно із розробкою «Школою Анналів» культурологічного підходу до історії, відбувається становлення економічної історії як окремої галузі наукових досліджень. Для історії ранньомодерних Нідерландів, відомих навіть серед сучасників[96] своїм стрімким економічним ростом, який значно вплинув і на політичне становище, і на соціальний розвиток країни, дослідження в руслі економічної історії мали виявитись особливо плідними.

Видатному французькому досліднику Фернану Броделю, який започаткував дослідження «довготривалих структур» («structures de la longue durée»), належить авторство однієї з найбільш ґрунтовних монографій з

---

[93] Див. докладніше підрозділ 1.1.

[94] Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения. – Екатерининбург: У-Фактория, 2006. – 720 с.

[95] Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М.: Голос, 1994. – 416 с.

[96] Див., наприклад: Guicciardini L. Descriptions de touts les Pays-Bas. – Amsterdam : Arnoud Benier, 1641. – P. 107-108.

економічної історії ранньомодерної Європи – «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.»[97]. В ній автор розвинув свої ідеї щодо трьох рівнів історичного процесу: довготривалі структури (структури повсякдення – одяг, їжа, житло, гроші тощо, а також соціальні інститути); процеси середньої тривалості (їх історія мала бути циклічною) та подієва історія (евентуальна історія)[98]. Популярна культура включалась, звичайно, до довготривалих структур, а її вивчення мало пролити світло, на думку вченого, на загальні ментальні структури населення[99].

Одним із перших до аналізу економічної історії та її звязків з популярною культурою Нідерландів XV – XVI ст. звернувся Герман ван дер Ве, видатний нідерландський історик. Особливо варто відзначити його праці «Зростання ринку Антверпена та європейська економіка» (1963)[100], «Історичні аспекти економічного зростання. Десять студій з економічного розвитку Західної Європи та Нідерландів XII – XIX ст.» (1972)[101] та

---

[97] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – К.: Основи, 1995-1998. – 3 Т.

[98] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст… – С. 10-13. Див. також Taylor P.J. Extraordinary Cities: Millennia of Moral Syndromes, World-Systems and City/State Relations. – Edward Elgar Publishing, 2013. – P. 51.

[99] Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies / ed. by C. Mukerji, M. Schudson. – Berkeley: University of California Press, 1991. – P. 5.

[100] Wee H. van der. The growth of the Antwerp market and the European economy (forteenth to sixteenth century). – Löwen – Paris – Den Haag: Nijhoff 1963. – 3 Bd.

[101] Wee H. van der. Historische aspecten van de economische groei. Tien studies van de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlande in het bijzonder 12e-19e eeuw. – Antwerpen – Utrecht: Uitgeverij De Nederlandsche

«Нідерланди в ранньомодерному світі»[102] (1993). В них автор трактує фінансову історію Нідерландів, становлення, розвиток та занепад галузей виробництва, роль цехів та ремісництва в пізньосередньовічну та ранньомодерну добу, становлення капіталізму та інші явища економічної історії Нідерландів у їх глибинному зв'язку з політичною та соціальною історією країни. Особливе значення для дисертації має його трьохтомна монографія, присвячена ринку Антверпена[103], в якій Г. ван дер Ве докладно аналізує причини та передумови вивищення цього міста у XVI ст., створення та розповсюдження нових фінансових механізмів і його роль в становленні нових векторів міжнародної торгівлі доби раннього Нового часу, а також соціальні та культурні наслідки економічного зростання[104].

У 1960-тих роках відбулось виокремлення соціальної історії як самостійного дослідницького поля: отримала своє значення соціальна історія, утворена на перехресті політичної, економічної та культуральної історій[105]. В межах соціальної історії було написано декілька впливових праць з історії ранньомодерних Нідерландів, до яких ми будемо неодноразово апелювати в даній дисертації.

Так, в праці Аластера Дьюка «Реформація та повстання в Нідерландах» (2003)[106], в якій автором були зібрані та заново опрацьовані публікації його

Boekhandel , 1972. – 245 p.

[102] Wee H. van der. The Low Countries in the early modern world. – Ashgate Publishing, Limited, 1993. – 295 p.

[103] Wee H. van der. The growth of the Antwerp market and the European economy…

[104] Ibid. – P. xiiff

[105] Trevelyan G.M English Social History: A Survey of Six Centuries, Chaucer to Queen Victoria. – Addison-Wesley Longman Limited, 1978. – P. i.

[106] Duke A. The Reformation and Revolt in the Low Countries. – A&C Black, 2003. – 308 p.

розвідок 1970-80-тих рр., поширення реформаційних ідей та пов'язані з цим конфлікти трактуються з огляду на їх рецепцію різними станами суспільства – ремісниками, елітою, селянами; детально розглядається явище релігійного нонконформізму серед «маленьких людей» («kleyne luyden»)[107], адаптація релігійних ідей та використання їх в своїх політичних цілях в середовищі нідерландської еліти[108] тощо.

Ідейно близькою до праці А. Дьюка є монографія Пітера Арнейда «Жебраки, іконоборці та громадянські патріоти: політична культура Нідерландського повстання» (2008)[109]. Ґрунтуючись на широкій джерельній базі – Арнейд залучає політичні та релігійні памфлети, баллади, хроніки, листи, популярні гравюри, – автор розкриває становлення політичної ідентичності через ритуальні, символічні та публічні дії, змальовуючи водночас різнорідну реакцію на події серед різних соціальних груп, а також аналізує роль популярної культури у формуванні політичних практик[110].

На соціальній основі Іконоборського повстання в Нідерландах (1566) зосереджуються французькі дослідники Соланж Дейон та Ален Лоттен в спільній праці «Погромники літа 1566: Іконоклазм на Півночі» (2013)[111]. У фокусі їх уваги опинився соціальний склад іконоборців, роль місцевих органів влади в розповсюдженні іконоборського руху, соціальна політика Габсбурзької адміністрації до і після Іконоборського повстання тощо[112]. Також автори фокусують свою увагу на явищах популярної культури,

---

[107] Ibid. – P. 101ff

[108] Ibid. – P. 175.

[109] Arnade P. Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt. – Cornell University Press, 2008. – 352 p.

[110] Ibid. – P. 39ff.

[111] Deyon S., Lottin A. Les «casseurs» de l'été 1566: l'iconoclasme dans le Nord. – Paris, 2013. – 295 p.

[112] Ibid. – P. 199ff

зокрема популярної релігійності, які стали ідейною основною іконоборських погромів[113].

У 1990-тих роках в межах історичної антропології виокремився новий напрямок досліджень, який отримав назву «візуальної історії», який включає в себе аналіз шляхів споживання, інтерпретації та рецепції візуальних образів та розкриття через них ідейних, духовних та інтелектуальних основ життя суспільства[114]. Враховуючи значну роль мистецтва в ранньомодерних Нідерландах, в яких продукування образів відбувалось чи не найактивніше в Європі, даний підхід має великі переваги, що доводять наступні праці.

Великий внесок в дослідження візуальної історії Нідерландів та її зв'язку з популярними практиками зробив американський мистецтвознавець Девід Фрідберг. Особливо релевантними для нашого дослідження є його праці «Іконоборці та їх мотиви» (1985)[115], «Мистецтво та Контрреформація в часи Рубенса» (1993)[116], «Прихований Бог: Зображення та Заборона в Нідерландах XVI ст.» (2001)[117], в яких автор аналізує особливості сприйняття, засвоєння та відторгнення образів в часи Іконоклазму в ранньомодерних Нідерландах, розкриваючи передумови політичної, економічної та релігійної криз та їх наслідків через історію візуальності.

На впливі Реформації та Контр-Реформації на мистецтво Нідерландів фокусує увагу Кунрад Йонкере у своїй праці «Мистецтво Антверпену після

---

[113] Deyon S., Lottin A. Les «casseurs» de l'été 1566…P. 246-247.

[114] Ґаскелл А. Візуальна історія // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-центр, 2010. –С. 250-252.

[115] Freedberg D. Iconoclasts and their Motives (Second Horst Gerson Memorial Lecture, University of Groningen). – Maarssen: Gary Schwartz, 1985. – 60 p.

[116] Freedberg D. Painting and the Counter Reformation in the Age of Rubens // The Age of Rubens. – Boston: Museum of Fine Arts, 1993. – P. 131-146.

[117] Freedberg D. The Hidden God: Image and Interdiction in the Netherlands in the Sixteenth Century // Art History. – 1982. – Vol. V. – P 133-153.

Іконоклазму. Експерименти в *decorum* у 1566 – 1585» (2012)[118]. В мистецтві, в добу після Іконоборського повстання (1566), автор віднаходить низку змін, зумовлених шуканнями художників та зміною смаків їх замовників: риси десакралізації в зображеннях апостолів, тяжіння до інкорпорації «історизованих портретів» («portraits historiés») в репрезентації біблійних сцен тощо. Окрім того К. Йонкере формулює концепцію «зображувального екуменізму», характерного для мистецтва кінця XVI ст. Художники в часи релігійних зіткнень були змушені шукати ту образність, яка, з одного боку, задовольнить їхніх замовників, як протестантів, так і католиків, а з іншого – не буде ображати їх власні релігійні переконання, що варіюються не менш, ніж переконання замовників. Цей «серединний шлях» і був названий К. Йонкере «зображувальним екуменізмом»[119].

Окрім історіографічних течій, що беруть свій початок від історичної антропології «Школи Анналів», в другій половині XX ст. істориками переосмислюються і більш «традиційні» дослідницькі парадигми, зокрема біографістика.

Так, на зламі XX – XXI ст. сформувалась так звана «нова біографіка» або «нова біографічна історія»[120], метою якої є реконструкція особистого життя, кола спілкування, інтелектуальної біографії історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їх внутрішнього світу. Основним дослідницьким об’єктом є персональні тексти, так звані «его-документи». На відміну від традиційної біографістики, сконцентрованої більше на зображенні «res gestae» – справ та подій з життя відомих людей, нова біографіка фокусується на інтелектуальній біографії та відтворенні

---

[118] Jonckheere K. Antwerp Art After Iconoclasm: Experiments in Decorum, 1566-1585. – Bruxelles: Mercatorfonds, 2012. – 311 p.

[119] Ibid. – P. 267 – 268.

[120] Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – С. 334.

комунікаційних стратегій історичних особистостей.

Яскравим прикладом цього напряму є монографія Чарлза Стена «Маргарита Пармська: одне життя» (2013)[121]. Автор, ґрунтуючись на документальних та наративних джерелах, зокрема на листах Маргарити Пармської, відтворює її внутрішній світ, сімейні зв'язки, кола спілкування, віхи життя, і, крізь все це – епоху, в якій довелося жити дочці Карла V, епоху, сповнену релігійних конфліктів, економічних криз та політичної нестабільності. Також автор приділяє увагу конфлікту культур, що унеможливило популярність іспанської влади і Філіпа II зокрема, адже вони відкидали власне нідерландську культуру, внаслідок чого залишались для нідерландців чужинцями[122]

Не лише біографічна історія зазнала свого відродження та переосмислення в постмодерну епоху – така ж доля спіткала «великі наративи» політичної історії, що були популярними в другій половині XIX ст. та втратили свою актуальність із появою історичної антропології.

Приклади таких нових «великих наративів» зустрічаємо і в сучасній історіографії ранньомодерних Нідерландів, які, подібно до своїх попередників в історіографії доби Романтизму, формуються навколо національно-визвольної війни в Нідерландах та становлення Республіки Об'єднаних Провінцій.

Першою з «оновлених» метанаративів нідерландської історії XVI ст. стала праця англійського історика Джофрі Паркера «Нідерландське повстання»[123]. Автор, не будучи національно або релігійно ангажованим на відміну від істориків XIX ст., створив цілісну і ґрунтовну працю, присвячену найбільш контроверсійним подіям в історії ранньомодерних Нідерландів, з урахуванням методологічних надбань сучасної історіографії, як-то історичної

---

[121] Steen C.R. Margaret of Parma: A Life. – Leiden: BRILL, 2013. – 332 p.

[122] Ibid. – P. 56-57.

[123] Parker G. The Dutch Revolt. – Cornell University Press, 1977. – 327 p.

антропології, культуральної історії, економічної історії тощо, та із залученням великої кількості різних типів джерел, як іспанського, так і нідерландського походження, зібраних в приватних та громадських архівах Європи[124].

Монографія Пітера Лімма «Нідерландське повстання» (1990)[125] також є прикладом великого наративу нового зразку, в якому, окрім створення цілісної картини Нідерландів часів національно-визвольної боротьби, присвячена увага культурним чинникам поділу Нідерландів[126].

Застосування нових дослідницьких підходів у дослідженні особливостей історії та культури ранньомодерних Нідерландів є характерною рисою і пострадянської історіографії.

На сьогодні нідерландистика на пострадянському просторі не є домінуючим напрямом досліджень, і спеціальні праці з історії ранньомодерних Нідерландів залишаються рідкісними.

Засади нідерландистики в СРСР були закладені науковими працями Олександра Миколайовича Чистозвонова «Нідерландська буржуазна революція XVI ст.» (1958)[127], «Реформаційний рух та класова боротьба в Нідерландах в першій половині XVI сторіччя» (1964)[128], статтею зі збірника «Генеза капіталізму: проблеми методології» (1985)[129]. У них автор, стоячи на

---

[124] Kossmann E. H. The Dutch Revolt by Geoffrey Parker // The English Historical Review. – 1979. – Vol. 94. – No. 370. – P. 127-129

[125] Limm P. The Dutch Revolt. – London: Routledge, 1990, 2014. – 152 p.

[126] Ibid. – P. 10.

[127] Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 191 с.

[128] Чистозвонов А.Н. Реформационное движение и классовая борьба в Нидерландах в первой половине XVI века. – М.: Наука, 1964. – 401 с.

[129] Генезис капитализма: проблемы методологии : Сб. ст. / А. Н. Чистозвонов. – М.: Наука, 1985. – 298 с.

позиції економічного детермінізму, властивого марксистській історіографії, аналізує низку проблем нідерландської історії доби раннього Нового часу, в тому числі і явища культури, соціальну стратифікацію та міжстанові конфлікти, зародження та розвиток капіталістичних відносин, економічні детермінанти анабаптизму та Іконоборського повстання (1566) та, зрештою, національно-визвольного повстання, яке було, на думку О.М. Чистозвонова, буржуазною революцією[130].

Варто відзначити і доробок Володимира Васильовича Ошиса, який звертався до аналізу становлення та розвитку нідерландської середньовічної та ренесансної літератури, без відриву від її соціокультурного контексту, а також з урахуванням фольклорної та популярної її складової [131]. Велику увагу В.В. Ошис приділяє і становленню народної літератури: пісень «гезів», видання памфлетів та «летючих листків» в часи національно-визвольної боротьби в Нідерландах[132].

Загальні риси розвитку політичного, соціально-економічного, релігійного та культурного життя Нідерландів доби раннього Нового часу представлені у підручнику для студентів ВУЗів «Історія Нідерландів» (2007)[133] Галини Олексіївни Шатохіної-Мордвінцевої, спеціаліста з історії Нідерландів доби Нового часу. Автор врахувала досвід сучасних західних досліджень та оновила парадигму генези та передумов Вісімдесятирічної війни, а також динаміки розвитку як «високої», так і популярної культури,

---

[130] Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. – М., 1958. – С. 33ff

[131] Ошис В.В. Нидерландская литература // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – Т. 3. – 1985. – С. 161-174.

[132] Там же. – С. 166ff.

[133] Шатохина-Мордвинцева Г.А. История Нидерландов. – М.: Дрофа, 2007. – 512 с.

яка не переглядалась в російській історіографії з часів досліджень О.М. Чистозвонова.

До окремих питань ранньомодерної нідерландської історії звертався і відомий германіст Юрій Євгенович Івонін. В фокусі його досліджень опинились особливості політичного життя ранньомодерної Європи, що до них він звертається в своїй монографії «Становлення європейської системи держав. Англія та Габсбурги на рубежі епох» (1989)[134]. Варто відзначити також його працю, присвячену видатним особистостям політичного життя Європи – «Імператори, королі, міністри. Політичні портрети XVI ст.»[135], в якій особливу роль віддавав Карлу V Габсбургу, адже він, на думку автора, доклав усіх зусиль до створення універсальної європейської християнської монархії, як в політичному, так і в культурному вимірі, хоча його задум і не виявився успішним.

Звернення до історії Нідерландів у вітчизняній історіографії залишаються поки що нечисленними.

Однією з перших ґрунтовних праць, присвячених нідерландським національно-визвольним змаганням другої половини XVI ст., стала науково-популярна праця «Нідерландська революція XVI ст.» (1931) Миколи Макаровича Пакуля, харківського медієвіста та декана історичного факультету Харківського університету, яка вийшла під однією обкладинкою з дослідженням «Велика Англійська революція» знаного московського історика Віктора Федоровича Семенова[136]. М.М. Пакулем був залучений широкий масив джерел, зокрема, листування Філіпа II Габсбурга з

---

[134] Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989

[135] Ивонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI в. – Днепропетровск, 1994.

[136] Пакуль Н.М. Семенов В.Ф. Нидерландская революция XVI века. Великая Английская революция. – М.: Огонек, 1931. – 207 с.

наближеними, яке розкриває підґрунтя агресивної іспанської політики в Нідерландах напередодні та під час національно-визвольної війни.

Варто відзначити науковий доробок одеського дослідника Олега Борисовича Дьоміна[137], присвячений дослідженню окремих аспектів історії ранньомодерних Нідерландів в контексті політики Англії, зокрема експедиції графа Лестера та іншим формам участі Англії в національно-визвольних змаганнях в Нідерландах.

До глибокого розкриття соціально-культурного підґрунтя Реформації та реформ вдається український дослідник реформаційного руху в Німеччині Володимир Олександрович Дятлов в монографії «Реформи і Реформація у Німеччині (XV – XVI століття)» (2010)[138]. Хоча в фокусі його дослідження знаходяться німецькі землі, значна частина рис духовного, культурного та соціального життя є релевантною для випадку Нідерландів, адже країни об'єднував один літературний та художній простір. Так, як важливий чинник поширення Реформації, зокрема серед простолюду, В.О. Дятлов визначає розповсюдження популярної «продукції» – листівок, віршів, зображень, памфлетів і пасквілів[139].

Петро Миколайович Котляров в статті «Німецький гуманізм і початок Реформації» (2004)[140] проаналізував важливий аспект взаємодії між

---

[137] Демин О. Из истории экспедиции графа Лестера в Нидерланды // Вопросы новой и новейщей истории. – 1992. – Вып. 38 – С. 133-141.; Його ж. «Нідерландське питання в європейській політиці Англії (1576 – 1585 рр.)» // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1996. – Вип. 3. – С. 113-131.

[138] Дятлов В.О. Реформи і Реформація у Німеччині (XV – XVI століття). – Чернігів: Чернігівській національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2010. – 308 с.

[139] Там же. – С. 269-270.

[140] Котляров П.М. Німецький гуманізм і початок Реформації // Вісник

«вченою» культурою гуманістів та Реформацією, явищем культурно гетерогенним.

До окремих проблем культурного життя ранньомодерних Нідерландів звертається і Вячеслав Григорович Ціватий в своїх статтях, присвячених аналізу особливостей взаємодії соціальних та політичних процесів з мистецькими – розвитком живопису та архітектури Нідерландів XVI ст.[141]

Розмаїтість історіографічних підходів відобразилась і в спеціальних працях історіографії ранньомодерних Нідерландів, до розгляду яких ми тепер перейдемо.

Особливостям політичних трансформацій в ранньомодерних Нідерландах та, зокрема, ролі Генеральних Штатів у них, присвячена низка праць англійського дослідника Хельмута Кьонігсбергера. Зокрема, варто відмітити монографію «Монархії, Генеральні Штати і Парламенти. Нідерланди в XV і XVI ст.» (2001)[142], в якій автор всебічно аналізує стосунки між монархічною владою та Генеральними Штатами в пізньосередньовічних

Чернігівського державного педагогічного університету. – 2004. – № 27. – С. 12 – 17.

[141] Циватый В.Г. Живопись и архитектура Нидерландов и Франции в эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.): компаративный и политико-дипломатический контекст // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Зб. наукових праць. – Херсон: «Гельветика», 2015. – С. 97-100.; Циватый В.Г. Нидерланды и Франция в эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.): политико-дипломатический и социокультурный диалог живописи и архитектуры эпохи Возрождения // Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя: Зб. наукових праць. – Запоріжжя, 2015. – С. 4-6.

[142] Koenigsberger H.G. Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. – Cambridge University Press 2001. – 381 p.

та ранньомодерних Нідерландах, акцентуючи увагу на їх еволюції в момент переходу влади від герцогів Бургундських до Габсбургів. Слід відзначити інноваційний підхід автора до даної проблематики: він не лише зосереджує увагу на фактах та áкторах політичного життя, але й аналізує процес творення політичної імагології, міфологічний та уявний виміри існування влади в Нідерландах серед різних станів та симпатиків як влади Габсбургів, так опозиційно налаштованих політиків[143]. Також Х. Кьонігсбергер вбачає в зіткненні між нідерландцями та іспанцями конфлікт культур[144]

Коротко зупинимось також на спеціальних працях, присвячених різним аспектам взаємодії між популярною культурою та ідейними рухами доби раннього Нового часу – Гуманізмом та Реформацією.

Значною мірою не втратила актуальності праця Джона Дорана «Історія придворних блазнів»[145](1858), в якій автор простежує історію виникнення інституту придворних блазнів з часів Античності і до Середньовіччя, а також історію творення їх образу в наративах. Його праця є цінною завдяки великій кількості зібраного матеріалу щодо існування та практик реальних блазнів в середньовічній та ренесансній Європі – Англії, Італії, Іспанії тощо.

Монографія Беатріс Отто «Блазні повсюди» (2001)[146] є своєрідним сучасним переосмисленням ґрунтовної праці Д. Дорнана: авторка не обмежується європейськими практиками блазнювання, але залучає і азіатські приклади, віднаходячи спільні та відмінні риси у розумінні образу блазня. Також Б. Отто залучила значний візуальний матеріал, який вона аналізує як з позицій іконографії, так і іконології, що є однією з найбільш яскравих рис її праці.

В знаковій статті Жана-Клода Маржолєна «Окуляри та люди, або

---

[143] Ibid. – P. 262ff.

[144] Ibid. – P. 270-271.

[145] Doran J.R. The History of Court Fools. – London, 1858.

[146] Otto B. Fools are everywhere.. The Court Jester around the World. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – 424 p.

сатира на сліпих в XVI столітті»[147](1975) була проаналізована полісемантичність такої поширеної в нідерландському ренесансному мистецтві деталі іконографії, як окуляри: апеляція до глупоти, духовної сліпоти, спотвореної реальності тощо. На цьому прикладі автор продемонстрував глибокий морально-етичний, а також соціальний зміст, який можливо розкрити при іконографічному та іконологічному підході до візуальних джерел.

Мішель Пастуро в статті «Форми та кольори безладу» (1983)[148] приділяє увагу важливому феномену в уявленнях та художніх репрезентаціях ментальних розладів, блазнювання та суміжних явищ: існування визначених кольорів та їх поєднання, як в наративі, так і у візуальності. Так, жовтий і зелений кольори, і окремо, і в поєднанні, вказували на персонажа, у них вдягненого, як на дурня, блазня, безумця.

В статті Арі Весселінга «Нідерландські прислів'я та вирази в Адагіях, Розмовах та листах Еразма Роттердамського» (2002)[149] приділено увагу важливому феномену взаємодії між популярною та вченою культурою в ранньомодерних Нідерландах: збиранню, поясненню та використанню народних прислів'їв та приказок в творах гуманістів, зокрема «князя гуманістів» Еразма Роттердамського. А. Весселінг аналізує процес інтелектуалізації народних виразів в гуманістичній літературі, а також ступінь їх вживаності в якості риторичних прикрас, що поступово приходили на зміну античним прислів'ям та приказкам. Звернення до цих аспектів

---

[147] Margolin J.-C. Des lunettes et des hommes ou la satire des mal-voyants au XVIe siècle // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1975. – Vol. 30. – №2-3. – P. 375-393.

[148] Pastoureau M. Formes et couleurs du désordre: le jaune avec le vert // Médiévales. – 1983. – Vol.2. – №4. – P. 62-73.

[149] Wesseling A. Dutch proverbs and expressions in Erasmus' Adages, Colloquies, and Letters // Renaissance Quarterly. – 2002. – Vol. 55. – № 1. – P. 81-147.

побутування популярних прислів'їв робить цю статтю незамінною при аналізі процесу збирання прислів'їв в Нідерландах, до якого ми звертаємось у третьому розділі.

Монографія Волтера Гібсона (2010)[150] присвячена особливостям візуалізації прислів'їв в нідерландському ренесансному мистецтві. При цьому автор не обмежується лише картинами П. Брейгеля Старшого, але залучає і роботи інших авторів, гравюри, твори декоративно-прикладного мистецтва тощо. Головною рисою дослідницького метода В. Гібсона стає зосередження на співвідношеннях, взаємодії та протиріччях між текстом та образом – між існуючими і надрукованими прислів'ями та їх художнім втіленням, що збагачувало наратив новими конотаціями та значеннями.

Стаття Клаудії Гольдстейн «Артефакти домашнього життя: картини Брейгеля у фламандському домі» (2000)[151] є однією з перших розвідок, присвячених матеріальному виміру буття творів мистецтва в повсякденному житті нідерландських бюргерів. Авторка аналізує як розміщення та функціонування картин в домашньому просторі, так і твори декоративного мистецтва – скло, глечики, в прикрашанні яких помітний вплив «високого мистецтва», зокрема картини П. Брейгеля Старшого «Фламандські прислів'я».

У ґрунтовних статтях Майкла Волша (1994, 1997)[152] аналізується

---

[150] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley: University of California Press, 2010.

[151] Goldstein C. Artifacts of domestic life: Bruegel's Paintings in the Flemish Home // Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek. – 2000. – №51. – P. 174-193.

[152] Walsh M.W. "Martin y muchos pobres": Grotesque Versions of the Charity of St Martin in the Bosch and Bruegel Schools // Essays in Medieval Studies. – 1997. – Vol.14. http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL14/walsh.html; Walsh M.W. Martinsnacht as an Early Locus of Carnivalesque Study // Medieval Folklore. – 1994. – No. 3. – P. 127 – 165.

іконографія та соціальне функціонування образу милостині св. Мартіна, від середньовічного мистецтва до живопису ранньомодерних Нідерландів. Як доводить автор, ґрунтуючись на наративних та візуальних джерелах, еволюція іконографії, відзначена автором, характеризує і зміни в ментальності, коли милостиня, будучи спочатку завдатком спасіння, набуває негативних конотацій, що було спричинено соціальними факторами.

В статті Ервіна Покорни «Каліки авторства Босха та його імітаторів»[153] (2003) розкриваються не лише іконографічні особливості репрезентації калік в рисунках та картинах І. Босха та його послідовників, але і соціальний контекст їх функціонування, роль популярних уявлень в творенні їх іконографії, еволюція моральних та етичних норм нідерландського суспільства, що призвели, у свою чергу, до змін в художньому контексті зображення калік, адже саме вони грають ключову роль у мистецьких втіленнях народного свята св. Мартіна.

Отже, дослідження історії ранньомодерних Нідерландів сягають ще часів становлення історії як науки, себто – середини XIX ст. Тоді у фокусі досліджень знаходився період національно-визвольних змагань у Нідерландах другої половини XVI ст.: їх розгляд загалом відбувався з про-протестантських (Д. Мотлі) або націоналістичних (Й. ван Флотен, А. Піренн) позицій, на яких перебували автори. Але вже в першій третині XX ст. традиції романтичної історіографії змінюють нові методологічні підходи, як-то географічний детермінізм П. Гейла та культурно-антропологічний підхід Й. Хейзинги. Вплив останнього на формування некласичної історіографії Нідерландів доби раннього Нового часу важко переоцінити: міждисциплінарність культурної антропології ствердиться в працях вчених «Школи Анналів» (Ж. Делюмо) та буде сприйнята і дослідниками історії Нідерландів, особливо в тому, що стосується досліджень ментальності,

---

[153] Pokorny E. Bosch's Cripples and Drawings by His Imitators // Master Drawings. – 2003. – Vol. 41. – No. 3. – P. 293-304.

історії уявлень та їх співвідношень із візуальною культурою. З цих засад була написана низка новітніх спеціальних праць М. Пастуро, В.С. Гібсоном, Ж.-К. Маржолєном, Б. Отто, К. Гольдстейн, Е. Покорни, М. Волшем тощо.

Із виокремленням у 1960-тих соціальної історії як самостійного дослідницького поля, утвореного на перехресті політичної та економічної історії, було написано низку важливих для даної дисертації праць авторства П. Арнейда, А. Дьюка, В.О. Дятлова та ін.

Праці Д. Фрідберга та К. Йонкере, написані в руслі візуальної історії, свідчать про переваги даного підходу при аналізі явищ популярної та високої культур, а також політичних і соціальних трансформацій в ранньомодерних Нідерландах.

Таким чином, в сучасній історіографії Нідерландів доби раннього Нового часу панує багатовекторність досліджень, проте варто відзначити і тяжіння до вивчення соціально-культурної сфери буття ранньомодерного нідерландського суспільства, в межах якої і була написана дана дисертація. Превалювання міждисциплінарного підходу обґрунтовує і обрану тему популярної культури, адже її розкриття потребує залучення як різноманітних джерел (зокрема наративних та візуальних), так і різних дослідницьких підходів, що демонструє розглянута нами історіографія.

1.3. Джерельна база дослідження

Досліджувана тема забезпечена досить багатою та різноманітною джерельною базою. Варто відзначити, що вона має свою специфіку. Так, дослідники мають в своєму розпорядженні відносно мало прямих свідчень про популярні уявлення та практики ранньомодерної доби. Найбільший джерельний масив складають непрямі свідчення – законодавство, наративи сучасників, що належали до «високої культури», візуальний матеріал, які, не дивлячись на їх часом опосередкований характер, є однак інформативними та репрезентативними, але вимагають іншої методики роботи, заснованої на реконструкції та критичному аналізі. Ці особливості джерельної бази до історії популярної культури, відзначені такими видатними дослідниками як П. Берк та Р. Скрібнер, були також враховані в даній дисертації.

Джерела до історії популярної культури в контексті політичних, суспільних, релігійних трансформацій та ідейних рухів в ранньомодерних Нідерландів (1490-ті – 1580-ті) можливо умовно поділити на чотири основні групи: законодавчі, документальні, наративні та візуальні.

Законодавчі джерела. Першочерговий інтерес для даного дослідження складає корпус ордоннансів Карла V Габсбурга та його спадкоємця Філіпа II стосовно Нідерландів, виданих під назвою «Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième sèrie, 1506-1700»[154]. Даний корпус є частиною багатосерійної публікації законодавчих джерел до історії Нідерландів і відноситься до другої серії публікацій, присвячених ордоннансам раннього Нового часу – доби правління Карла V та Філіпа II. Корпус включає вісім томів ордоннансів, шість з них відносяться до правління Карла V, два – до часів Філіпа II. До першого тому увійшли ордоннанси, видані в період з 7 жовтня

[154] Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième sèrie, 1506-1700 / ed. par C. Laurent, J. Lameere, H. Simont. – Bruxelles: J. Goemaere, 1893-1922. – Vol. I-VI.; Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième sèrie, 1506-1700 / ed. par C. Terlinden, J. Bolsee. – Brussels, 1957, 1978. – Vol. VII-VIII. Надалі – ROPB.

1506 р. по 16 грудня 1519 р.[155], до другого – ордоннанси, видані з 29 січня 1519 р. по 31 грудня 1529 р.[156], третього – з 8 січня 1529 р. по 11 грудня 1536 р.[157], четвертого – з 9 січня 1536 р. по 24 грудня 1543 р.[158]; п'ятого – видані в період з 1 січня 1543 р. по 28 грудня 1549 р.[159], шостого – з 9 січня 1549 р. по 25 жовтня 1555 р. (до зречення престолу Карлом V)[160], сьомий охоплює період з 26 жовтня 1555 р.[161], а восьмий – з 8 серпня 1559 р. по 31 грудня 1562 р.[162]

Ордоннанси дозволяють нам відслідкувати основні вектори державної політики Габсбургів в Нідерландах, їх пріоритети та реакції на політичну і релігійну кризу, суспільні та економічні трансформації доби раннього Нового часу, що робить їх виключно важливими для нашої дисертації.

Не менш цікавим джерелом в сфері релігійної політики Габсбургів в Нідерландах є «Плакати проти єретиків», які регулярно, починаючи з 1521 р., видавались і Карлом V, і Філіпом II – їх дія була підсилена заснуванням Інквізиції в Нідерландах у 1523 р.[163] Початок їм було покладено Вормським едиктом 1521 р., в якому засуджувалось вчення М. Лютера, чиї ідеї завдяки перекладу та виданню його творів, швидко поширювались Нідерландами. Анти-єретичні плакати були опубліковані в корпусі ордоннансів, про який

---

[155] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1893. – Vol. I. – 762 p.

[156] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1898. – Vol. II. – 628 p.

[157] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1902. – Vol. III. – 604 p.

[158] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1907. – Vol. IV. – 527 p.

[159] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1910. – Vol. V. – 641 p.

[160] ROPB. – Bruxelles: J. Goemaere, 1922. – Vol. VI. – 510 p.

[161] ROPB / ed. par C. Terlinden, J. Bolsee. – Brussels: CAD, 1957. – Vol. VII. – 553 p.

[162] ROPB. – Bruxelles : Ministère de la Justice, 1978. – Vol. VIII. – 417 p.

[163] Selderhuis H. Handbook of Dutch Church History. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. – P. 189.

мова йшла вище, зокрема в V, VI та VII томах[164]. Якщо плакати 1520-30-х років вирізняються певною помірністю – ними заборонялося збереження, читання та видання творів реформаторів, то плакати 1540 р. та, особливо 1550 р. («Кривавий едикт»), затверджують відповідно жорстку цензуру на написання, видання та зберігання книг[165] та смертельні вироки для тих, хто буде визнаний єретиком[166].

Регулярне повторення «плакатів» та тенденція до їх посилення демонструє спротив, на який вони наражалися з боку нідерландців, що поціновували свої привілеї та не визнавали їх обмеження. Скасування або пом'якшення «плакатів» стане основною з вимог дворянських петицій 1560-х років. Таким чином, «плакати», як законодавче джерело, є незамінним джерелом з історії релігійної кризи в Нідерландах та розкривають причини її наростання.

Велике значення для дослідження мають також документальні джерела до історії ранньомодерних Нідерландів.

Важливим джерелом до витоків та прогресування політико-релігійної кризи в Нідерландах доби раннього Нового часу є петиції, подані дворянським союзом «Компроміс» тодішньому статхаудеру Нідерландів Маргариті Пармській в 1566 – 67 рр[167]. Вони були опубліковані Г. Груном ван Прінстерером в його багатотомному виданні «Архіви чи невидана

---

[164] Див. ROPB. – Bruxelles, 1910, 1922, 1957. – Vol. V – VII.

[165] Lamberigts M, Boeve L., Merrigan T., Claes D. Theology and the Quest for Truth: Historical- and Systematic-theological Studies. – Peeters Publishers, 2007. – P. 57.

[166] Duke A.C. Dissident Identities in the Early Modern Low Countries. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 131.

[167] Петиції від 5 квітня 1566 р., 6 квітня 1566 р., 8 лютого 1567 р. Докл. про петиції дворян див. Texts Concerning the Revolt of the Netherlands / ed. by E.H. Kossman, A.F. Mellink. – Cambridge University Press, 1974. – P. 62 – 66.

кореспонденція дому Оранських-Нассау» («Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau»[168]), з якого найбільший інтерес представляють II[169] та III[170] томи, які охоплюють період з 1566 по 1572 р. і включають в себе петиції до Маргарити Пармської[171].

Укладачами петицій були, вірогідно, Жан Марнікс ван Сінт-Альдегонде та брат Вільгельма Оранського – Людвіг Нассау[172]. Перша петиція, підписана 300 дворянами, була представлена Маргариті 5 квітня 1566 р. Хендріком ван Бредероде. В ній була сформована основна вимога підписантів – скасування Інквізиції та пом'якшення плакатів, бо «загальне повстання вже біля воріт»[173]. Ця вимога буде домінувати і в наступних петиціях.

Таким чином, петиції дворян 1566-67 рр. є незамінним джерелом для дослідження політико-релігійних трансформацій та криз в Нідерландах раннього Нового часу та ролі дворянства в цих подіях.

Іншим джерелом, що висвітлює політичні та суспільні трансформації в Нідерландах є документи процесу над графами Егмонтом та Горном, зібрані

---

[168] Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. (première série) / ed. par G. Groen van Prinsterer. – Leiden: S. et J. Luchtmans, 1835 – 1847. – Vol. I – VIII.

[169] Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. (première série) / ed. par G. Groen van Prinsterer. – Leiden: S. et J. Luchtmans, 1835. – T. II.

[170] Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. (première série) / ed. par G. Groen van Prinsterer. – Leiden: S. et J. Luchtmans, 1836. – T. III.

[171] Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau... – Leiden: S. et J. Luchtmans, 1835. – T. II. – P. 80ff

[172] Limm P. The Dutch Revolt (1559 – 1648). – London: Routledge, 2014. – P. 22.

[173] «Révolte généralle est à la porte» цит. за: Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau... – T. II. – P. 80 – 83.

та опубліковані[174] італійським істориком-єзуїтом Фаміано Страда (1572 – 1649) в 1632 р. як додаток до його праці «De Bello Belgico decades duae, 1555-1590», написану за допомогою Алессандро Фарнезе, який брав безпосередню участь у військових діях в Нідерландах під час повстання та міг надати доступ Страда до документів процесу[175]. Всього збірка налічує 143 документи.

Зібрані Ф. Страда листи, петиції, ордоннанси, запити, тексти допитів тощо висвітлюють як загальний протестний рух дворянства напередодні приїзду до Брюсселя герцога Альби, так і деталі одного з найбільш трагічних процесів цього періоду, який став каталізатором ще більш масштабних, ніж Іконоборське, повстань проти іспанської влади[176] та став причиною розколу нідерландського дворянства, що робить це джерело необхідним при дослідженні політичної та релігійної криз в Нідерландах.

Не менш цінними є документи з архіву[177] кардинала Антуана Перрено Гранвелли (1517 – 1586), який довгий час був першим міністром та найближчим радником Філіпа II Габсбурга, а з 1560 по 1564 рр. виконував також обов'язки радника статхаудера Нідерландів Маргарити Пармської[178]. Завдяки його високим посадам до архіву Гранвелли потрапили численні

---

[174] Strada F. Supplement à l'histoire des guerres civiles de Flandre sous Philippe II, Roi d'Espagne. Contenant un Recueil de Lettres et d'autres Pièces pour l'eclaircissement et preuves des Procès des Comtes d'Egmont et de Hornes. – Amsterdam: Pierre Michiels, 1729. – 560 p.

[175] Il Palazzo Farnese a Piacenza. – Skira, 1997. – P. 70.

[176] Naphy W.G. The Protestant Revolution. – Random House, 2011. – P. lxix.

[177] Papiers d'Etat du Cardinal Granvelle. D'àpres les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon / sous la dir. de M.C. Weiss. – Paris: Impremerie Royale, 1841-1852. – Vol. I – IX.

[178] Steen C.R. Margaret of Parma: A Life. – Leiden: BRILL, 2013. – P. 6.

договори, листи, документація іспанських посольств до інших країн тощо[179]. Ці документи доповнюють корпуси ордоннансів та листів Габсбургів, які проливають світло на витоки та хід подій війни в Нідерландах.

Останнім документальним джерелом, яке ми розглянемо в межах цього підрозділу є акти протестантських синодів, що скликалися в Об'єднаних провінціях, необхідні для дослідження реформи популярної культури, зокрема її протестантської версії. Акти загальнонідерландських синодів були видані Ф.Л. Рутгерсом в 1889 р.[180], провінційних – Й. Рейтсма у 1892-99 рр.[181]: цими виданнями ми будемо і надалі послуговуватись в дослідженні.

В актах синодів міститься не тільки інформація про прийняті рішення щодо певних питань чи конфліктів, але й опис популярних сільських та міських традицій, яким вони були покликані протидіяти: світським пісням, танцям, святам та дійствам, які визнавалися протестантами «папістськими» та «язичницькими»[182], будучи, таким чином, цінним джерелом з реформування популярної культури в кальвіністських Нідерландах. Не менш промовистою є частота повторення певних постанов, що свідчить, наскільки повільно та з якими труднощами відмирали старі звичаї.

Наративні джерела, в свою чергу, є доцільним поділити на декілька змістових груп:

- описи Нідерландів, здійснені мандрівниками;
- мемуари сучасників;
- епістолярії;
- літературні твори.

---

[179] Papiers d'Etat... – Vol. I. – P. xxx.

[180] Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw / ed. F.L. Rutgers– 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1889. – 664 p.

[181] Acta der provinciale en particuliere synoden / ed. J. Reitsma, S.D. van Veen. – Groningen: J.B. Walters, 1892-1899. – Vol. I – VIII.

[182] Acta der provinciale en particuliere synoden (1608)... Vol. VII. – P. 258.

Отже, до першої групи наративних джерел відносяться описи Нідерландів, зроблені численними мандрівниками. Особливий інтерес представляють твори Лодовіко Гвіччардіні та Перо Тафура.

Педро або Перо Тафур (1410-1484) – відомий іспанський мандрівник та письменник. Народився в Кордові, походив із знатного дому Гусманів. Тафур подорожував трьома континентами з 1435 до 1439 року. Під час подорожі, він брав участь в різних боях, відвідав святині і був на дипломатичній службі у Хуана II Кастильського. Він побував на марокканському узбережжі, на півдні Франції, у Святій Землі, в Єгипті, на Родосі, Кіпрі, у Трапезунді та Константинополі. Він також відвідав Синайський півострів, Нідерланди, перетнув центральну Європу та Італію.

Завдяки його книзі ми маємо відомості про зовнішній вигляд та життя найбільших нідерландських міст того часу – Брюгге, Гент, Антверпен. В даній роботі ми будемо послуговуватись доступним нам виданням в англійському перекладі М. Леттса[183].

Лодовіко Гвіччардіні (1521-1589), італійський письменник та торгівець з Флоренції, а також племінник відомого політичного діяча та письменника Франческо Гвіччардіні, більшу частину свого життя прожив в Антверпені, де і помер у 1589. Найбільш відомою його працею є «Опис Нідерландів»[184], виданий в 1567 році. У своїй праці Гвіччардіні дає систематичний опис кожної з провінцій Нідерландів та найбільших міст цих провінцій, їх історії та мистецтва. Окрім того автор зупиняється і на описі менталітету, зовнішнього вигляду, звичаїв та традицій нідерландців: це робить його роботу майже виключною – стає можливим відтворення психотипу

---

[183] Tafur P: Travels and Adventures (1435-1439) / trad. by M. Letts. – London: Gorgias Press LLC, 2007. – 288 p.

[184] Guicciardini L. Descrittione di M. Lodouico Guicciardini patritio fiorentino, di tutti i Paesi Bassi. – Anuersa : appresso Guglielmo Siluio, stampatore regio, 1567. – 296 p.

нідерландця XVI ст., описаного незацікавленим у викривленні фактів освіченим спостерігачем. В даному дослідженні буде використовуватись доступне нам франкомовне видання XVII ст[185].

В контексті дослідження є цікавим і досить своєрідний опис Нідерландів, зроблений відомим німецьким художником Альбрехтом Дюрером (1471-1528): мова йдеться про його щоденники «Про подорож до Венеції та Нідерландів (1520-21)»[186]. Оригінал рукопису загублений. Відомо, що після смерті Дюрера рукопис «Щоденника» потрапив до Піркгеймера, а потім дістався його дочці Феліче та перейшов до родини її чоловіка Ганса Імгофа Молодшого. В XVI і на початку XVII століття рукопис перебував у Імгофів, потім сліди його губляться (востаннє він згадується в 1620 р.). Ще в той час, коли рукопис був у володінні Імгофів, з нього було зроблено любителями ряд копій. На сьогодні відомі дві копії «Щоденника», які, незважаючи на наявність деяких спотворень, в цілому, мабуть, добре зберегли текст оригіналу. Найстарший з них, так званий рукопис В, зберігається в Нюрнберзькому архіві. Фет і Мюллер датують його серединою XVI століття. Він написаний недбало та побіжно, але в деяких місцях, ймовірно, ближче до оригіналу, ніж друга копія, що зберігається в бібліотеці в Бамберзі (так званий рукопис А). Цей останній рукопис датується початком XVII століття, він повніший та виконаний більш ретельно. Оскільки в обох копіях збігаються явно зіпсовані місця, вважають, що обидві вони зроблені не з оригіналу, але з втраченої проміжної копії, автор якої припустився низки помилок при переписуванні. В нашій роботі ми цитуємо «Щоденник» Дюрера за виданням 1957 р., в якому були використані обидва рукописи.

Не менш, ніж описи мандрівників, інформативною для даного дослідження є мемуаристика. Найбільш важливим, з огляду на вибрану

---

[185] Guicciardini L. Descriptions de touts les Pays-Bas. – Amsterdam : Arnoud Benier, 1641. – 644 p

[186] Дюрер А. Дневники. Письма. Трактаты. В 2 т. – М., 1957. – Т. 1. – 288 с.

проблематику, є твір мемуарного характеру «Переслідування лютеран в Нідерландах» гуманіста-протестанта та друга реформатора Філіпа Меланхтона Франсіско де Ензінаса (1518 – 1552), іспанця за походженням. Гуманіст активно подорожував Європою і навчався в різних відомих закладах: з 1539 по 1541 р. в Трилінгвальному колегіумі в м. Лувен (Нідерланди), а з 1541 р. – в університеті м. Віттенберг (Німеччина)[187]. Перебуваючи в домівці Ф. Меланхтона під час свого навчання в Віттенберзі, Ензінас завершує свій переклад Нового Завіту кастильською мовою (1543)[188]. Він взяв із собою переклад до Антверпена – тодішньої європейської столиці книгодрукування, і в тому ж році переклад вийшов з-під пресів друкарні Стівена Мірдмана, також протестанта[189]. Ензінас представив свій переклад при дворі в Брюсселі в надії догодити Карлу V[190], проте був розчарований у своїх сподіваннях – його кинули за грати, звідки він зміг втекти 1 лютого 1545 р., швидко подолавши зворотній шлях до Віттенбергу, куди він дібрався в середині квітня[191]. Там він і написав спогади про свої лиха в Нідерландах – своїм мемуарам, написаним латиною, він дав назву «Historia de statu Belgico et religione Hispanica» (1545)[192]. У 1558 р., вже після смерті автора, мемуари

---

[187] Duke A.C. Dissident Identities in the Early Modern Low Countries. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 126.

[188] Enzinas F. de. El Nuevo Testamento. – Anverso: Stephan Mierdman, 1543.

[189] Докл. про Стівена Мірдмана див.: Davis J. Seeing Faith, Printing Pictures: Religious Identity during the English Reformation. – Leiden: BRILL, 2013. – P. 36 – 37.

[190] La chasse aux Luthériens des Pays-Bas. Souvenirs de Francisco de Enzinas/ ed. par A.Savine. – Paris: Louis Michaud, 1910. – 37 – 39.

[191] Duke A.C. Dissident Identities in the Early Modern Low Countries. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 126.

[192] Enzinas F. de. Historia de statu Belgico et religione Hispanica. – Wittenberg, 1545.

Ензінаса вийшли французькою мовою за підтримки родичів його дружини Маргарет Ельтер, які проживали в Страсбурзі[193]. В нашому дослідженні ми будемо послуговуватись саме доступним нам французьким перекладом у виданні А. Савіна[194].

Значення спогадів Франсіско де Ензінаса важко переоцінити: він створив, хоч і достатньо суб'єктивну, але живу та безпосередню картину протистояння протестантизму із офіційною релігією, яке супроводжувалось нічними арештами підозрюваних, конфіскацією майна, стратами та переслідуваннями. І тому є унікальним джерелом інформації з релігійних трансформацій в ранньомодерних Нідерландах.

Третя група наративних джерел представлена об'ємними епістоляріями найголовніших постатей суспільно-політичного життя Нідерландів доби раннього Нового часу: Карла V, Філіпа II, Маргарити Пармської та Вільгельма Оранського.

Першим розглянемо корпус листів Карла V (1500 – 1558), які стосуються внутрішньополітичного життя в Нідерландах та були записані найближчим радником та камергером імператора Гійомом ван Малє[195]. Корпус складається з тридцяти чотирьох листів, написаних в період з 1550 до 1555 р. – часу, коли Карл V остаточно покинув Нідерланди та оселився в Іспанії, де він і зречеться престолу 25 жовтня 1555 р. Адресатом листів був друг імператора де Прат (de Praet), головний скарбник Нідерландів. Вперше

---

[193] Mémoires de Francisco de Enzinas: texte latin inédit avec la traduction française du XVIe siècle en regard 1543-1545 / ed. par. C.-A. Campan. – Bruxelles-Leipzig-Gand: Ch. Muquardt, 1862. – P. x.

[194] La chasse aux Luthériens des Pays-Bas. Souvenirs de Francisco de Enzinas / ed. par A.Savine. – Paris: Louis Michaud, 1910. – 193 p.

[195] Lettres sur la vie intérieure de l'Empereur Charles-Quint, écrites par Guillaume van Male / ed. par Le Baron de Reiffenberg. – Bruxelles: Delevigne et Callewaert, 1845. – 121 p.

листи були зібрані та опубліковані бароном де Райффенбергом в 1845 р.[196] Саме цим виданням ми і будемо послуговуватись надалі.

Листи імператора у вказаний період – 1550-1555 рр. є особливо цінними для нашого дослідження, так як проливають світло на велику кількість аспектів та подій, що передували зреченню Карла, а також на його стосунки як суверена з Нідерландами в часи, коли вже відбувались перші зіткнення на релігійному ґрунті, які переростуть у повстання в роки правління його сина, Філіпа II.

Іншим, важливим для дисертації епістолярієм є корпус листів Маргарити Пармської (1522 – 1586)[197], доньки Карла V, статхаудера Нідерландів в період з 1559 по 1567 рр. – напружений час, який безпосередньо передував початку Вісімдесятилітньої війни, час формування дворянської опозиції – «Компромісу» – уряду Габсбургів та Іконоборського повстання 1566 р. Корпус складається з сімдесяти одного листа, складених в період з 13 березня 1560 р. по 30 листопада 1579, більшою частиною французькою, зрідка – іспанською мовами. Окрім листів власне Маргарити до нього увійшли численні листи самого Філіпа II, в тому числі і одіозні «Сеговійські листи», в яких було покладено край надіям Маргарити та знаті на мирне врегулювання релігійної кризи в Нідерландах. Також до збірки увійшли листи герцога Альби, який змінив Маргариту на посаді статхаудера в 1567 р., та протоколи слідства над графами Егмонтом та Горном. Протоколи були записані французькою секретарем Етьєном Пратцом, який був особисто присутній на всіх допитах під час слідства[198]. Вперше даний

---

[196] Ibid.

[197] Correspondance de Marguerite D'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philipp II, suivie des Interrogatoires du Comte d'Egmont, et de quelques autres/ ed. par le Baron de Reiffenberg. – Bruxelles: Delevingne et Callewaert, 1842. – 377 p.

[198] Bibliothèque de l'Ecole des Chartes. – Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, 1843-1844. – T. V. – P. 197 – 198.

корпус був виданий в 1842 р. вже згадуваним вище бароном Райффенбергом[199]. Саме цим виданням ми і будемо послуговуватись в дослідженні.

Даний корпус дає нам унікальну можливість дослідити причини та передумови політично-релігійної кризи в Нідерландах, проаналізувати роль, яку зіграли в її розгортанні як Габсбурги, так і місцева, нідерландська політична еліта, що робить його незамінним для дисертації.

Не менше значення має корпус листів Вільгельма Оранського (1533 – 1584), статхаудера провінцій Голландія, Зеландія та Утрехта, який волею долі став на чолі повстання проти зловживань іспанської влади в Нідерландах. Корпус листів складається із шести томів, виданих в період з 1850 по 1866 рр. під редакцією М. Гашар[200].

Епістолярій включає в себе листи Вільгельма Оранського, листи адресовані йому А. Гранвеллою, Маргаритою Пармською, Філіпом II, міськими магістратами тощо, написаних в період з 1550 р. по 1584 р., тобто до самої смерті принца. Ці епістоли розкривають перед дослідником широку мережу спілкування Вільгельма Оранського, що включала представників династії Габсбургів, вищий клір Німеччини та Нідерландів, німецьке та нідерландське дворянство, вони є ключем до формування його ідентичності, яка безпосередньо вплинула на ескалацію конфлікту в Нідерландах. Це робить даний епістолярій виключно інформативним для аналізу суспільно-політичних та релігійних трансформацій ренесансних Нідерландів.

До четвертої групи наративів належать пам’ятки літератури, які дозволяють нам розглядати твори мистецтва в ідейному контексті епохи.

---

[199] Correspondance de Marguerite D’Autriche, Duchesse de Parme, avec Philipp II, suivie des Interrogatoires du Comte d'Egmont, et de quelques autres/ ed. par le Baron de Reiffenberg. – Bruxelles: Delevingne et Callewaert, 1842. – 377 p.

[200] Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d’Orange / ed. par M. Gachard. – Bruxelles-Leipzig-Gand: C. Muquardt, 1850-1866. – VI Vol.

Якоб ван Устворен, автор сатиричної поеми «Блакитний човен», написаної в 1413 р., як це зазначено в самому тексті, був членом риторської камери, можливо, Антверпену: дати його життя та деталі біографії залишаються невідомими до сьогодні[201]. Наразі вчені, зокрема Б. Парсонс та Б. Йонгенелен, піддають сумніву наміть саме ім'я автора, вважаючи його псевдонімом: так, на їх думку, ім'я Якоб взяте на честь першого великого нідерландського поета Якоба ван Марланта (с. 1230–40 – с. 1288–1300), а прізвище «Устворен» – «Oestvoren» – може бути поділено на дві частини «oest», що походить від дієслова hoesten – кашляти, та «voren», що перекладається як «вперед», адже Якоб ван Марлент говорив, що поет, це той, хто «кашляє вперед», тобто, буквально, викашлює вірші[202]. В такий спосіб, анонімний автор «Блакитного човна» постає перед читачами як прямий продовжувач поетичних традицій великого поета Марланта.

Сама поема зберіглася лише в єдиному манускрипті, який наразі зберігається в Королівській бібліотеці в м. Гаага[203]. Сам текст пошкоджений в місцях з 35 до 350 рядку[204]. Вперше був опублікований відомим нідерландським дослідником Г. Плейєм в 1979 р.[205]. У 2012 р. був опублікований перший переклад твору іншою мовою – англійською, здійснений згадуваними вище Б. Парсонсом та Б. Йонгенеленом[206]. В нашому дослідженні ми будемо послуговуватись власним перекладом українською, здійсненим з оригіналу та порівняльним аналізом з англійською версією:

---

[201] Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries, C.1450-1560: A Critical Anthology. – DS Brewer, 2012. – P. 35.

[202] Ibid. – P. 36.

[203] Hs Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, 75 H 57, fol. 58 recto – 65 recto.

[204] Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries. – P. 35.

[205] Oestvoren J. van. De blauwe schuit / ed. H. Pleij. – Muiderberg: Dick Coutinho, 1979. – 96 p.

[206] Parsons B., Jongenelen B. Opus cit.

повний текст твору буде поданий в Додатках до дисертації[207].

«Блакитний човен» є унікальним джерелом для дослідження пізньосередньовічної бюргерської ментальності та популярних практик: на поемі лежить відбиток уявлень, ідеалів та системи цінностей освіченого міського населення, зокрема найбільш творчої його частини – редерейкерів, посередників між «вченою» культурою та культурою народною, що робить текст незамінним в даному дослідженні.

Себастьян Брант (1457/58 – 1521) – німецький гуманіст та літератор, який народився в Страсбурзі, а освіту отримав в іншому центрі гуманістичної думки та книгодрукування – в Базелі. Його авторству належить один із найбільш відомих прикладів «de Narrenliteratur» – «літератури про дурнів» – «Корабель дурнів», вперше виданий в Базелі в 1494 у видавництві Бергмана ван Ольпе[208]. В наступних німецьких виданнях – 1495 та 1499 до основних глав було додано ще три – стосовно поганих манер за столом, надмірностей під час Масляниці, та протест автора проти піратських видань твору[209]. Як свідчить останній факт – поява численних піратських публікацій твору, які так обурили Бранта, – «Корабель» був надзвичайно популярним та попит на нього зростав, що втілилось також у численних перекладах іншими мовами, які з'явились дуже скоро – всього через три-чотири роки після першої публікації. Так, в 1497 р. вийшов переклад латиною Якоба Лохера[210], учня самого Бранта, здійснений з допомогою самого автора. Саме латинська версія стала основою подальших перекладів та адаптацій вже національними, європейськими мовами – нідерландською (1500)[211], французькою (1497,

---

[207] Див. Додаток 1.

[208] Brant S. Daß Narrenschyff. – Basel: Johann Bergmann van Olpe, 1494.

[209] Brant S. The Ship of Fools / ed. by H. Zeydel. – New York: Dover Publications, Inc., 1944. – P. 21.

[210] Brant S. Stultifera Navis. – Basel: Johann Bergmann van Olpe, 1497. – 321 p.

[211] Brant S. Dit is der zotten ende der narrenscip. – Paris: Guy Marchant, 1500.

1498)[212], англійською (1508)[213] та ін. В нашому дослідженні ми будемо послуговуватись трьома версіями «Кораблю дурнів»: латинською версією С. Бранта та Я. Лохера[214], англійським сучасним перекладом Х. Зейделя (1944)[215], та російським – Л. Пеньковського (1965)[216], що дозволить нам наводити максимально точні цитати.

Значення «Корабля дурнів» для нашого дослідження важко переоцінити: образи, створені Брантом, дуже сильно вплинули як на літературний, так і на художній дискурси ренесансних Нідерландів. Рецепція брантової сатири – її вживання, цитування, наративні та художні алюзії в творах гуманістів, редерейкерів, художників – відтворює для нас риси ментальності, смаки, прагнення та символічну мову нідерландського суспільства доби раннього Нового часу, що є вкрай необхідним для даної роботи, зокрема для третього її розділу, присвяченого аналізу популярних практик та образів в контексті сучасних їм ідейних рухів, в тому числі і Гуманізму, яскравим представником якого і був С. Брант.

Еразм Роттердамський (1469-1536) – нідерландський мислитель, письменник, вчений-філолог, філософ та теолог – залишив величезний літературний спадок. Серед творів, найбільш цікавих для нашого дослідження, відмітимо лише «Похвалу Глупоті» (1511), «Розмови запросто» (1518 – 1533) та «Ecclesiastae» (1535).

---

[212] Brant S. La nef des folz du monde / trad. par P. Rivière. – Paris: Manstener et Geoffrey de marnef, 1497. – 128 p.; Brant S. La nef des folz du monde/ trad. par J. Drouyn. – Lyons : Guillaume Balsarin, 1498.

[213] Brant S. Ship of fools / transl. by A. de Barclay. – London, 1509.

[214] Brant S. Stultifera Navis. – Basel: Johann Bergmann van Olpe, 1497. – 321 p.

[215] Brant S. The Ship of Fools / ed. by H. Zeydel. – New York: Dover Publications, Inc., 1944. – 416 p.

[216] Брант С. Корабль дураков. – Харьков: Литера Нова, 2012. – 240 с.

«Похвала Глупоті» (1511)[217] є панегіриком, який Глупота виголошує сама собі, згадуючи всі людські справи, в яких вона «прославилась». Під гостре перо Еразма потрапляють усі – чоловіки, жінки, клірики, кардинали та Папа, імператори та королі. В той же час, для художників «Похвала Глупоті» стала джерелом сатиричних, гротескних мотивів, що були втілені І. Босхом, П. Брейгелем та їх численними послідовниками, і до яких ми будемо не раз звертатися протягом дослідження, зокрема в розділі, присвяченому взаємодії популярної культури та ідейних рухів доби раннього Нового часу.

«Розмови запросто»[218] («Colloquia familiaria») є збірником діалогів на різні теми, починаючи від проблем сімейного життя і закінчуючи питаннями теології. «Розмови» почали видаватися в 1518 р.[219]: в період з 1518 по 1533 з'явилось дванадцять їх видань і кожне було об'ємніше за попереднє[220]. Значну увагу Еразмом було приділено популярній релігійності та її практикам: вони були докладно описані та рішуче засуджені гуманістом[221], що робить «Розмови» одним із нарративних орієнтирів реформи популярної культури, і тому складає неабиякий інтерес для даного дослідження.

«Ecclesiastae sive de ratione concionandi, libri quatuor» або «Мистецтво

---

[217] «Похвала Глупоті» в даній роботі буде цит. за цим виданням: Роттердамский Э. Похвала Глупости. – М.: Эксмо, 2007. – 640 с.

[218] В даній дисертації ми будемо послуговуватись цим виданням: Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – 703 с.

[219] Roterodamum E. Familiarum Colloquiorum formulae et alia. – Basel: J. Froben, 1518.

[220] Augustijn C. Erasmus: His Life, Works, and Influence. – University of Toronto Press, 1995. – P. 161 – 163.

[221] Див. наприклад: Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – С. 244.

проповіді» було вперше опубліковано в 1535 р.[222] – це один з останніх творів Еразма, в якому було розглянуто мистецтво проповіді і, в той же час, засуджено ряд практик сучасних Еразму проповідників, зокрема тих, які проповідували простолюду[223]. Тому даний твір видатного гуманіста є вкрай цінним джерелом до аналізу передумов і ходу реформи популярної проповіді, як однієї із складових реформи популярної культури.

М. Лютер (1483 – 1546) – теолог, очільник німецької Реформації, один із основних перекладачів Біблії німецькою мовою. Реформаційні процеси, ініційовані Лютером, здійснили неоціненний вплив на Нідерланди, якими нове вчення поширилось вже в 1520-х роках[224]. Особливого значення набули ранні твори Лютера, головними поціновувачами яких стали спочатку нідерландські монахи-августинці, тісно пов'язані із Віттенбергом – епіцентром Реформації, а трохи згодом – і освічені нідерландські містяни. Чи не весь наявний на кінець 1520-х років корпус творів Лютера був стараннями тих же монахів перекладений нідерландською і виданий в Антверпені[225].

Найбільший інтерес для нашого дослідження складає його памфлет

---

[222] Desiderius E. Ecclesiastae sive de ratione concionandi, libri quatuor. – Antwerpen: Merten de Keyser, 1535. – 460 p.; Надалі «Мистецтво проповіді» буде цит. за доступним нам виданням: Roterodami Desiderius E. Ecclesiastae sive de ratione concionandi, libri quatuor. – Lipsiae: Libraria Weidmannia, 1820. – 746 p.

[223] Roterodami Desiderius E. Ecclesiastae sive de ratione concionandi, libri quatuor... – P. 478ff

[224] Duke A.C. The Reformation and Revolt in the Low Countries. – A&C Black, 2003 – P. 9ff

[225] Повний список творів М. Лютера, виданих в Нідерландах протягом 1520 – 1530-х років див. в Pettegry A., Walsby M. Netherlandish Books: Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad Before 1601 – Leiden: BRILL, 2010. – P. 868 – 871.

«До християнського дворянства німецької нації» (1520)[226], написаний «народною» – німецькою мовою, де вперше ним було обґрунтовано догмат загального священства та двох царств, і, окрім того, дано визначення тому, як необхідно святкувати релігійні свята. Тобто, в такий спосіб, твір Лютера може бути розглянутий саме в контексті реформи популярної культури в Нідерландах, як один із прикладів її ідейної основи.

Томас Наогеорг (Томас Кірхмайєр або Нойбауер, 1508-1563) – протестантський теолог, гуманіст, літератор. З його різноманітного творчого спадку найбільш цікавим та інформативним для нашого дослідження є латиномовний твір «Regnum Papisticum», виданий у 1553 р. в друкарні Йоханнеса Опорінуса (Базель)[227]. У 1555 р. поема була перекладена німецькою і видана в друкарні Буркхардта Вальдіса[228]. В дослідженні ми будемо послуговуватись першим, латинським, виданням 1553 р[229].

В цьому творі Наогеорг піддає різкій послідовній критиці всі католицькі свята, популярні традиції, з якими вони пов'язані, святих-покровителів свят тощо. В цих релігійних практиках він вбачає прояви язичництва, що, на його думку, є основою католицької релігійності[230].

Докладні, майже етнографічні в своїй точності, описи Наогеорга популярних релігійних практик доби раннього Нового часу є вкрай необхідним джерелом, зокрема для підрозділу, в якому трактуються релігійні детермінанти реформи популярної культури, особливо популярних святкувань. В такому контексті «Папістське королівство» є пам'яткою як

---

[226] Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации // Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. – Харьков: Око, 1994. – С. 9 – 82.

[227] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel: Johannes Oporinus, 1553. – 303 p.

[228] Naogeorgus T. Das Päpstisch Reÿch. – Burkhard Waldis, 1555. – 343 p.

[229] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel: Johannes Oporinus, 1553. – 303 p.

[230] Ibid. – P. 130.

народній релігійності того часу, так і спробам протестантів піддати її реформі як залишки «папізму» та «язичництва».

Анрі Етьєн II (1528 – 1598) був французьким друкарем, елліністом, гуманістом, новонаверненим кальвіністом[231]. Займався виданням класичних авторів та власних філологічних і літературних студій. Найбільш відомим його твором стала «Апологія Геродота», видана вперше в Женеві у 1566 р. разом із латинським перекладом Геродота, зробленим Лоренцо Валлою, і в якості вступу до якої вона і була написана[232]. В роботі ми будемо послуговуватись доступним нам виданням «Апології» П. Рістельхубера 1879 р.[233], яке точно відтворює перше видання Етьєна.

«Апологія Геродота», хоч і була задумана як вступ до перекладу Геродота із захистом античного історика від нападок сучасників Етьєна, що відмовляли Геродоту в правдивості, але переросла в гостру соціальну сатиру. «Апологія» складається з двох змістовних частин: перша присвячена висвітленню вад світських людей (глави XII – XIX) та церковників (глави XX – XXV) в гостросатиричному ключі, друга – порівнянню вад сучасників автора із вадами античного суспільства. Вирок Етьєна досить однозначний: «Зважаючи на подальші століття, чи не ввижаються язичники Геродота ангелічними, в порівнянні з варварами-інквізиторами та кровозмісними понтифіками?»[234]

Твір Етьєна, як і Наогеорга, окрім причин та передумов реформи

---

[231] Estienne H. Traité préparatif à l'Apologie pour Herodote / ed. par B. Boudou. – Librarie Droz, 2007. – T.I. – P. 15.

[232] Estienne H. Traité préparatif à l'Apologie pour Herodote / ed. par B. Boudou. – Librarie Droz, 2007. – T.I. – P. 18.

[233] Estienne H. Apologie pour Hérodote / ed. par P. Ristelhuber. – Paris: Isidore Liseux, 1879. – II T.

[234] Глава XL цит. за: Estienne H. Traité préparatif à l'Apologie pour Herodote / ed. par B. Boudou. – Librarie Droz, 2007. – T.II. – P. 976ff.

популярної культури, розкриває перед нами світ народної релігійності, популярних уявлень та практик, марновірств та упереджень доби раннього Нового часу, що робить його цінним джерелом для даного дослідження.

Ноель дю Фай (1520 – 1591), французький юрист, чиновник та письменник, який також успадкував сімейну садибу Шато-Лєтар в 10 км від м. Ренн (Бретань), що здійснило безпосередній вплив на його вибір тем, які він буде трактувати в своїй творчості. Його перу належать зокрема «Сільські бесіди метра Леона Лядюльфі» (1547)[235], «Оповідки Евтрапеля» (1548)[236] та «Казки та розмови Евтрапеля» (1585)[237]. В цих трьох творах автор повертається до однієї і тієї ж теми – розмови землевласника із місцевими селянами з приводу різних сільських подій та гучних святкувань. В дисертації ми будемо користуватись виданням XIX ст. під редакцією М. Гішар, в якому було об'єднано всі три вищезгадані твори[238].

Творчий доробок дю Фая становить собою джерело, що дозволяє досліднику простежити формування образів селянства в очах освіченої еліти – образів, які ще довгий час будуть домінувати в європейській культурі. Для нашого дослідження твори Ноеля дю Фая є особливо корисними для підрозділу, що трактує популярну культуру в уявленнях та практиках нідерландської еліти – хоч автор і був французом, але його твори були поширені і в Нідерландах[239], половина яких була франкомовною.

---

[235] Propos rustiques de maistre Léon Ladulfi, Champenois, Lyon, Jean de Tournes, 1547, in-8°

[236] Baliverneries ou contes nouveaux d'Eutrapel, autrement dit Léon Ladulfi, Paris, Pierre Trepperel, 1548.

[237] Les Contes et Discours d'Eutrapel, par le feu seigneur de la Herissaye, gentilhomme breton, Rennes, pour Noël Glamet de Quinper-Corentin, 1585.

[238] Du Fail N. Propos rustiques, baliverneries, contes et discours d'Eutrapel / ed. par M.J. Guichard. – Paris: Librarie de Charles Gosselin, 1842. – 418 p.

[239] Так, остання книга була перевидана в Антверпені в 1587 р. Du Fail N. Les

Іншим важливим джерелом з історії нідерландської культури та, зокрема, живопису є «Книга про художників» (1604)[240] живописця та літератора Карела ван Мандера (1548-1606).

Вона стала першою мистецтвознавською пам'яткою Північного Відродження. «Книга про художників» К. ван Мандера дозволяє нам відтворити соціокультурне підґрунтя діяльності нідерландських художників та історії виникнення їх творів, що є вкрай важливим для дослідження, адже до нього був залучений значний масив візуальних джерел, про які мова буде вестися нижче.

Четверту групу основних джерел дослідження становлять візуальні пам'ятки – картини, рисунки та гравюри нідерландських художників, які дають змогу відтворити суспільні, політичні та культурні процеси в Нідерландах раннього Нового часу.

Ієронім Босх (1450 – 1516) – один з найбільш енігматичних нідерландських художників доби раннього Нового часу. Серед його об'ємного спадку для даного дослідження найбільш інформативними є наступні твори, в яких ми можемо спостерігати проникнення популярної образності у «високу культуру», представником якої був Босх: його ранні сатиричні картини такі як «Корабель дурнів» (бл.1500), «Віз сіна» (бл. 1502), рисунки, з яких були потім зроблені гравюри – «Концерт в яйці», «Веселощі в устриці на морі» тощо; не менш цікавими з огляду на дослідження синтезу популярної образності з пізньосередньовічною мораллю є його відомі видіння Пекла, зокрема права стулка «Саду земних насолод» (1500 – 1510) – так зване «музикальне Пекло», «Спокушання св. Антонія» (1500 – 1506) та ін.

В творах Пітера Брейгеля Старшого (1520/25 – 1569) знайшли відображення як історичні реалії Нідерландів в напружений час перед

Contes et Discours d'Eutrapel. – Antwerpen: Jean Natoire, 1587. – 160 p.

[240] Мандер К. ван. Книга о художниках. – СПб: Азбука-классика, 2007. – 544 с.

Іконоборським повстанням та експедицією герцога Альби, так і популярні й святкові практики, а також стримані реформаційні настрої, властиві міському патриціату, серед якого у Брейгеля було чимало друзів[241]. Як і у випадку з Ієронімом Босхом, не дивлячись на часто дуже контроверсійний зміст його картин, Брейгелю не бракувало як високих покровителів – кардинал Антуан де Перрено Гранвелла був його пристрасним колекціонером[242], так і просто заможних патриціїв, які з не меншим захопленням збирали вже недешеві на той час його твори[243] – таким був голова Монетного двору Антверпена Ян Нуаро[244].

Важливим візуальним джерелом, яке допомагає висвітлити популярні уявлення ранньомодерної доби є гравюри Пітера ван дер Хейдена (1530 – 1572), антверпенського гравера та художника, який плідно працював в друкарні Ієроніма Кока (1518 – 1570), першій друкарні, що спеціалізувалася виключно на художній продукції[245]. Ван дер Хейден створив чимало гравюр за рисунками П. Брейгеля Старшого та І. Босха, стаючи, в такий спосіб, посередником між елітарним мистецтвом Брейгеля й Босха та середнім

---

[241] Мандер К. ван. Книга о художниках. – СПб: Азбука-классика, 2007. – P. 221.; див. також: Kren T., McKendrick S. Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe. – Getty Publications, 2003. – P. 492.

[242] Orenstein N. Pieter Bruegel the Elder: Drawings and Prints. – Metropolitan Museum of Art, 2001. – P. 26.

[243] Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate Publishing, Ltd., 2013. – P. 59 – 60.

[244] Todd Richardson M. Pieter Bruegel the Elder: Art Discourse in the Sixteenth-century Netherlands. – Ashgate Publishing, Ltd., 2011. – P. 63.

[245] Grieken J. van., Luijten G., Der Stock J. van. Hieronymus Cock. The Renaissance in Print. – Brussels: Mercatorfonds, KU Leuven: Illuminare, 2013. – P. 15.

класом – бюргерством, тобто створюючи насправді *популярний* продукт.

Доля нідерландського гравера, художника та картографа Франса Хогенберга (1535 – 1590) не менш за його творчий доробок несе на собі відбиток того суперечливого часу, який переживали Нідерланди в середині XVI ст. Хогенберг народився в Мехелені, звідки переїхав до Антверпену. У 1568 р. указом герцога Альби був висланий з міста та був змушений емігрувати до Німеччини, до міста Кьольн[246].

Ще до свого вигнання Хогенберг встиг створити низку гравюр – першу в нідерландській візуальній традиції «Країну прислів'їв» (1558), гравюру, де зображене Іконоборське повстання 1566 р., а також – сумнозвісна «іспанська лють» («spaanse furie»), що робить його творчий спадок цінним джерелом для даної дисертації.

Популярна культура на сьогодні є одним із найбільш активно досліджуваних та дискутованих елементів «території історика». Тому не видається дивною відсутність одного загальноприйнятого визначення даного терміну: в історіографії побутує шість основних підходів до визначення популярної культури – більшість з них ми знаходимо в працях істориків-медієвістів та дослідників ранньомодерної доби.

Відсутність сталого визначення зумовила те, що на початку кожного дослідження з проблематики популярної культури дослідник відзначає свою позицію, надаючи своє визначення терміну чи приєднуючись до формулювання своїх колег.

Наше визначення ґрунтується як на неограмшіанському баченні популярної культури як «місця» обміну, зіткнення народного та елітарного, так і на більш загальному усвідомленні популярної культури як найбільш розповсюдженої та динамічної складової культури визначеного суспільства.

---

[246] Remy Hogenberg, Ursula Mielke. Remigius and Frans Hogenberg. – Sound & Vision Publishers, in co-operation with the Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, 2009. – P. xxiv – xxvii.

Вона не є народною в значенні, створеної народом для народу, як і не є масовою (адже про масове виробництво можливо говорити лише з часів індустріалізації), але певним синтезом «великої» та «малої» традиції, до якого долучаються в різний спосіб всі верстви суспільства.

Дослідження же історії ранньомодерних Нідерландів в її цілісності сягають ще часів становлення історії як науки, себто – середини XIX ст. Тоді у фокусі досліджень знаходився період національно-визвольних змагань у Нідерландах другої половини XVI ст.: їх розгляд загалом відбувався з про-протестантських (Д. Мотлі) або націоналістичних (Й. ван Флотен, А. Піренн) позицій, на яких перебували автори. Але вже в першій третині XX ст. традиції романтичної історіографії змінюють нові методологічні підходи, як-то географічний детермінізм П. Гейла та культурно-антропологічний підхід Й. Хейзинги. Вплив останнього на формування некласичної історіографії Нідерландів доби раннього Нового часу важко переоцінити: міждисциплінарність культурної антропології ствердиться в працях вчених Школи Анналів (Ж. Делюмо), та буде сприйнята і дослідниками історії Нідерландів, особливо в тому, що стосується досліджень ментальності, історії уявлень та їх співвідношень із візуальною культурою. З цих засад була написана низка новітніх спеціальних праць М. Пастуро, В.С. Гібсоном, Ж. К. Маржолєном, Б. Отто, К. Гольдстейн, Е. Покорни, М. Волшем тощо.

Із виокремленням у 1960-тих роках соціальної історії як самостійного дослідницького поля, утвореного на перехресті політичної та економічної історії, було видано низку важливих для даної дисертації праць авторства П. Арнейда, А. Дьюка, В.О. Дятлова та ін.

Праці Д. Фрідберга та К. Йонкере, написані в руслі візуальної історії, свідчать про переваги даного підходу при аналізі явищ популярної та високої культур, а також політичних і соціальних трансформацій в ранньомодерних Нідерландах.

В сучасній історіографії Нідерландів доби раннього Нового часу панує багатовекторність досліджень, проте варто відзначити і тяжіння до вивчення

соціально-культурної сфери буття ранньомодерного нідерландського суспільства, в межах якої і була написана ця дисертація. Превалювання міждисциплінарного підходу обґрунтовує і вибрану тему популярної культури, адже її розкриття потребує залучення як різноманітних джерел (зокрема наративних та візуальних), так і різних дослідницьких підходів, що демонструє розглянута нами історіографія.

Досліджувана тема забезпечена досить багатою та різноманітною джерельною базою. Найбільшу групу джерел складають наративні джерела, серед яких можна виокремити описи Нідерландів, зроблені мандрівниками (П. Тафур, Л. Гвіччардіні), мемуаристику (Ф. де Ензінас), епістолярії (корпус листів Карла V, Маргарити Пармської, Вільгельма Оранського), пам’ятки літератури, які розкривають особливості популярних уявлень та практик (Я. ван Устворен, С. Брант, Еразм Роттердамський, М. Лютер, Т. Наогеорг, А. Етьєн II, Н. дю Фай).

Не менш важливими постають візуальні джерела – картини, рисунки та гравюри нідерландських художників, які дають змогу відтворити суспільні, політичні та культурні процеси в Нідерландах раннього Нового часу (І. Босха, К. Массейса, П. Брейгеля Старшого, П. ван дер Хейдена, Ф. Хогенберга, П. Бальтенса).

Таким чином, наявна джерельна база дозволила комплексно проаналізувати динаміку розвитку ранньомодерної популярної культури в Нідерландах, а також особливості змін, які в ній відбувались.

РОЗДІЛ ІІ. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ В РАННЬОМОДЕРНИХ НІДЕРЛАНДАХ

Другий розділ дисертації присвячено аналізу розвитку популярної культури ранньомодерних Нідерландів в контексті значних суспільно-політичних, економічних та релігійних змін, а також творення образу популярної культури в середовищі нідерландської еліти, що, в свою чергу, було залежним від змін, про які мовилось вище, і, в той же час, ставало їх каталізатором. Відповідно до цієї мети можливо поставити такі завдання: визначити сфери життя нідерландського суспільства, які зазнали найбільших трансформацій, розкрити ґенезу та сутність трансформацій в кожній із визначених сфер буття суспільства, дослідити роль цих трансформацій у змінах в ранньомодерній популярній культурі Нідерландів, проаналізувати конструювання образу популярної культури в уявленнях та практиках нідерландської еліти. Виконання цих завдань зробить можливим комплексний аналіз взаємодії між визначеними факторами та популярною культурою.

2.1. Політичні та соціально-економічні трансформації в житті ранньомодерних Нідерландів

Популярна культура ранньомодерних Нідерландів, як специфічний соціальний конструкт, перебувала в тісному діалектичному зв’язку із явищами свого часу, будучи залежною від політичних, економічних і соціальних факторів та, в свою чергу, формуючи й перетворюючи факти інтелектуального і матеріального життя суспільства. Саме тому нам видається доцільним дослідити історичні обставини, в яких формувалася та які частково формувала популярна культура. Особливо актуальним це є для епохи раннього Нового часу, XVI ст., яке було позначене для Нідерландів суспільно-політичними, економічними та релігійними трансформаціями, що неодноразово протягом століття призводили до конфліктів на різних рівнях існування суспільства. Конфлікти, яким би не був їх характер – релігійним,

політичним, економічним, – часто мали безпосередні наслідки для популярної культури як позитивні, так і негативні.

Враховуючи як свідчення джерел, так і думки, що склалися в історіографії даного періоду, видається можливим виділити чотири основних сфер буття Провінцій, які зазнали суттєвих трансформацій. Ці сфери були, з одного боку, структуроутворюючими, і, в той же час, потенційно конфліктогенними, своєрідними «лініями напруги»: політико-адміністративна, соціально-економічна, релігійна, та внутрішньополітична. До політико-адміністративної «лінії напруги» ми відносимо функціонування місцевих та Генеральних штатів, міське самоврядування в їх зв'язку та протистоянні з адміністрацією та політичним порядком, встановленими Габсбургами; соціально-економічна «лінія» відповідає усім процесам та їх трансформаціям в сфері демографії, торгівлі, обміну, оподаткування та іншим формам економічної діяльності; релігійна «лінія напруги», що визначалась як сучасниками, так і дослідниками визначальною серед факторів подальшого розколу Нідерландів, охоплює міжконфесійні стосунки та релігійну політику[247]; і, врешті, внутрішньополітична «лінія» стосується взаємовідносин між Габсбургами та місцевою владою, представленою політичною елітою Нідерландів – династіями Нассау, Монморансі, Егмонт, Лален та ін.: їх стосунки та конфлікти були одним із важливих чинників розв'язання Вісімдесятилітньої війни, чи, як прийнято говорити значною частиною дослідників, Нідерландського повстання[248].

---

[247] До розгляду основних віх релігійної кризи в Нідерландах ми звернемося в підрозділі 2.2. – тут вона буде розглянута лише побіжно в якості неодмінної складової трансформацій в інших сферах буття нідерландського суспільства.

[248] Див. Arnade P. P.G. Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt. – Ithaca : Cornell University Press, 2008. – P. 6-7.; Duke A.C. Reformation and Revolt in the Low Countries. – A&C Black, 2003. – P. IX-X.; Limm P. The Dutch Revolt / P. Limm. – London : Routledge, 2014. – P.

Трансформації в політико-адміністративній сфері були одним з тих факторів, які зумовили системну політичну кризу, що спалахнула у повну силу вже за правління Філіпа II Габсбурга. Проте її витоки можливо віднайти вже в XV сторіччі.

У 1477 р. на момент смерті останнього герцога Бургундського – Карла Сміливого – Бургундське герцогство об'єднувало такі провінції: Франш-Конте, Фландрія, Артуа, Намюр, Брабант, Лімбург, Люксембург, Гелдерн, єпископство Утрехтське, Голландія, Зеландія, Ено, Зютфен. Кожна з цих областей мала свої права та привілеї, місцеві штати та муніципалітети в містах і опиралась найменшому утиску своїх «споконвічних» вільностей. Свідченням захисту Штатами своїх «вільностей» є «Великий привілей» 1477 р., так звана «перша Конституція» Нідерландів[249]. Прийняття «Привілею» було головною умовою Генеральних Штатів при визнанні Марії Бургундської спадкоємицею її батька Карла Сміливого.

Отже, Нідерланди на той час не були стійким внутрішньо централізованим об'єднанням – ця політико-адміністративна хиткість була успадкована династією Габсбургів, коли Марія Бургундська, єдина дочка Карла Сміливого, яка таки була визнана Генеральними Штатами в Генті його законною спадкоємицею, взяла шлюб з Максиміліаном I Габсбургом, майбутнім імператором Священної Римської імперії німецької нації (він ним став в 1493 році).

Не усім провінціям була до вподоба така динаміка розвитку, і деякі з них не були готові підкоритись центральній владі Габсбургів. Так це сталося у випадку із Фрісландією та Гелдерном. На довгий час боротьба цих двох провінцій за незалежність від Імперії стала вагомим фактором політичного

15-16.

[249] Tracy J. D. Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics. – Cambridge University Press, 2002. – P. 71.

життя Північних Нідерландів[250]. Приєднанню в 1498 р. Фрісландії до Нідерландів та призначенню там Альбрехта Саксонського статхаудером Габсбурги були, головним чином, зобов'язані внутрішній боротьбі у Фрісландії[251].

Довшою стала боротьба Габсбургів із Карлом Егмонтом за приєднання Гелдерну – вона остаточно закінчилась лише в 1543 р., зі смертю Карла Егмонта, коли вже Карл V підписав договір з його спадкоємцем Вільгельмом II[252].

Наступним етапом централізації, що лише посилив напругу в політико-адміністративній сфері, стала імплементація Карлом V так званої «Concessio Carolina», яка була нав'язана Нідерландам після невдалого Гентського повстання 1539 – 1540 рр. Згідно з цією Конституцією, різко відмінною від «Великого привілею» 1477 р., всі урядовці мали призначатися виключно самим імператором, кількість цехів зменшувалась наполовину, і, до того ж, вони позбавлялись політичної влади та самоуправління[253].

«Прагматична санкція» від 4 листопада 1549 р. стала компромісним рішенням наростаючого конфлікту між імператором та Нідерландами в політико-адміністративній сфері. Бургундський округ (такою була офіційна назва Нідерландів в складі імперії Габсбургів) в складі 17 провінцій був

---

[250] Докл. див.: Davids K. The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership: Technology, Economy and Culture in the Netherlands, 1350-1800 (2 Vols.). – Leiden: BRILL, 2008. – P. 35.

[251] Sminia H.B. van. Geschiedenis van de onlusten tusschen de Schieringers en de Vetkoopers in Vriesland. – Brouwer, 1827. – P. 391 – 393.

[252] Baumgart P., Schmädeke J. Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen: Ergebnisse einer internationalen Fachtagung. – Walter de Gruyter, 1983. – P. 245 – 246.

[253] Prak M.R. Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation. – Ashgate Publishing, Ltd., 2006. – P. 85.

оголошений неподільним спадком. Кожна з провінцій мала свого статхаудера, який був наділений значною владою та підкорювався наміснику імператора в Нідерландах. Генеральні Штати також зберегли свої повноваження: до сфери їх компетенції входило вирішення фінансових питань – ухвалення податків та надання кредитів, питання миру і війни, організація судів[254]. За містами зберігалось право на самоуправління – муніципалітети та організацію корпорацій[255].

Крихка рівновага між Габсбургами та Нідерландами, встановлена зусиллями Карла V та його намісниками (зокрема, Маргаритою Австрійською та Марією Угорською), була порушена, коли Нідерланди разом з Іспанією відійшли до його спадкоємця – Філіпа II.

Філіп II, вихований у кастильських звичаях та чужий Нідерландам, їх традиціям вільностей та привілеїв, актуалізував політико-адміністративну лінію напруги. Так, в 1559 р. він збільшив кількість єпископств з чотирьох до 18[256], що йшло всупереч столітнім традиціям поділу на єпископства в Нідерландах, і, у контексті розширення повноважень Інквізиції, було сприйнято нідерландським суспільством різко негативно[257].

В тому ж 1559 р. на скликанні Генеральних Штатів в Генті Філіп різко тиснув на їх представників з вимогою надати одноразовий внесок в 3 млн. флоринів, відкидаючи в той же час можливість поступок в релігійно-політичній сфері[258].

---

[254] Stein R., Pollmann J. Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650. – Leiden: BRILL, 2010. – P. 2 – 3.

[255] Ibid. – P. 3.

[256] Kaplan B.J. Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe. – Harvard University Press, 2009. – P. 107.

[257] Ibid.

[258] Darby G. The Origins and Development of the Dutch Revolt. – London: Routledge, 2003. – P. 17.

Не зупиняючись докладно на інших конфліктах, які будуть розглянуті нижче в контексті економічних, релігійних, внутрішньополітичних та національних трансформацій, лише зазначимо, що «останньою краплею», себто тріггером, для нідерландців стала каральна експедиція герцога Альби 1567 р. та створення так званої «Кривавої ради» – «Ради у питаннях бунту», чия поява стала одним із наслідків Іконоборського повстання 1566 р. Оминаючи інші наслідки, відмітимо значення цих факторів для політико-адміністративної сфери – намісником Нідерландів став іспанець, який керував країною через іспанців (а саме вони входили до «Кривавої ради») та за допомогою іспанських військових. Все це було неприйнятне з огляду на традиції управління, що склались в Нідерландах ще за герцогів Бургундських, та лише підсилили місцевий сепаратизм, який ніколи по-справжньому не зникав з ряду провінцій «Бургундського округу».

Таким чином, політико-адміністративні трансформації, не будучи найбільш яскравими у порівнянні з іншими структурними та потенційно конфліктогенними факторами, стали каталізатором системної кризи у стосунках між Габсбургами та Нідерландами в другій половині XVI ст.

Ще більшу роль зіграли соціально-економічні трансформації в ранньомодерних Нідерландах, які мали як позитивні, так і вкрай негативні наслідки для країни. Ми торкнемося лише декількох аспектів, які представляють три основні напрями соціально-економічних змін: фінансовий (реформування податкового законодавства), соціальний та культурно-економічний (становлення ринку мистецтв та друкарень).

Трансформації в податковій сфері Нідерландів носили радше негативний для країни характер і визначалися двома основними лініями розвитку, які ж і стали своєрідними «лініями напруження»: по-перше, встановленням нових, позанормових податків, пов’язаних із агресивною зовнішньою політикою Габсбургів, яка вимагала значних коштів, а, по-друге, спробами централізації податкової системи Нідерландів, що, в силу довгострокової роз’єднаності провінцій між собою та різних темпів їх

розвитку, не було простим завданням. Коротко окреслимо динаміку в цій сфері.

Деякі кризові явища вже дались взнаки за правління Карла V. Окрім нормованих податків імператор часто звертався до Генеральних Штатів з вимогами додаткових фінансових вливань, необхідних для його військових кампаній у Франції[259]. Тому, протягом частих війн з Валуа, в бюджеті Нідерландів спостерігався значний дефіцит[260]. Субсидії, що їх надавала Іспанія також не були ефективним рішенням: в часи правління Карла V зовнішній борг Іспанської Корони виріс з 5 до 81 млн. дукатів[261].

Через це спроби Карла V підвищувати податки для забезпечення своїх зовнішньополітичних амбіцій, викликали обурення нідерландців. В 1522 і 1525 роках статхаудер Нідерландів Маргарита Австрійська, у цьому зв'язку, цілком обґрунтовано остерігалася повстань[262].

Одного з повстань уникнути не вдалось – в 1539 році спалахнуло повстання в Генті, яке вже згадувалось вище. 29 квітня Генеральний прокурор великої ради Мехелену[263] виголосив вирок повсталим Генту: вони визнавались винними в організації заколоту та образі величності імператора. Місто позбавили усіх дарованих йому привілеїв, а міські патриції мали в одних сорочках пройти «покаянною процесією». Також, на Гент накладався штраф у 150 000 золотих каролю, конфіскувалась вся зброя і навіть великий

---

[259] Tracy J.D. A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565. – University of California Press, 1985. – P. 90.

[260] Vries J. de. The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch. – P. 93.

[261] Ibid.

[262] Lindberg C. The European Reformations. – Oxford, 2010. – P. 284.

[263] На цей час місто було адміністративною столицею Нідерландів – місцем резиденції статхаудера.

дзвін[264].

В часи правління Філіпа II, який не тільки не відмовився від зовнішньополітичних амбіцій батька, але й плекав свої власні, стосунки Нідерландів та центральної влади у фінансовій сфері не покращились. Нова експансія Габсбургів не залишала їм іншого виходу, ніж в котрий раз підняти податки, які вже на той час були найвищими в Європі[265].

У 1569 р. герцог Альба запровадив в Нідерландах уніфіковану систему податків. Згідно з його планами мало бути запроваджено три основних податки: однопроцентний податок з усієї нерухомої власності, п'ятипроцентний – на всі торгові операції, пов'язані з нерухомістю, та десятипроцентний – на всі торгові операції[266]. Ці податки, впроваджені на початку в якості одноразових, принесли іспанській скарбниці 3 628 507 гульденів[267] – цей успіх сприяв тому, що Філіп вирішив їх ствердити як постійні, що, в свою чергу, лише погіршило і без того неспокійну ситуацію в Провінціях.

Так, в 1569 р., вперше за десятиріччя, зібралися Генеральні Штати, де делегати Антверпену та Амстердаму рішуче заперечили впровадження подібної податкової системи на постійній основі, аргументуючи це тим, що такі податки стануть руйнівними для торгівлі, з якої жили найзаможніші міста Нідерландів[268]. Це податкове протистояння продовжувалось аж до 1

---

[264] Pirenne H. Les anciennes democraties des Pays-Bas. – Paris, 1910. – P. 267 – 268.

[265] Wilson C. Taxation and the Decline of Empires: An Unfashionable Theme // Charles Wilson, Economic History and the Historian: Collected Essays. – New York: Praeger, 1969. – P. 120.

[266] Jonker J. Luiten van Zanden J. A Financial history of Netherlands. – Cambridge University Press, 1997. – P. 13.

[267] Ibid. – P. 14.

[268] Blom J.C.H. History of the Low Countries. – Berghahn Books, 2006. – P. 133.

квітня 1572 р., коли «морськими гезами» була захоплена фортеця Бріллє, що поклало початок новій хвилі військового протистояння між іспанською адміністрацією та нідерландцями[269].

Тепер відзначимо позитивні трансформації, характерні для сфер демографії та міжнародної торгівлі: остання принесла Нідерландам найбільшу славу серед європейських країн[270].

Демографічні процеси в ранньомодених Нідерландах ілюструють загальну тенденцією до урбанізації країни – дедалі більше жителів воліли їхати до великих міст, де було жвавішим економічне життя та було більше можливостей у працевлаштуванні. Згідно із твердженнями деяких істориків міграції, іммігранти становили до половини населення в більшості ранньомодерних міст Європи[271]. Яскравим прикладом урбанізаційних процесів є Антверпен, якому подібні соціальні трансформації пішли на користь.

Згідно з переписом 1480 р., в Антверпені налічувалось всього 33 тис. жителів, в 1526 р. – вже 55 тис., в 1542 р. – 84 тис., а пік населеності прийшовся на 1568 р., коли кількість жителів досягнула позначки в 105 тис[272]. Тобто, статистичні дані засвідчують триразове зростання населення. Це, власне, один із найвищих показників у Західній Європі, який сам по собі вимагає певного пояснення.

Для розуміння подібної прогресії в прирості населення варто коротко зупинитись на специфіці розвитку нідерландських міст XVI ст. зокрема міст

---

[269] Blom J.C.H. History of the Low Countries… – P. 134.

[270] Stock J. van der. Antwerp, story of a metropolis: 16th-17th century : Antwerp, Hessenhuis 25 June-10 October 1993. – Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993. – P. 129.

[271] Page Moch L. Moving Europeans. – Indiana University Press, 2003. – P. 40 – 44.

[272] De Munck B., Karel D. Innovation and Creativity in Late Medieval and Early Modern European Cities. – Ashgate Publishing, Ltd., 2014. – P. 95 – 96.

Південних Нідерландів, що значно випереджали найбільші міста Голландії та Зеландії: цей розквіт міст Фландрії та Брабанту тривав аж до початку Вісімдесятилітньої війни, під час якої значна частина їх могутності була знищена[273]. Найбільш яскравим прикладом економічного зростання, як це випливає і з демографічних даних, був Антверпен.

Вже згадуваний вище Перо Тафур описуючи це місто під час свого перебування в 1438 р., можливо і несвідомо, але розкрив механізм формування як майбутнього процвітання Антверпену, так і його провідної ролі у світовій торгівлі: «Його будинки та вулиці дуже ошатні і він має гарну гавань. […] Ярмарок, який проводиться тут, є найбільшим в усьому світі, і тому, хто бажає побачити весь християнський світ, чи, в усякому разі, найбільшу його частину, зібрану в одному місті, має приїхати сюди. […] На нього з'їжджаються дуже різні люди: німці, які є їх близькими сусідами, та англійці. Приїздять також численні французи, так як вони багато що вивозять і привозять. Угорці та пруссаки значно збагачують ярмарок своїми кіньми. Присутні там також й італійці. […] Щодо іспанців, то вони теж численні в Антверпені, їх тут, мабуть, більше, ніж в будь-якому іншому місті. […] Ринок Антверпену є насправді незрівнянним. Тут найбагатші та найкращі розваги, а порядок, враховуючи такі об'єми торгівлі, є визначним. Різні картини продаються в монастирі св. Франциска[274]; в церкві св. Іоанна вони продають арраські тканини; в монастирі домініканців – всі види ювелірних виробів; таким чином, велика кількість різних товарів розподілена між

---

[273] Marnef G. Antwerp in the Age of Reformation: Underground Protestantism in a Commercial Metropolis, 1550-1577. – Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 56-57.

[274] Про так звані «панти» див. докладніше Montias J. M. Le marché de l'art aux Pays-Bas, XVe et XVIe siècles// Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1993. – N. 6. – P. 1552ff

монастирями та церквами, а інше – продається на вулицях. […]»[275].

Але економічне піднесення Антверпену 30-х років XV ст. не могло порівнятися зі стрімким зростанням XVI ст. Італійський дипломат Лодовіко Гвіччардіні, який зробив свій опис Нідерландів більш, ніж століття потому від опису Тафура, в 1567 р., приділив значне місце поясненню розквіту Антверпена. Гвіччардіні виділяє три причини вражаючого розквіту міста: «першими, на мій погляд, піднесенню посприяли ярмарки, які ще колись були затверджені володарями у численних та автентичних привілеях […]»[276]; другою причиною багатства Антверпена Гвіччардіні називає торгівлю прянощами, ініціативу в якій місто перехопило у Венеції[277]; і третім вагомим фактором стрімкого розвитку Антверпена автор вважає захищеність міста ззовні – його фортифікаційні споруди, які почали будувати в 1542 р.[278] та внутрішню безпеку: відсутність повстань[279] та інших заворушень[280].

В описі Гвіччардіні насправді виділено найголовніші фактори процвітання Нідерландів, зокрема південної їх частини, в XVI ст., до початку Вісімдесятилітньої війни. Варто відмітити, що злагодженій системі внутрішньої та міжнародної торгівлі сприяв той факт, що все в ній контролювалося гільдіями: і не тільки звичні галузі виробництва – текстильна та ювелірна, але й обслуговуючий сектор та дистрибуція включно з транспортуванням товарів[281].

Не менш значні наслідки як для економічного, так і для соціального та

---

[275] Tafur P: Travels and Adventures…– P. 203 – 204.

[276] Guicciardini L. Descriptions de touts les Pays-Bas. – Amsterdam : Arnoud Benier, 1641. – P. 107 – 108.

[277] Ibid. – P. 109.

[278] Ibid. – P. 109.

[279] Ibid. – P. 110.

[280] Ibid.

[281] De Munck B., Davids K., Innovation and Creativity... – P. 97.

релігійного життя ранньомодерних Нідерландів мали розквіт друкарської справи та ринку мистецтв – дві сфери, в яких відтворювались, перетворювались та поширювалися популярні уявлення та образність. З огляду на їх важливість для розвитку популярної культури обраного періоду, зупинимось на них детальніше.

У розвої ринку мистецтв головну роль відіграли вищезгадані нами ярмарки Антверпена та інших міст із давніми торговими традиціями (Брюссель, Брюгге, Гент). Успіх цих ярмарок забезпечувався тим, що суворі корпоративні правила щодо написання та продажу картин у містах, не діяли на час ярмарок[282].

В другій половині XV сторіччя торгівля предметами розкоші набула такого обсягу, що вийшла за межі ярмарків: мова йде про відкриття так званих «пантів»[283] при монастирях, де ювеліри, художники, виробники килимів та гобеленів могли збувати свій товар та знаходити нових замовників[284].

Першим став «Пант проповідників» домініканців Антверпену, заснований в 1445 році. Місця («stallen») здавалися в найм на час ярмарку майстрам не тільки Антверпену, але і ремісникам інших міст Нідерландів. Майстри з гільдії св. Луки Брюсселя також брали участь у роботі панту, і мали виключне право на продаж поліхромних скульптур[285]. Навідувались на

---

[282] Montias J. M. Le marché de l'art aux Pays-Bas, XVe et XVIe siècles // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1993. – N. 6. – P. 1552.

[283] Спочатку під «пантом» розумілось лише певна огороджена ділянка в монастирі, чи криті галереї монастиря. Згодом цим словом позначали і зали, і холи, і будинки, що слугували тій же меті, – збуту предметів розкошів.

[284] Ewing D. Marketing art in Antwerp, 1460–1560: Our lady's pand // The Art Bulletin. – 1990. – Vol 72. – P. 560.

[285] Montias J. M. Opus cit. – P. 1553.

«Пант» також живописці з інших країн, наприклад, Лукас Кранах[286].

Самі панти мали важливе значення в тому сенсі, що вони були першим етапом експортування картин із Нідерландів. Якщо у XV сторіччі на експорт постачались картини зазвичай найбільш відомих та значних художників того часу, то на початку XVI сторіччя експорт зростає, і включає не лише об'єкти класу «люкс», але і «напівлюксові» товари, нижчої якості, але не меншої популярності: лише за 1553 рік експорт килимів та шпалер з Нідерландів до Іспанії та Португалії склав близько 70.000 метрів та чотири тонни картин[287]. Мова йде про картини, потім про килими і шпалери. Картини на тони?

Ще більшого значення набула друкарська справа, чи не найбільшим центром якої в Нідерландах, а згодом і в Європі, став Антверпен. В Антверпені до 1501 р. вже було видано 432 найменування книжок, в той час, як у Лувені подібні цифри не перевищили 270, а видання в усіх інших містах Південних Нідерландів досягли лише 131 найменування[288]. Головною особливістю друкарської справи в Антверпені стала мультилінгвальність – книжки видавалися як давніми мовами (латиною, грецькою, гебрейською), так і сучасними європейськими (французькою, італійською, іспанською, фламандською, німецькою тощо). Більше того, між 1545 і 1570 роками в Антверпені було видано більше іспаномовної літератури, ніж в самій Іспанії загалом[289]. Все це сприяло перетворенню Антверпену на видавничу столицю

---

[286] Messling G. Cranach et son temps. – Paris: Reunion des Musees Nationaux, 2011. – P. 27.

[287] Montias J. M. Opus cit. – P. 1556.

[288] Waterschoot W. Antwerp: Books, Publishing and Cultural Production before 1585 // Urban Achievement in Early Modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London / ed. by P. O'Brien. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 233.

[289] Antwerp. Story of Metropolis / ed. by J. van der Stock. – Antwerp: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993. – P. 92.

міжнародного масштабу, що і сталося в середині XVI ст.

Важливим чинником перетворення Антверпену на культурний центр і справжній осередок гуманістичної думки в другій половині XVI ст. стала друкарня Крістофа Плантена (1520 – 1589), антверпенського книговидавця французького походження. Відкриття друкарні датують 1555 р.[290], а вже з 1557 р. Плантен відвідував найбільший на той час книжковий ярмарок у Франкфурті, де встановив зв'язки із своїми зарубіжними колегами[291]: його розгалужена система соціальної комунікації стала одним із факторів комерційного успіху. В пік розквіту друкарні – з 1563 до 1567 р. – Плантеном було видано 209 різноманітних видань; в самому видавництві діяло сім пресів та працювало тридцять три робітники[292]. Було також відкрито філіали в Парижі та Лейдені[293].

Першим підприємцем-друкарем, який зосередив свою увагу виключно на мистецькій продукції став Ієронім Кок (1518 – 1570), антверпенський художник, гравер, член риторської камери та видавець[294]. Його друкарня, що

---

[290] Bowen K.L., Imhof D. Christopher Plantin and Engraved Book Illustrations in Sixteenth-Century Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 61.

[291] Visser A.S.Q. Joannes Sambucus And The Learned Image: The Use Of The Emblem In Late-renaissance Humanism. – Leiden: BRILL, 2005. – P. 51.

[292] Rouzet A. Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle. – Niewkoop : B. de Graaf, 1975. – P. 178.

[293] Esser R. The Politics of Memory: The Writing of Partition in the Seventeenth-Century Low Countries. – Leiden: BRILL, 2012. – P. 162; Ijsewijn J. Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies. – Leuven: Leuven University Press, 1996. – P. 442.

[294] Riggs T.A., Silver L. Graven images: the rise of professional printmakers in Antwerp and Haarlem, 1540-1640. – Evanston: Mary and Leigh Block Gallery,

мала назву «На Чотирьох вітрах», своє перше видання випустила в 1548 р. До кола художників, з якими співпрацював І. Кок входили П. Брейгель Старший, Ф. Флоріс та М. ван Хемскерк.

В контексті даного дослідження виділимо два основних напрямки видавницької діяльності друкарні І. Кока: розповсюдження візуальними засобами ідей Італійського Ренесансу (ці гравюри були більшими за розміром, дорожчими, а, отже, орієнтованими скоріш на інтелектуальну еліту[295]) та «les diableries», видання гравюр в стилі І. Босха з подальшим переходом від босхівських монстрів до сатирико-дидактичних сюжетів в гротескному стилі (що вже більше відповідає творчій манері П. Брейгеля Старшого). Орієнтацію на масового споживача підтверджував і девіз, що його вибрав видавець для себе: «Дозвольте кухарю (прізвище Кок з нідерландської перекладається як «кухар» – *С.К.*) куховарити для народу»[296].

Свою видавницьку стратегію друкар описав наступним чином: «Кухар має готувати для народу різні страви: одному давати смажене, іншому тушковане. Коли кому страва здасться або занадто жорсткою, або занадто м'якою, нехай він виплюне. Але щоб не лаяти ні народ, ні кухаря, змовчіть про недоліки; всюди може статися подібне»[297]. Ми не випадково звертаємося до прикладу діяльності цієї ранньокапіталістичної мануфактури І. Кока, яку можна розглядати як свідчення показових економічних трансформацій, адже стратегія її діяльності відповідає і сучасним уявленням про функціонування

Northwestern University, 1993. – P. 103-104.

[295] Hieronymus Cock: The Renaissance in Print / ed. by J. van Grieken, G. Luijten, J. van der Stock. – Louvain-Paris: Mercatorfonds, 2013. – P. 23.

[296] «Laet de Cock coken m tvolckx Wille» цит. за Heuer C. The City Rehearsed: Object, Architecture, and Print in the Worlds of Hans Vredeman de Vries. – London: Routledge, 2009. – P. 221.

[297] Цит. за Карелом ван Мандером: Мандер К. ван. Книга о художниках. – СПб: Азбука-классика, 2007. – С. 215.

приватного підприємства і може бути трактована в новітніх термінах[298]. Так, асортимент продукції варіювався від дешевих листків з популярними молитвами та зображеннями святих, на яких навіть не було видавничого клейма, до високохудожніх гравюр на декількох аркушах авторства П. Брейгеля або Ф. Флоріса[299]. Іншим нововведенням була відмова від виконання дереворитів: І. Кок та, згодом, і його дружина Фолктхен Дирікс використовували виключно гравюри на міді: вони витримували більше відтисків, були зручніші в зберіганні та сприяли підвищенню якості виконання гравюри[300]. Подібна чутливість до застування технологічних інновацій та врахування існуючого запиту на ринку були запорукою комерційного успіху в добу раннього Нового часу, прикладом чого і є підприємство І. Кока.

Іншим, хоч і не публічним, але таким, що склав характерну рису розвитку друкарської справи в ранньомодерних Нідерландах, стало підпільне друкування реформаційної літератури. Саме завдяки подібним друкарням ідеї Реформації швидко розповсюджувались в міському середовищі та інкорпорувались в популярну культуру. Одним із найбільш впливових та, в своєму роді, типових книговидавців був Стівен Мірдман або Мірдманс (1510 – 1559), друкарня якого спеціалізувалась на реформаційній літературі, забороненій в Плакатах Карла V вже на початку 1520-х років. Активна діяльність друкарні Мірдмана в Антверпені припадає на 1542 – 1546 рр.[301] Саме Мірдман в 1543 р. видав переклад іспанською Нового Заповіту[302],

---

[298] Hieronymus Cock: The Renaissance in Print…P. 15-16.

[299] Hieronymus Cock: The Renaissance in Print... – P. 15.

[300] Ibid. – P. 17.

[301] Rouzet A. Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles... – P. 149.

[302] El Nuevo Testamento de nuestro redemptor y salvador Jesu Christo / trad. F. de Enzinas. – Antwerpen: Steven Mierdman, 1543. – 720 p.

виконаний Франсіско де Ензінасом, іспанським гуманістом. Саме спогади Ензінаса про переслідування в Нідерландах стали одним із найбільш інформативних джерел до історії цього періоду в Нідерландах[303]. Однією з останніх книжок, опублікованих Мірдманом перед вимушеним та остаточним від'їздом до Англії, став «Лист відомого Філіпа Меланхтона»[304]. Через лютеранські симпатії друкарю довелося покинути Нідерланди, і з 1547 р. і до смерті він проживав і займався видавничою справою у Лондоні[305].

Останньою «лінією напруги», яка буде розглянута в межах даного підрозділу, буде внутрішньополітична або династична, себто сфера стосунків між місцевою, нідерландською знаттю та їх суверенами – Габсбургами. Розуміння статики та динаміки, а згодом і трансформації в цих взаємовідносинах суверенів та васалів, центральної та місцевої влади, є вкрай необхідним для відтворення того суспільно-політичного дискурсу, в якому існувала та розвивалась ранньомодерна популярна культура, на яку, як це буде проілюстровано в наступному підрозділі, фактори не тільки релігійного, але і політичного життя мали безпосередній вплив.

Чисельність дворянства в Нідерландах, сформованого ще за часів герцогів Бургундських, не була значною[306]. Так, за підрахунками П. Розенфельда, в період з 1503 по 1572 р. половина усіх призначень та

---

[303] Enzinas

[304] Melanchthon P. The epistle of the famous and great clercke unto oure late sovereygne lorde kynge Henry the eight, for the revoking and abolishing of the six articles set forth and enacted by the craftie meanes and procurement of certeyne of our prelates of the clergie. – Antwerpen: Steven Mierdman, 1547. – 8 vo.

[305] Rouzet A. Opus cit. – P. 149.

[306] Steensel A. van. Kinship, Property, and Identity : Noble Family Strategies in Late-Medieval Zeeland // Journal of Family History. – 2012. – No. 37 (3). – P. 247.

привілеїв розподілялась між сімома місцевими родами: Де Круа (De Croy), Нассау (Nassau), Лален (Lalaing), Ланнуа (Lannoy), Егмонт (Egmont), Монморансі (Montmorancey) та Бергес (Berghes)[307]. Проте, якщо за часів герцогів Бургундських контакт між правителем та «великими сеньйорами» («grands seigneurs») був більш безпосереднім, адже герцог Бургундський мав резиденцію в Брюсселі, будучи до того ж з 1430 р. статхаудером Брабанта[308], то в часи Габсбургів ситуація змінюється – з'являється постать намісника, який стає медіатором між імператором (або королем) та місцевою знаттю.

До компетенції намісника відходить призначення статхаудерів (хоча формально це залишається привілеєм суверена), єпископів і, що не менш важливо, підтримка лояльності місцевої знаті до їх суверена. Найбільш ефективним інструментом здобуття прихильності місцевої знаті був інститут політичного патронажу, яким активно користувались найбільш впливові намісниці Нідерландів Маргарита Австрійська (1506-1530) та Марія Угорська (1531-1555)[309]. Останній належить створення надзвичайно дієвої схеми взаємодії з нідерландською знаттю: намісниця призначала статхаудерами провінцій не представників найбільш впливової місцевої династії, але сеньйорів інших провінцій, позбавляючи в такий спосіб майбутнього статхаудера підтримки місцевої знаті, і звідси, зводячи нанівець можливі сепаратистські тенденції, вкрай можливі в такій композитній державі як Нідерланди[310].

---

[307] Rosenfeld P. The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt. – Louvain: Nauwelaerts, 1959. – P. 35 – 36.

[308] Vaughan R. Philip the Good: The Apogee of Burgundy. – Boydell Press, 2002. – Vol. 3. – P. 52.

[309] Koenigsberger H.G. Monarchies, States Generals and Parliaments: The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 93, 123.

[310] Doyle D.R. The Sinews of Habsburg Governance in the Sixteenth Century:

Курс на послаблення впливу місцевих династій був сприйнятий дворянами без відчутного опору: тісно пов'язані з Карлом V та між собою родинними стосунками, вони аж до кінця правління імператора, за невеликим винятком, залишались вкрай лояльними до Габсбургів, вбачаючи в них законних спадкоємців герцогів Бургундських, і, отже, згідно феодального права, своїх легітимних суверенів[311].

По-справжньому конфлікт інтересів місцевої політичної еліти та Габсбургів проявив себе лише в другій половині XVI ст. – після відречення перед Генеральними Штатами 25 жовтня 1555 р. Карла V на користь свого сина Філіпа II. Це призначення було сприйняте в Нідерландах без особливого захоплення. Венеціанський посол так описав враження від Філіпа II: «…Його Величність, коли він вперше покинув Іспанію, проїхав через Італію та Німеччину до Фландрії («Фландрія» слугувала як pars pro toto для означення Нідерландів в XVI ст. – С.К.), де на всіх справив враження суворої та непоступливої людини, і тому не надто прийшовся до вподоби італійцям, зовсім не сподобався фламандцям, і викликав ненависть німців»[312]. Згодом, перше враження було підсилене низкою едиктів і ордонансів Філіпа II, які дедалі більше ускладнювали внутрішньополітичну ситуацію в Нідерландах: Едикт від 1555 р., який посилював Інквізицію та надавав інквізиторам більших повноважень, що порушувало політико-адміністративні та судові традиції Нідерландів. Дедалі відчутнішим ставав і економічний тиск: окрім регулярних податків, король вимагав від Генеральних Штатів затверджувати

Mary of Hungary and Political Patronage // The Sixteenth Century Journal. – 2000. – Vol. 31. – No. 2. – P. 350 – 351.

[311] Geevers L. Family Matters: William of Orange and the Habsburgs after the Abdication of Charles V (1555–67) // Renaissance Quarterly. – 2010. – Vol. 63. – No. 2. – P. 464.

[312] Kidd B.J. Documents Ilustrative of the Continental Reformation. – Oxford: Clarendon Press, 1911. – P. 682 – 4.

численні «одноразові внески»[313].

Така динаміка викликала значне занепокоєння серед дворянства, зокрема серед «великих сеньйорів»: у першу чергу, їх хвилювало не стільки питання релігійної свободи, адже майже всі вони залишались вірними католиками, але політична стабільність та острах народного повстання, як це можна побачити з листа від 16 березня 1566 р. Вільгельма Оранського до Маргарити Пармської: «Але, Мадам, я чую, що з тих пір, як ордонанси (із впровадження рішень Тридентського собору. – *С.К.*) були поширені країною, піддані повсюди виявляють страх та невдоволення, від чого вони з легкістю можуть перейти до гіршого…»[314].

У 1565 р. знаттю була здійснена перша серйозна спроба домовитись з Філіпом: перш за все, про пом'якшення плакатів та дій Інквізиції. До Мадриду була споряджена експедиція на чолі з Егмонтом Ламоралем, двоюрідним племінником Карла V, довіреним Філіпа II (так він представляв короля на його заручинах з Марією Тюдор[315]), статхаудером найбільшої та найбагатшої провінції Нідерландів – Фландрії. Проте, виправдовуючи враження венеціанського посла про свою непоступливість, Філіп не пішов на компроміс, і Егмонт повернувся ні з чим[316]. Свою жорстку позицію щодо розповсюдження Реформації у Нідерландах Філіп остаточно сформував в так званих «Листах із Сеговії», не залишаючи надії на мирне врегулювання ситуації в Провінціях[317].

---

[313] Limm P. The Dutch Revolt. – London: Routledge, 2014. – P. 9 – 10.

[314] Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange/ ed. par M. Gachard. – Bruxelles-Leipzig-Gand: C. Muquardt, 1850.– Deel II. – P. 129 – 130.

[315] Prescott H.F.M. Mary Tudor. – Hachette UK, 2012. – P. xvi.

[316] Woodward G. Philip II. – London: Routledge, 2013. – P. 65.

[317] Correspondance de Marguerite D'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philipp II, suivie des Interrogatoires du Comte d'Egmont, et de quelques autres/ ed. par le Baron de Reiffenberg. – Bruxelles: Delevingne et Callewaert, 1842. – P. 97 – 100.

Іконоборське повстання стало своєрідним переломним моментом. Неконтрольований рух значної частини населення, що включав різні соціальні верстви, занепокоїв Філіпа II та Маргариту Пармську. Більш ніж емоційна реакція Маргарити Пармської знайшла відображення в листі до Філіпа від 29 серпня 1566 р.[318]. Загроза громадянської війни, яка ставала все більш невідворотною, налякала і дворян, особливо «великих сеньйорів».

Споряджена Філіпом II «каральна експедиція» герцога Альби ускладнила і без того важку ситуацію. 9 вересня 1567 року, коли Альба прибув до Брюсселя, він прикликав до себе найвищу знать «для наради»[319]. Прибули лише Ламораль Егмонт та Філіп де Монморансі, адмірал Горн. Вільгельм Оранський, коли до нього дійшло це запрошення, втік до Німеччини, розуміючи, що може стояти за подібним запрошенням[320]. Як відомо, графи Егмонт та Горн були затримані, ув'язнені та 5 червня 1568 р. страчені на Гран-плас в Брюсселі, після того, як до Альби дійшла звістка про військові успіхи Людовіка Нассау.

Стратити цих дворян означало обезголовити аристократію Нідерландів, позбавити найбільш впливові та бунтівні провінції їх володарів. І це майже вдалося: 5 червня 1568 р. було страчено Егмонта та Горна, 11 грудня 1568 р. беручи участь у військових діях на боці Вільгельма Оранського був поранений та помер граф Хоохстратен, 15 лютого 1568 р. помер «Великий гез» Хендрік де Бредероде[321].

---

[318] Correspondance de Marguerite D'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philipp II... – P. 187 – 200.

[319] Arnade P.G. Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt. – Cornell University Press, 2008. – P. 183 – 184.

[320] Geevers L. Family Matters: William of Orange and the Habsburgs after the Abdication of Charles V (1555–67) // Renaissance Quarterly. – 2010. – Vol. 63. – No. 2. – P. 468 – 469.

[321] Limm P. The Dutch Revolt 1559 – 1648… – P. 22 – 23.

Таким чином, на кінець 1568 р. із представників семи найбільших сімей, які були згадані на початку, померло троє – Монморансі, Лален, Егмонт. Нассау – Людовік та Вільгельм – були у вигнанні, де шукали підтримки для боротьби з іспанськими військами в Нідерландах.

З огляду на результати, одним із першочергових завдань Альби було усунути найбільших можновладців Нідерландів, потенційних «конкурентів» Філіпа II в політичному житті Провінцій.

Експедиція герцога Альби стала ключовою для внутрішньополітичної ситуації Нідерландів і з огляду на відображення політичних конфліктів в популярній культурі. Мова йде про створення так званої анти-іспанської «чорної легенди» («de zwarte legende»), специфічного стилю історіописання та візуалізації іспанців з елементами їх демонізації, зображення в якості уособлення жорстокості, терору, релігійного фанатизму тощо[322]. «Легенда» побутувала в багатьох країнах Європи та нововідкритих Америках: в кожній з країн вона мала свою специфіку та топоси.

Для суспільно-політичної та релігійної ситуації в Нідерландах найбільш релевантними виявились два з них: Інквізиція та «іспанська лють». Саме вони набули найбільшого поширення в Провінціях, відобразившись в популярних наративах та візуальності (зокрема в хроніці Ф. Марнікса де Сінт-Альдегонде, гравюрах Т. де Брі та Ф. Хогенберга, популярних мартирологах[323] тощо).

Так, «іспанська лють» 4-5 листопада 1576 р., проявлена іспанськими найманцями, яким затримали плату, при грабуванні Антверпена була втілена Ф. Хогенбергом в гравюрі, де в деталях були зображені звірства солдат проти мирного населення міста (Рис. А. 1).

---

[322] Greer M.R. Mignolo W.D. Quilligan M. Rereading the Black Legend: The Discourses of Religious and Racial Difference in the Renaissance Empires. – Chicago: University of Chicago Press, 2008. – P. 1 – 2.

[323] Collinson P. Elizabethan Essays. – A&C Black, 1994. – P. 151 – 152.

Таким чином, основні сфери життя нідерландського суспільства – політико-адміністративна, соціально-економічна та внутрішньополітична – переживали часи трансформацій, і навіть більше того, утворювали своєрідні «лінії напруги», за якими буде розвиватися конфлікт, що переросте в національно-визвольну війну. Отже, спроби централізації країни, розпочаті Карлом V та подовжені Філіпом II, призвели до наростання місцевого партикуляризму.

Різкого опору як міст, так і «великих сеньйорів» зазнали і спроби реформування податкової системи, яка мала б включати окрім нормативних і низку спеціальних податків, потреба в яких була викликана агресивною зовнішньою політикою Габсбургів.

Цю конфліктну ситуацію в фінансовій сфері не пом’якшували і економічні успіхи Нідерландів. Так, інколи ефект був зворотнім: розквіт друкарської справи уможливив публікацію та розповсюдження «опозиційних» наративних та візуальних матеріалів (зокрема друкарень І. Кока та С. Мірдмана).

Експедиція герцога Альби, споряджена Філіпом II задля придушення опору як серед широких кіл суспільства, так і серед дворян (зокрема членів «Компромісу»), призвела лише до створення «чорної легенди» у популярному середовищі та ескалації конфлікту, який особливо загострився в релігійній сфері, на ґенезі та відчутному впливі на популярну культуру якого ми зупинимось в наступному підрозділі.

2.2. Зміни в популярній культурі: реформа популярної проповіді, кермес та Карнавалу

Дві великі кризи, які пережили Нідерланди в XVI ст. – криза релігійна, що розпочалась із поширенням реформаційних ідей на теренах країни, та криза політична, спричинена зростаючим невдоволенням методами управління Габсбурзької монархії, і яка зрештою вилилась в національно-визвольну боротьбу Нідерландів (1568 – 1648), не могли не позначитись на популярній культурі та ставленні до неї різних прошарків суспільства. Нові

суспільно-політичні та релігійні умови, створені в умовах кризи, були свідченням і значних світоглядних змін, а звідси – й необхідності перегляду всієї культурної парадигми. В цьому підрозділі ми зосередимось саме на аналізі систематичних намагань деяких освічених кіл нідерландського суспільства, спрямованих на зміну цінностей і світогляду решти населення, задля їх «виправлення» або «поліпшення»[324]. Ці намагання відомий англійський культуролог та історик П. Берк запропонував називати «реформою популярної культури»[325], наголошуючи при цьому на неоднорідності даного «реформаторського» руху в різних країнах, що, одначе, не заважає аналізувати реформу популярної культури як певну цілісність[326].

Ми зупинимося лише на двох аспектах реформи популярної культури в Нідерландах: «реформі» популярної проповіді та реформуванні народних свят, розпочаті гуманістами та продовжені діячами Реформації, та, зрештою, державою. Ці два аспекти були вибрані нами не випадково, адже в основі бажання їх реформувати лежав один і той же імпульс, яким керувалися освічені кола нідерландського суспільства: відокремити профанне від святого.

Якщо таким наслідкам Реформації, як іконоборський рух та боротьба проти використання в релігійних практиках реліквій та мощів, присвячена значна кількість наукових досліджень[327], то ані популярна проповідь, ані

---

[324] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – С. 221.

[325] Там само.

[326] Там само. – С. 222.

[327] Deyon S., Lottin A. Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclasme dans le Nord. – Lille: Presses Universitaires de Septenrion, 2013. – 298 p.; Wandel L.P. Voracious Idols & Violent Hands. Iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg and Basel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 210 p.

реформування свят ще не ставали предметами спеціальних досліджень. До аналізу окремих аспектів цих проявів реформи популярної культури зверталися такі вчені як П. Берк[328], Г. Ремер[329], Г. ДеБона[330], Г. Вейт[331].

Мета даного підрозділу полягає в аналізі політичних та релігійних детермінант розвитку популярної культури в Нідерландах, а саме – етапах поглиблення релігійної кризи та поширення реформаційних вчень, які здійснили значний вплив на популярну культуру цієї доби, а також в комплексному дослідженні шляхів і методів реформування популярної проповіді та народних свят від «проектів» реформи, запропонованими у своїх літературних творах «християнськими» гуманістами, до риторики та практик реформаторів, спрямованих проти вищезгаданих проявів популярної культури в ранньомодерних Нідерландах.

Процеси в популярній культурі, які мали місце в другій половині XVI ст. П. Берк дуже влучно назвав «перемогою Посту над Масляницею»[332] з алюзією на хрестоматійний твір Пітера Брейгеля Старшого «Битва Посту та Масляниці» (1559) (Рис. А.2.). Під «Масляницею» англійський дослідник мав на увазі популярну культуру з властивими їй святковими, мовними та побутовими практиками, а під «Постом» – об'єднані зусилля «реформаторів»

---

[328] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – 376 с.

[329] Remer G. Humanism and the Rhetoric of Toleration. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1996. – 318 p.

[330] DeBona G. Fulfilled in Our Hearing: History and Method of Christian Preaching. – Costa Mesa: Paulist Press, 2005. – 228 p.

[331] Waite G.K. Reformers on Stage. Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515 – 1556. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – 368 p.

[332] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – С. 221.

цих практик – як католиків, так і протестантів, підкреслюючи в такий спосіб важливість релігійного фактора в динаміці розвитку популярної культури раннього Нового часу.

Саме тому перш, ніж перейти безпосередньо до реформ в сфері популярного, ми коротко зупинимось на найважливіших віхах релігійної кризи та її основних наслідках для нідерландського суспільства, адже вона, поряд зі суспільно-політичними трансформаціями, стала детермінантою розвитку популярної культури.

На нашу думку, своєрідною точкою відліку релігійної кризи в Нідерландах можна назвати «Вормський едикт», виданий імператором Карлом V 25 травня 1521 р. по завершенню роботи Вормського рейхстагу, яким заборонялося вчення Лютера та оголошувалося про переслідування адептів нової віри по всій території імперії[333]. Вже 22.03.1522 року Карл видає в Мехелені перший «Плакат» проти «єретиків», а через місяць, 23.04.1522, в Нідерландах було впроваджено Інквізицію на зразок іспанської. Таким був перший етап кризи – «лютеранський» (1520 – 1530-ті), коли найбільшого поширення набули ідеї саме М. Лютера і був опублікований корпус його ранніх творів. Так само і першими жертвами щойно запровадженої Інквізиції стали монахи-августинці[334], тісно пов'язані з Віттенбергом і з Лютером особисто[335].

Наступною хвилею розповсюдження Реформації в Нідерландах став анабаптизм, що стрімко поширився країною у 1530-тих, і вилився в анабаптистське повстання 1534 – 1535 років. Якщо до лютеранства схилялась

---

[333] Докладніше про Вормський едикт: http://www.cresourcei.org/creededictworms.html

[334] Corpus Documentorum Inquisitionis hereticae pravitatis Neerlandicae. – Gent: J. Vuylsteke, 1900. – IV d. – P. 192.

[335] Duke A. Reformation and Revolt in the Low Countries. – A&C Black, 2003. – P. 30.

переважно міська інтелігенція та патриціат, то анабаптизм домінував серед ремісників та робітників мануфактур[336], які були особливо чутливі до закликів проповідників, що обіцяли загальну рівність.

З 1547 року, коли нідерландською були перекладені «Настанови в християнській вірі» Ж. Кальвіна, особливої ваги в суспільстві Нідерландів набуває кальвінізм, який і буде прийнятий згодом Північними провінціями як державна релігія[337]. Саме ідеї кальвінізму, поряд із пост-тридентським католицизмом, найбільше зумовили реформи в сфері популярної культури. Основами кальвіністської етики були благочестя, стриманість та заощадливість. Адепти нової релігії відрізнялися особливою нетерпимістю до так званих «язичницьких звичаїв» – тобто проявів народної релігійності, та до проявів «папізму», часто синонімічного в їх очах із язичництвом[338].

Законодавча реакція імператора на наростання реформаційних настроїв була більш, ніж суворою. 29 квітня 1550 р. ним було запроваджено так званий «Кривавий едикт» («Bloedplakkaat»), який встановлював смертні кари послідовникам нового вчення: «Подібні порушники суспільного спокою мають бути страчені наступним чином: чоловіки – мечем, а жінки – поховані заживо, якщо вони не наполягають на своїх хибних поглядах; якщо ж вони продовжують наполягати на них – мають бути спалені заживо; все їх майно в обох випадках конфіскується на користь Корони […]»[339].

Реальна дія плакатів була не менш жорсткою. Так у своїх мемуарах іспансько-фламандський гуманіст і реформатор Франсіско де Ензінас описує

---

[336] Чистозвонов А.Н. Реформационное движение и классовая борьба в Нидерландах в первой половине XVI в. – М.: Наука, 1964. – С. 210-220.

[337] Pendrill C. Spain 1474-1700: The Triumphs and Tribulations of Empire. – Heinemann, 2002. – P. 257.

[338] Див., наприклад, трактат Т. Наогеорга «Папістське королівство» (1553): Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel, 1553. – P. 130.

[339] ROPB. – Vol. VI. – P. 70 – 76.

затримання двадцяти восьми лувенських бюргерів, яке сталося як раз напередодні його приїзду у це місто: генеральний прокурор разом «з його зграєю Фарисеїв», як назвав їх Ензінас[340], увірвалися вночі до підозрюваних, обшукали їх домівки та заарештували і чоловіків, і жінок, не зважаючи ні на полишених ними в домівках дітей, ні на будь-які інші фактори[341]. Подібні нічні арешти лише поглиблювали неприйняття нідерландцями нових законів, які грубо порушували прийняті норми цивільного права та міські привілеї[342].

Якщо протистояння Карла V проникненню Реформації обмежувалось запровадженням плакатів та Інквізиції, то його спадкоємець – Філіп II пішов ще далі. Для боротьби із «сектантами» («sectaires»)[343] ним була збільшена більш, ніж в чотири рази кількість єпископств, розширені повноваження інквізиторів, посилений тиск на місцеву владу та еліту із закликом виконувати його волю і відстоювати «нашу святу католицьку віру» («notre saincte foy catholicque»)[344]. Проте, як вже було продемонстровано вище, ці дії наштовхувались на рішучий супротив населення та еліти та, зрештою, призвели до розколу Провінцій.

Таким чином, головною причиною релігійної кризи, яка охопила Нідерланди, можна назвати намагання Карла V, а потім і його сина Філіпа II вирішити релігійне питання силовими методами.

Окрім прямих протестів проти методів управління Габсбургів, протестів, які були знаками наростання кризових явищ – повстання анабаптистів на Півночі Нідерландів (1534 – 1535), Гентського повстання

---

[340] La chasse aux Luthériens des Pays-Bas. Souvenirs de Francisco de Enzinas/ ed. par A.Savine. – Paris: Louis Michaud, 1910. – P. 9.

[341] Ibid. – P. 10.

[342] Ibid. – P. 8 – 10.

[343] Correspondance de Marguerite d'Autriche… – P. 72.

[344] З листа Філіпа II від 31 липня 1566 р. до статхаудерів та кавалерів ордену «Золотого руна». Цит. за Correspondance de Marguerite d'Autriche… – P. 106.

(1539), Іконоборського повстання (1566), були і намагання реформ більш глибинного характеру в сфері духовності, в сфері культури.

Одними з перших про необхідність змін в сучасних їм популярних практиках висловились гуманісти. Низка явищ популярної культури, що стали частиною релігійного життя, були засуджені як «язичницькі звичаї» та як прояв Глупоти вже в кінці XV ст. німецьким гуманістом С. Брантом в «Кораблі дурнів»[345].

Однак найбільш послідовно з «язичницькими звичаями» в релігійних практиках боровся відомий та впливовий нідерландський гуманіст Еразм Роттердамський (1469–1536). Еразм в «Мистецтві проповіді» (1535) говорить так: «Яка наша проповідь, такий і наш дух» («Qualis est sermo noster, talis est spiritus noster»)[346]. Його слова підкреслюють те світоглядне значення, яке надавалося проповіді у XVI ст. Саме через проповідь, зокрема через проповідь «популярну», тобто звернену до всіх світських віруючих – селян і містян, Церква могла донести та ствердити засади свого вчення, що стало особливо актуальним після початку Реформації. Власне, можна сказати, що «змагання» за віруючих велося між реформаційним та католицьким таборами у двох вимірах – нарративному та усному, за допомогою памфлетів та проповіді.

В цьому контексті не видається дивною велика увага, яка приділялася реформі популярної проповіді як гуманістами, так і католиками та реформаторами.

В «Похвалі Глупоті» (1509) Еразм так описує сучасних йому проповідників: «Який комедіант або майданний крикун зможе зрівнятися з ними, коли вони просторікують з кафедри, сміхотворно наслідуючи

---

[345] Brant S. The Ship of Fools. – New York: Dover Publications, Inc., 1944. – P. 96 – 100, 204 – 205.

[346] Erasmus Roterodami. Ecclesiastae: sive de ratione concionandi. Libri Quatuor. – Lipsia: Libraria Weidmannia, 1820. – P. 14.

прийомам та манері давніх риторів? Боже безсмертний, як вони жестикулюють, як вони вправно підвищують голос, як пускають трелі, як маніряться, як кривляються, як завивають на різні лади!»[347]

В іншому своєму творі «Ecclesiastae» (1535)[348] Еразм знову наголошує, що добрий проповідник має впливати на своїх парафіян не надмірними кривляннями та блюзнірським жестикулюванням, але головним чином словами, і навіть не стільки словами, скільки справами («non immodica distorione vultus, non scurrili corporis gesticulatione, sed potissimum verbis, nec tam verbis, quam rebus»)[349].

Мішенню для нападок Еразма стали не тільки «ораторські прийоми» проповідників, але і зміст самої проповіді. Ще в «Похвалі Глупоті» гуманіст зауважує, що «послухавши всі ці проповіді, хочеться присягнути, що їх автори навчались своєму мистецтву у майданних балакунів, хоча до останніх їм все-таки далеко»[350]. Еразм звинувачував таких народних проповідників, що «почавши бесіду про піст, вони перераховують дванадцять знаків Зодіаку, а розмірковуючи про віру, починають розповідати про квадратуру кола»[351], змішуючи в такий спосіб світське наукове або псевдонаукове знання з питаннями духовності та релігійності.

Не меншого осуду від гуманіста дістали прийоми, які використовували проповідники, щоби змусити своїх парафіян плакати чи сміятися під час проповіді виключно заради самого драматичного ефекту. Так, Еразм наводить приклад проповідника Роберта з Лечче, який під час банкету хвалився, що зможе своєю проповіддю змусити своїх парафіян заплакати

---

[347] Роттердамский Э. Похвала Глупости. – М.: Эксмо, 2007. – С. 123.

[348] Erasmus Roterodami. Ecclesiastae: sive de ratione concionandi. Libri Quatuor. – Lipsia: Libraria Weidmannia, 1820. – 746 p.

[349] Ibid. – P. 478.

[350] Роттердамский Э. Похвала Глупости. – М.: Эксмо, 2007. – С. 27.

[351] Там само. – С. 124.

тоді, коли йому заманеться[352]. На що один з гостей підняв Роберта на сміх, запевнивши, що той зможе довести до сліз хіба найдурніших жінок чи малих дітей, проповідник запропонував гостю побитися об заклад, що доведе того до сліз під час своєї наступної проповіді. Наступного дня під час проповіді Роберт почав скликувати від імені Бога: «О серце, більш тверде за залізо, о серце, більш тверде за діамант! Залізо плавиться від вогню, діамант пом'якшується кров'ю цапа: а я, що я маю зробити, бо не можу тебе пом'якшити настільки, щоби ти пролив хоч одну сльозинку!» («O cor plus quam ferreum, o cor adamante durius, ferum igni liquescit, adamas sanguine hircino vincitur, ego cum nihil non faciam, non possum ex te vel unam extundere lacrymulam!»)[353] Він повторював цю фразу багато разів, підвищуючи голос, і в такий спосіб довів усіх парафіян до сліз, включаючи того чоловіка, з яким побився об заклад. Побачивши, що той плаче, Роберт скрикнув «Я виграв!», а його парафіяни були впевнені, що той продовжує говорити від імені Бога, якому таки вдалося пом'якшити їх серця[354].

Те, що подібні випадки у XVI ст. були поширеним явищем, говорить той факт, що не лише Еразм засуджував таку блюзнірську театральність. Французький гуманіст та друкар Анрі Етьєн II (1528–1598), палкий прихильник Еразма та його «Мистецтва проповіді», в своєму творі «Апологія Геродота» (1566), який він видав після багатолітніх подорожей Європою – Італією, Нідерландами, Англією[355], також звертається до критики популярної

---

[352] Erasmus Roterodami. Ecclesiastae: sive de ratione concionandi. Libri Quatuor. – Lipsia: Libraria Weidmannia, 1820. – P. 471.

[353] Erasmus Roterodami. Ecclesiastae: sive de ratione concionandi. Libri Quatuor. – Lipsia: Libraria Weidmannia, 1820. – P. 471.

[354] Ibid.

[355] The Rushton M. Dorman. Library sale catalogue (1886): The Study of the Dispersal of a Nineteenth-Century American Private Library – Vol.I. – Edwin Mellen Pr., 2001. – P. 56.

проповіді та проповідників. Етьєн був кальвіністом-неофітом, що додавало його полеміці більшої гостроти, ніж це було у Еразма. Окрім звинувачень у викривленні і неправильному тлумаченні Святого Письма, типового явища для кальвініста щодо католиків, Анрі Етьєн гостро критикує практику вживання exempla – «прикладів», тобто коротких розповідей, що приймалися за істинні та призначалися до включення в промову, і, як правило, в проповідь з метою дати слухачам спасаючий урок[356]. Зазвичай в такому «прикладі» стається певне чудо, а саме: за словами відомого російського історика та культуролога А.Я. Гурєвича, який присвятив одну із своїх праць дослідженню exempla, завдяки «прикладу» відбувається «вторгнення сил іншого світу – добрих чи злих – у світ людей, які порушують хід людського часу та виривають їх (героїв «прикладу» - *С.К.*) із рутини повсякдення»[357]. Ці «приклади» є свідченням народної релігійності, повсякденних практик та побутової свідомості.

Звернемо увагу на той факт, що для гуманістів і, особливо, для реформаторів народна релігійність дорівнювала «папським забобонам»[358], і, звідси – язичництву, якому немає місця в християнському суспільстві і яке має бути викорінене. Саме тому Анрі Етьєн вдається до розлогої критики одного із найстаріших звичаїв у складенні проповідей – проти додавання в них exempla, які він називає «казками, легендами та іншою поганю, якою [проповідники] начиняють свої настанови та проповіді» («Des contes qu’on prenoit ès legends, et d'autres telles drogues dont aussi estoyent farcis leurs preches ou sermons»)[359]. Збірником таких казок Етьєн називає і відому «Золоту

---

[356] Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2007. – С. 302.

[357] Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2007. – С. 303.

[358] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel, 1553. – P. 130.

[359] Estienne H. Apologie pour Hérodote. – T. II. – Paris: Isidore Liseux, Éditeur,

легенду» Якоба Ворагінського[360], і «Про подібность між св. Франциском та Ісусом Христом» («Des conformitez de S. François avec Jésus Christ»), в якій, як іронічно зауважує Етьєн, «воскресіння мертвих було справою настільки ж звичною для учнів св. Франциска, як випити келих вина»[361].

Проте не тільки гуманісти та реформатори вдавалися до засудження низки елементів популярної проповіді. Ще в 1516 році під час 11 сесії П'ятого Латеранського собору наголошувалось на тому, що проповідник має відкинути небіблійний матеріал, усілякі історії про чудесні зцілення тощо, проповідуючи виключно Євангеліє для спасіння своїх парафіян, уникаючи «усіляких страхів, погроз та інших поганих речей, які нібито мають статися»[362], бо коли «ці проповідники розповсюджують таку суміш з оман та помилкових думок, що ґрунтуються на неправдивих свідченнях та сумнівних чудесах, парафії віддаляються їхніми проповідями від вчення та заповідей Католицької церкви»[363].

Ті ж настрої панували в Церкві і перед самим Тридентським собором. Так, Джан Маттео Джиберті (1495–1543), єпископ Верони, один із найпалкіших прибічників внутрішньої реформи Католицької церкви, засуджував проповідників, які «розповідають нісенітниці та бабські казки у блазенському стилі, примушуючи парафіян реготати»[364].

Проте, скоріш за все, рішення Собору залишились лише на папері, а на практиці католицькі проповідники продовжували використовувати в своїх

1879. – P. 193.

[360] Ibid.

[361] Ibid. – P. 202.

[362] Fifth Lateran Council 1512 – 1517 A.D. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.papalencyclicals.net/Councils/ecum18.htm

[363] Ibid.

[364] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – С. 225.

проповідях елементи народної релігійності та «досягнень» схоластичної думки, що піддавалося гострій критиці з боку реформаторів. У виголошеній в 1520-тих роках Мартіном Лютером проповіді «Про служіння проповіді» реформатор наголошує, що проповідувати мають виключно Слово Боже, бо «вчення людські, наскільки би видатними вони не були, зазнають краху, і разом з ними зазнає краху і сумління, що покоїться на них […] Ті, хто не входить дверима, тобто ті, хто не викладає істинного та чистого Слова Божого, без усіляких домішків, не закладають вірної основи»[365]. Далі Лютер уточнює, які саме вчення йому видаються засудженими на крах: «Цією владою [даною від Бога] Євангеліє змітає всі собори та всі папістські закони, закликаючи нас нічого не приймати без розсуду, і, більше того, даруючи нам право розмірковувати. І подібна можливість існує і тепер. Папісти відібрали в нас меч, і ми до цих пір не могли протистояти лжевченням; більше того, вони силою насадили серед нас лжевчення. Якщо ж ми зараз відберемо в них цей меч, їм прийдеться туго»[366].

Хоча в католицькому таборі добре усвідомлювали необхідність «очистити» популярну проповідь від того, що єпископ Джан Матео Джиберті (1495–1543), палкий прихильник реформи Католицької церкви, назвав «нісенітницями та бабськими казками», що їх розповідають проповідники «у блазенському стилі, примушуючи парафіян реготати»[367], рішення Тридентського собору щодо проповіді обмежилися лише тим, що констатували: «проповідь важлива; вона має бути регулярною; має читатися під час меси»[368] і проголошувати її мають лише священики та єпископи. У

---

[365] Luther M. Martin Luther's Ninety-Five Theses and Selected Sermons. – Wilder Publications, 2008. – P. 41 – 42.

[366] Ibid. – P. 42 – 44.

[367] Burke P. Popular Culture in Early Modern Europe. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 225.

[368] Monshau M., Clader L.L. Preaching at the Double Feast: Homiletics for

такий спосіб Католицька церква не прийняла реформи популярної проповіді, не дивлячись ні на внутрішню, ні на зовнішню критику, і не наголосила на важливості відродження гомілії в її літургійних практиках.

Успіх спочатку лютеранських, а потім і протестантських проповідників в Нідерландах був очевидний і не міг не схвилювати владу: при цьому усне слово мало і наративний супровід – зусиллями антверпенських августинців, що перейшли в євангелічну віру вже у 1520-тих, до 1524 р. в Нідерландах було опубліковано більшість творів Лютера в перекладі на нідерландську мову[369]. Першими під дію опублікованих Карлом V «плакатів» також потрапили двоє августинців – Хендрік Вус (Hendrik Voes) та Йоханнес ван ден Есхен (Johannes van den Esschen), які були страчені 1 липня 1523 р. в Брюсселі за проповідування в дусі євангелізму[370].

Ні плакати проти єретиків, ані публічні страти не зупинили в Нідерландах виголошення проповідей в дусі нового вчення. Більше того, із поширенням кальвінізму у 1560-тих, коли були опубліковані нідерландською «Настанови в християнській вірі» Ж. Кальвіна[371], в Нідерландах заговорили про такий феномен як «проповіді за огорожею» («hedge preaching»), які збирали тисячі людей. Єдиний достовірний візуальний образ такої проповіді залишив К. ван ден Брук (1523 – 1591), антверпенський художник, що симпатизував реформаційним настроям (Рис. А.3.). Опис подібної проповіді був поданий Маргариті Пармській в 1566 році: «В неділю 7 липня 1566 року – незважаючи на закони – були ще проповіді, цього разу опівдні в

Eucharistic Worship. – Liturgical Press, 2006. – P. 19.

[369] Visser C.Ch.G. Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546. – Assen, 1969. – P. 3.

[370] Duke A. The Reformation and Revolt in the Low Countries… – P. 30.

[371] Calvin J. Institucie ofte onderwijsinghe der christelicker religie. Van nieus in vier boecken ghestelt. Ende oock so seer vermeerdert dat men het by na mach achten een nieu wreck ende boeck te zyne. – Emden: Gellius Ctematius, 1560.

Сталлендрісхе (Stallendriesche)[372]. Тисячі людей з міста та села збирались разом, включаючи простих людей, які були дуже мало обізнані в Біблії та творах Отців Церкви. Проповідники говорили, що істина звіщається та Євангеліє проповідуються правильно в перший раз. Щоби довести це, проповідники цитували Біблію голосно та звучно. Вони заохочували аудиторію перевіряти те, що вони говорили, за своїми Бібліями, щоби пересвідчитись, що вони проповідують істину»[373].

Як бачимо, проповідники слідували тому, про що говорив в своїй проповіді Мартін Лютер – проповідували Боже Слово та заохочували людей перевіряти їх слова, не сприймати вчення без роздумування над ним.

Власне, можна сказати, що релігійна криза та шукання, які її супроводжували, призвели до народження нової парадигми популярної проповіді – протестантської, яка ґрунтувалася на гомілетиці М. Лютера, Ж. Кальвіна та інших реформаторів. В той час як реакцією на кризові явища з боку Католицької церкви стало лише посилення уваги до викладу під час проповіді доктринальних положень Церкви, основи її віровчення, що і було зазначено у Тридентському катехізисі[374].

І, якщо деякий час ці дві тенденції в популярній проповіді співіснували, знаходячись у конфронтації, то з розпадом Нідерландів на кальвіністську та католицьку частини, їх співіснування якщо і не припинилося, то було значно обмежено на державному рівні.

Підводячи попередні підсумки, зазначимо, що рух за реформу популярної проповіді, розпочатий гуманістами, був підтриманий як в католицькому, так і в реформаторському таборі, не дивлячись на різність їх

---

[372] Селище біля Генту.

[373] Lindberg C. The European Reformations Sourcebook. – Wiley Blackwell, 2014. – P. 199.

[374] McGinness F.J. Right Thinking and Sacred Oratory in Counter-Reformation Rome. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – P. 93 – 95.

мотивів: якщо Католицька церква прагнула внутрішніми реформами повернути чистоту католицьких релігійних практик, то протестанти бажали очистити віру від «папських забобонів», до яких вони відносили як вчення Католицької церкви, так і залишки «язичництва», які були неодмінними елементами популярної релігійності.

Не менш важливим етапом реформи популярної культури стало реформування народних святкувань, що, як і у випадку з популярною проповіддю, почалося із закидів гуманістів. Хуан Луїс Вівес (1492–1540), нідерландський гуманіст іспанського походження, в книзі «Настанови жінці-християнці» (1523) пише так: «Якщо говорити про святкові дні, урочистості та бенкети, то я не знаю, які настанови давати християнам щодо цих звичаїв, гірших за поганські. Вони настільки міцно встановились, що той, хто не дозволить себе звабити ними, стане в очах інших безумцем, бо зміг протистояти загальному шаленству, і опиниться в стороні з небагатьма іншими»[375]. Еразм Роттердамський, в свою чергу, теж засуджує перетворення колись релігійних святкувань на цілком світські. В одному з діалогів він говорить так: «Якщо хтось у святкові дні тільки утримується від ручної праці, і тільки, але ні служби, ні проповіді не слухає, то він ображає свято, зневажаючи те, заради чого воно було встановлено. Адже для того і була заборонена добра сама по собі справа, щоби звершувалась інша, ще краща. Якщо ж хто час, вільний від звичайних трудів, присвячує шинкам, блуду, п’янству, бійкам та грі в кості, він ображає свято двократно»[376].

Найбільшого осуду з боку гуманістів зазнавали кермеси – річниці присвячення церкви певному святому. Як і більшість релігійних свят, кермеси на початку XVI ст. перетворилися на напівсвітські святкування,

---

[375] Vives J.L. The education of a Christian woman: a sixteenth-century manual. – Chicago: The University of Chicago Press, 2000. – P. 136.

[376] Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – С. 414.

ставши скоріш приводом до гулянь, пиятики та інших надмірностей[377]. Еразм Роттердамський в діалозі «Вбогі багачі» дає опис святкування кермеси св. Антонія: «Завтра все село загримить бенкетами, танцями, іграми, суперечками, бійками»[378]. «Так у давні часи шанували свого Вакха язичники» – підсумовує гуманіст[379].

Негативні настрої гуманістів щодо подібних популярних святкувань поділяли й художники. Невипадково, що саме із середини XVI ст. нідерландські майстри неодноразово звертаються до зображень свят, зокрема кермес, відтворюючи усі види народного «дозвілля» у ці дні: сутички, надмірність у споживанні їжі та алкоголю, танці, театральні вистави тощо[380]. «Селянам подобаються такі свята, коли вони танцюють, стрибають та напиваються як тварини» («Die boeren verblyen in sulken feesten/ Te dansen, springhen en droncken als beesten») – підсумовує Б. де Момпере у вірші під гравюрою «Хобокенська кермеса» за рисунком П. Брейгеля Старшого (Рис. А.4.).

На нашу думку, ці слова говорять не лише про сам характер кермес та ставлення до них творчої еліти Нідерландів, але і про важливий етап творення міської ідентичності: автор говорить про селян, хоча із «Опису всіх Нідерландів» Гвіччардіні відомо, що містяни також брали участь у кермесах

---

[377] Stridbeck C.G. Combat between Carnival and Lent by Pieter Bruegel the Elder: An Allegorical Picture of the Sixteenth century // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1956. – Vol.19. – No.1/2. – P. 98.

[378] Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – С. 244.

[379] Там само.

[380] Див. картини П. Бальтена «Клухт про фальшиву воду» (1560-ті), П. Брейгеля Старшого «Кермеса на день св. Георгія», «Вино на день св. Мартіна» тощо.

– вони не були виключно сільськими святами[381]. Проте саме в середині XVI ст. під впливом як економічних факторів – поглиблення урбанізації та розквіту таких великих міст як Антверпен, де і була створена гравюра, так і факторів релігійних – міська еліта найбільше співчувала кальвінізму, який дедалі глибше проникав у Нідерланди, містяни творили свою нову ідентичність, що, як відомо, є неможливим без відчуження, без створення образу «іншого». Таким «іншим» став для них селянин – саме тому кермеси у художників завжди лише селянські. Часто на цих картинах з'являються і містяни, як, наприклад, у П. Бальтенса в картині «Клухт про фальшиву воду»(1560-ті) (Рис. А.5.), проте роль містян у цих візуалізаціях кермес скоріш риторична – вони завжди статечні, не беруть участь у загальних веселощах, а їх чорний одяг контрастує із сільським різнокольоровим. Містяни є прикладом «правильної поведінки» під час свят, що її бажали досягти своєю критикою гуманісти та реформатори.

Художники, близькі до інтелектуальної еліти Нідерландів, більшість якої співчувала ідеям гуманізму та/чи Реформації, зробили, таким чином, свій вклад у реформу популярних святкувань, створивши образ кермеси як сільської забави, що не личить містянам.

Те, що критика гуманістів та близьких до них художніх кіл була небезпідставною, засвідчують багаторазові спроби центральної влади – Габсбургів – обмежити проведення кермес. Так, у 1531 році своїм наказом Карл V спробував обмежити проведення кермес лише одним днем. Але ця спроба виявилася марною[382]. Його спадкоємець – Філіп II – також зробив свій вклад у справу реформи популярної культури. Наказом від 2 вересня 1588 року Філіп встановив, що кермеси мають проходити в один і той же день по

---

[381] Guicciardini L. Description de touts les Pays-Bas. – Amsterdam: Arnoud Benier, 1641. – P. 44.

[382] Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle). – Paris: Flammarion, 1978. – P. 170.

всьому графству[383].

Що ж до реформаторів, то їх зусилля в тій самій справі реформи популярних святкувань, як кермес, так і карнавалів, також заслуговують уваги. Ще у 1521 році в памфлеті «До християнського дворянства німецької нації» М. Лютер писав: «Треба було б повністю скасувати чи, у крайньому випадку, скоротити ювілейні роки, свята на честь святих та заупокійні меси, адже, як ми бачимо, їх перетворили на глузування та святкують виключно заради грошей, переїдання та пиятик»[384]. Трохи далі Лютер знову розвиває ту ж саму думку: «Нехай будуть скасовані усі свята, окрім неділі. Якщо ж забажають зберегти свято Богородиці чи Великих Святих, нехай перенесуть їх всі на неділю чи ж святкують лише вранці, під час меси; а потім нехай весь день буде робочим днем. Підставою для цього є те, що [свято] супроводжують пиятики, [азартні] ігри, гультяйство та усілякі гріхи; внаслідок чого ми більше гніваємо Бога в Святі Дні, ніж у будні»[385].

Інший німецький реформатор та гуманіст Томас Наогеорг (1508–1563) присвятив один з розділів своєї книги «Папістське королівство» («Regnum Papisticum», 1553) розвінчанню усіх свят католицького церковного календаря як «ідолопоклонницьких та язичницьких»[386]. Так, про розваги карнавального часу, він відгукується наступним чином: «Коли ж настає приємний час Масляної/ Та наближаються вже жорстокі дні Посту/ І старі, і молоді стають настільки ж навіженими, як і гості на бенкеті Бахуса […] Все дозволено та до всього вдаються, не проходячи повз ніякої насолоди […] А головує той, хто зможе вигадати найдурніші ігри»[387].

---

[383] Ibid. – P. 170 – 171.

[384] Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. – Харьков: Око, 1994. – С. 53.

[385] Там само. – С. 55 – 56.

[386] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel, 1553. – P. 130.

[387] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel, 1553. – P. 137 – 138.

Реформатори не обмежувались виключно нарративним засудженням популярних святкувань. Андреас Осіандер (1498–1552), який був проповідником в Нюрнберзі та активно впроваджував там ідеї Реформації, домігся скасування проведення там карнавалу – традиційного для Нюрнберга «Schembartlauf» з 1525: ця заборона тривала до 1539 року[388]. Коли 1539 року міська Рада знову дозволила провести «Schembartlauf», святкування закінчилось нападом на дім Осіандера, якому містяни прагнули помститися за заборону гулянь, що, в свою чергу, призвело до остаточної заборони проведення Карнавалу в Нюрнберзі[389].

Стрімке поширення ідей Реформації в Нідерландах та, врешті, перетворення протестантизму на «офіційну» релігію щойно утвореної Республіки Об'єднаних Провінцій Нідерландів (1581) визначило наперед вектор державної політики щодо популярної культури, та, зокрема, народних святкувань. Доккумський синод 1591 року засудив «скликання молодих людей за допомогою дзвонів, спорудження «травневих дерев», розвішування на них гірлянд, спів плотських пісень і водіння хороводів»[390]. Перелік заборон був доповнений вже на Девентерському Синоді 1602 року, коли постановили заборонити: «вистави на Масляну, «травневе пиво», «танці з мечами», змагання лучників на свято Трійці чи в неділю, розтягування гусей[391] та інші язичницькі звичаї, через які процвітає пияцтво та інші гріхи»

---

[388] Kinser S. Presentation and Representation: Carnival at Nuremberg, 1450-1550 // Representations. – 1986. – №13. – P. 19.

[389] Roller H.U. Der Nürnberger Schembartlauf. Studien zum Fest- und Maskenwesen des späten Mittelalters. – Volksleben, Bd. 11. – Tübingen 1965. – P. 237 – 240.

[390] Acta der provinciale en particuliere synoden (1608) / ed. J. Reitsma. – Groningen: J.B. Walters, 1898. – P. 58.

[391] Традиційна святкова, але жорстока розвага «розтягування гусей» і надалі не однократно заборонялась в Нідерландах Matthey I. Vincken moeten vincken

(«vastenavontspelen, meibieren, sweertdansen, papegoischeten op Pinxsterdagen offte Sondagen, gansetrecken ende diergelijke ijdelheiden, die tot dronckenschap ende andere sonden gedijen»)[392].

Реформа популярної культури в Нідерландах, започаткована на початку XVI ст., торкалася багатьох елементів народного життя та світобачення. Гуманісти, реформатори та діячі Контрреформації виступали за «очищення» популярної проповіді від exempla, від розповідей про чудеса, від гримас та жестикулювання проповідників, які намагались викликати у своїх парафіян сміх чи сльози, замість того, щоби обмежитись проповідуванням Євангелія в стриманій манері. Так само інтелектуали, реформатори і навіть державні діячі, не обмежуючись лише критикою на законодавчому рівні, намагались заборонити та викорінити надмірності народних святкувань та пов'язані з ними традиції, що трактувалися і католиками, і реформаторами як «язичницькі». Наслідки всіх цих зусиль стали очевидними в Нідерландах та інших європейських країнах лише в XVI – XVIII ст. в епоху Просвітництва та, за виразом Р. Мюшемблє[393], «репресії популярної культури».

---

locken: vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland. – Uitgeverij Verloren, 2002. – P. 340.

[392] Acta der provinciale en particuliere synoden (1608)... Vol. VII. – P. 258.

[393] Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne... – P. 223.

2.3. «Місця відпочинку»: популярна культура в уявленнях та практиках міської еліти в Нідерландах другої половини XVI ст.

Суспільно-політичні та релігійні трансформації не могли не вплинути на творення образу популярної культури в середовищі міської інтелектуальної еліти. Аналіз цього образу в уявленнях та практиках патриціїв та інтелектуалів допоможе ґрунтовніше розкрити сутність становлення міської ідентичності, що, в свою чергу, перебувало у тісному зв'язку із трансформаціями, про які йшла мова вище. В той же час, подібне дослідження може продемонструвати розходження між декларативною «реформою» популярної культури та реальними практиками апологетів цієї реформи.

Отже, в цьому підрозділі звернемось до аналізу рис популярної культури, побаченої крізь призму елітарної міської культури. Якою бачили народну культуру міські патриції XVI ст.: чи вони усвідомлювали себе її часткою, чи сприймали в усій культурній цілісності, чи, скоріш, асоціювали «низьку» культуру з певними «місцями відпочинку», як припустив англійський історик і культуролог П. Берк?[394]

Останніми роками все більше вчених звертається до питання взаємодії та взаємопроникнення між елітарною і популярною культурами, цілком справедливо вважаючи, що подібні дослідження будуть більш плідними, ніж осягнення цих двох культурних полюсів у відриві один від одного[395]. Серед подібних робіт слід відзначити, в першу чергу, праці П. Берка[396], а також В.С.

---

[394] Burke P. Learned Culture and Popular Culture in Renaissance Italy // The Renaissance in Europe. A reader / ed. by K. Whitlock. – New Haven-London: Yale University Press, 2006. – P. 77.

[395] Ibid. – P. 81.

[396] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001; Burke P. Learned Culture and Popular Culture in Renaissance Italy // The Renaissance in Europe. A reader / ed. by K. Whitlock. – New Haven-London: Yale

Гібсона[397]. Останній в свої монографіях, присвячених нідерландській ренесансній культурі, не раз акцентує увагу на участі еліти в святкових практиках селян. В контексті питання про участь і уявлення еліти про народну культуру не можна не згадати про суперечку між С. Альперс та Г. Мідема, яка розпочалася ще в 70-х роках XX ст.[398], і триває в історіографії до сьогодні, але вже не тільки між двома вченими, але і між їхніми послідовниками[399]. Його сутність полягає у відповіді на одне спірне питання:

University Press, 2006. – P. 73 – 87.

[397] Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter. – Berkeley-Los Angeles-London, 2006; Gibson W.S. Pleasant Places: The Rustic Landscape from Bruegel to Ruisdael. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010; Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010; Gibson W.S. Feastive Peasants before Bruegel: Three Case Studies and their Implications // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 2004-2005. – Vol. 31. - №4. – P. 292 – 309.

[398] Докладн. про дискусію між Альперс та Мідема див. Alpers S. Bruegel's Festive Peasants // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1972-1973. – Vol. 6. – №3/4. – P. 163 – 176; Alpers S. Realism as a Comic Mode: Low-Life Painting Seen through Bredero's Eyes // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1975-1976. – Vol. 8 – №3. – P. 115 – 144; Alpers S. Taking Pictures Seriously: A Reply to Hessel Miedema // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1978-1979. – Vol. 10 – №1. – P. 46 – 50; Miedema H. Realism and Comic Mode: The Peasant // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1977. – Vol. 9. – №4. – P. 205 – 219; Miedema H. Feestende boeren – lachende dorpers. Bij twee recente aanwinsten van het Rijksprentenkabinet // Bulletin van het Rijksmuseum. – 1981. – Vol. 29. – №4. – P. 191 – 213.

[399] Серед найбільш яскравих апологетів підходу Г. Мідема відзначимо наступний вчених: Raupp H.-J. Bauernsatiren: Entstehung und Entwicklung des

чи вбачали містяни в образах святкувань виключно сатиру на подібні практики, як вважає Г. Мідема, чи ж бюргерська еліта і сама брала участь в таких святах, а їх візуалізацію сприймала скоріш в комічному, розважальному ключі, як заключає С. Альперс.

Ми приєднуємося до позиції А. Стюарт, яка в своїй праці «До Брейгеля», присвяченій «селянським» гравюрам Зебальда Бехама, вбачає у народних святкових образах «місце зустрічі вчених і народних інтересів, елітарних і популярних проблем»[400], підкреслюючи в такий спосіб множинність закладених в подібні зображення значень.

А. Стюарт, як і П. Берк, говорить про деякі «місця зустрічі» елітарної та популярної культури, з тією різницею, що англійський культуролог мав на увазі реальні практики, а А. Стюарт – сферу уявлень. Подібна двоїстість, яка не раз виявлялася в історіографії, визначила структуру даного підрозділу: першу його частину ми присвятимо реальним «місцям відпочинку» та реальній участі міської еліти у народних святкуваннях; у другій же частині ми розглянемо область уявлень про народну культуру і спроби відтворення цих «місць відпочинку», «місць зустрічей» в повсякденному житті міських патриціїв.

Для початку звернемося до реальних «місць зустрічей» двох культур –

---

bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländishen Kunst ca. 1470-1570. – Niederzier, 1986; Sullivan M.A. Bruegel's peasants: art and audience in the northern Renaissance. – Cambridge, 1994; Moxey K.P.F. Sebald Beham's church anniversary holidays: festive peasants as instruments of repressive humor // Simioulus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1981-1982. – Vol. 12. – № 2/3. – P. 107 – 130. Концепція С. Альперс виявилась найбільш близькою W.S. Gibson (див. вище), Carroll M. Peasant Festivity and Political Identity in the Sixteenth century // Art History. – Vol. 10. – Issue 3. – P. 289 – 314.

[400] Stewart A. Before Bruegel. Sebald Beham and the Origins of Peasant Festival Imagery. – Ashgate, 2008. – P. 8.

«високої» міської культури та культури народної, тобто до тих можливостей бюргерів взяти участь або ж просто поспостерігати за популярними практиками. Видається можливим виділити дві основні «точки» дотику: по-перше, за часів свят (зокрема кермес і селянських весіль), які городяни відвідували досить регулярно; по-друге, в той час, коли багаті бюргери жили в своїх заміських маєтках. Розглянемо обидва випадки по черзі.

Відомі численні свідчення, що датуються другою половиною XVI ст., того, що городянам були до смаку народні свята. Лодовіко Гвіччардіні, італійський дипломат і торговець, який прожив в Антверпені не менше 20 років, в «Описі всіх Нідерландів» (1567) зазначав: «Настільки цей народ віддається святам та приємному проводженню часу, що готові іноді проїхати 30, 35 і 40 миль, щоб потрапити на чергове свято; так трапляється влітку в часи урочистих процесій, які вони іменують кермесами»[401].

На підтвердження слів Гвіччардіні наведемо декілька візуальних свідчень участі міського патриціату в народних урочистостях. Так, на картині П. Бальтенса, яка зображує селянську кермесу («Клухт про фальшиву воду», 1560-ті) (Рис. А.5.), ми бачимо по-святковому одягнений натовп, який віддається різним, властивим кермесам, розвагам – пияцтву, танцям, обжерливості. В центрі сам спектакль – «Клухт про фальшиву воду», який розігрується однією з камер риторів. Серед селянської юрби складно не помітити пару городян: вони зодягнені в чорне, що контрастує із різнобарвним одягом селян; містяни спокійно, навіть дещо відсторонено, спостерігають за святкуванням, відвернувшись від самого спектаклю.

З таким же відстороненням оглядає дійство інша група міських патриціїв, яку художник помістив у правому нижньому куті картини; ті, нібито виконують пораду антверпенського гуманіста Томаса ван дер Нота про те, що городяни можуть відвідувати кермеси, лише поки вони в змозі

---

[401] Guicciardini L. Description de touts les Pays-Bas. – Amsterdam: Arnoud Benier, 1641. – P. 44.

вести себе розсудливо[402], тобто не впадаючи в святкові надмірності.

Так само стримано поводять себе стосовно народного свята і городяни на картині І. Бейкелара (1530 – 1574): вони чинно прогулюються в своєму темному одязі далеко від площі, де відбувалися основні гуляння (Рис. А.6.).

Виходячи з таких свідчень важко не припустити, що бюргери відчували певну відразу до такого роду розваг. Але тоді постає логічне запитання: навіщо ж вони, у такому випадку, витрачали дорогоцінний час і долали довгий шлях до місця святкування кермеси? Втім, швидше за все, в картинах образ городян був дещо ідеалізованим, оскільки вони були створені на замовлення бюргерів міськими художниками, які зображували вочевидь не стільки дійсне, скільки бажане. Наративи підтверджують це припущення і красномовним свідченням того, що городяни, і навіть вища знать, із задоволенням приймали участь у народних гуляннях.

Більш стриману, однак, досить активну участь беруть в сільській кермесі міські патриції з картини «Селянський ярмарок» (1588-1592) Лукаса ван Фалькенборха (1535-1597) (Рис. А.7.).

Хоча стоять вони у певному віддаленні від основного святкування, один з них спілкується із селянином, інший береться грати на традиційному для подібних гулянь інструменті – волинці, який зазвичай у бюргерів викликав лише глузування[403]; праворуч від цієї групи містянку за руку веде селянин. Деякі вчені вважають, що один з городян – А. Ортелій, друг П. Брейгеля, філософ і картограф, а городянин-«волинщик» – сам Фалькенборх[404]. Отже, нідерландські патриції й, більш того, гуманісти, дійсно проявляли інтерес до

---

[402] Verdam J. Die Spiegel der Sonden. – Leiden, 1901. – Vol. 2. – P. 28.

[403] Про негативні конотації, які викликала волинка протягом Середньовіччя та раннього Нового часу див. докладніше у Jones M. The Secret Middle Ages. – Phoenix Mill, 2002. – P. 269 – 270.

[404] Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter. – Berkeley-Los Angeles-London, 2006. – P. 95 – 96.

народних свят, відвідували їх і навіть деякою мірою брали в них участь.

В такому контексті не видається неймовірним анекдот про Брейгеля, викладений Карелом ван Мандером в «Книзі про художників», в якому розповідається про те, як митець разом зі своїм другом – купцем Гансом Франкертом «часто ходив селами, коли там відбувалися ярмарки або весілля»[405]. Вони переодягалися селянами і, видаючи себе «за родичів або нареченого, або нареченої»[406], спостерігали за тим, як селяни їли, веселилися, танцювали та «впадали коло жінок»[407].

У самому перевдяганні селянами не було нічого нового – городяни часто вдавалися до цього і для того, щоб злитися з натовпом святкуючи селян, і для того, щоб мати можливість себе вести так, як захочеться, не будучи більш пов'язаними моральними нормами, чинними для городян[408]. Вочевидь, подібна практика попри заборони існувала і зберігалася. Тому не дивно, що до неї вдався і Брейгель, як з необхідності робити замальовки з натури для своїх жанрових і сатиричних сценок, так, що не виключено, і просто для розваги.

Можливість безпосередньо спостерігати за життям селян, їх побутом та святами мали і ті городяни, які купували заміські маєтки. Причому, число їх в XVI ст. стрімко зростало. Так, за підрахунками Р. Бетенса і Б. Блонде, між 1540 і 1600 роками налічувалося близько 370 вілл тільки біля Антверпена[409]. Серед власників таких вілл були і вже згадуваний Л.

---

[405] Мандер К. ван. Книга о художниках. – СПб: Азбука-классика, 2007. – С. 221.

[406] Там само. – С. 222.

[407] Там само. – С. 222.

[408] Moxey K.P.F. Sebald Beham’s church anniversary holidays: festive peasants as instruments of repressive humor // Simioulus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1981-1982. – Vol. 12. – № 2/3. – P. 118 – 119.

[409] Baetens R., Blondé B. Habiter la ville: la culture de l’habitat urbain // La ville

Гвіччардіні, і один з патронів Брейгеля - Н. Йонгелінк, та багато інших міських патриціїв[410].

Проте, хоча й існує певна спокуса звести улаштування заміських маєтків до можливостей спостерігати селянське життя в усій його багатогранності, та побачити народну культуру в усьому святковому спектрі хронотопу кермес та весіль, однак, все вказує на те, що ці вілли відвідувались господарями і з іншою метою. Пояснимо цю думку.

В джерелах вілли фігурують переважно як «hoven van plaisancien»[411] («будинок для задоволень») speelhuys («будинок для ігор»)[412], що підкреслювало призначення маєтків такого роду – бути місцем відпочинку і розваг для своїх господарів, втомлених від міського життя. Так, один із маєтків Л. Гвіччардіні знаходився біля села Хобокен, відомого своїми кермесами.

Мода на покупку заміських вілл в якості місця відпочинку і розваг принесла успіх книзі Ноеля дю Фай «Селянські бесіди» (1547), в яких автор від свого імені, в якості землевласника, розмовляє з селянами, котрі живуть в межах його володінь. Цей дотик до народного знову-таки зводиться до святкового хронотопу – автор обговорює з ними найбільш значні кермеси, весілля та традиції, з ними пов'язані[413].

---

en Flandre : culture et socitété (1477-1787) – Bruxelles: Crédit communal, 1991. – P. 69.

[410] Доклад. див. Gibson W.S. Pleasant Places: The Rustic Landscape from Bruegel to Ruisdael. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010.

[411] Так сказано про вілли Гвіччардіні, які він продавав Річарду Клу: див. про це у Monballieu A. Nog eens Hoboken bij Bruegel en tijdgenoten // Jaarboek Antwerpen. – 1987. – P. 190.

[412] Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter. – Berkeley-Los Angeles-London, 2006. – P. 80.

[413] Du Fail N. Propos rustiques, Baliverneries, Contes et discours d’Eutrapel. –

Таким чином, міський патриціат в середині XVI століття виявляв чималий інтерес до народної культури, відвідуючи популярні святкування і по-своєму в них беручи участь, купуючи заміські вілли та навіть спілкуючись з селянами, які проживали поблизу. Специфіка контакту двох культур, елітарної та низової, можливого, в основному, в святковий час – під час кермес і весіль – зумовила ту особливість сприйняття народної культури як місця відпочинку, зокрема відпочинку від міського життя та його норм.

Середина XVI століття стала піком популярності «селянської теми» в гравюрах, живописі, літературі. В центрі як візуальних, так і наративних джерел – ті ж кермеси, весілля та інші народні гуляння. В чому полягала причина такого сплеску популярності подібних тем? Чому городяни хотіли бачити у себе вдома репрезентації свят, які самі відвідували хоча й охоче, але з відомою обережністю?

Для відповіді на поставлені запитання звернемося до локалізації зображення народних свят в просторі міського будинку, що може допомогти прояснити і цілі створення та купівлі подібних картин. Хоча свідчень такого роду збереглося мало, наведемо одне з найбільш яскравих.

В описі майна Яна Нуаро, збанкрутілого Майстра Монетного двору і, за сумісництвом, одного з патронів Пітера Брейгеля Старшого, згадується про чотири картини Брейгеля, що висять «в задній маленькій їдальні»[414]: сільську кермесу, два весільні танці та зимову сцену. Слід зазначити, що в цілому Нуаро володів п'ятьма картинами Брейгеля – на той час це було найбільше зібрання цього художника, що саме був в моді серед міських патриціїв[415]. Крім святкових образів кисті Брейгеля в тій же їдальні висіли

Paris: Librairie de Charles Gosselin, 1842.

[414] Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate, 2013. – P. 37.

[415] Картини Брейгеля були частиною колекцій таких антверпенських патриціїв як Н. Йонгелінк, Й. Верселар та ін. Див. Gibson W.S. Pieter Bruegel

портрети членів родини і, крім того, зберігалася колекція кришталевого посуду та інших предметів розкоші. Як справедливо зауважує американська дослідниця побуту Антверпена раннього Нового часу К. Гольдстейн, таке зібрання дорогих і модних речей свідчить про надзвичайну важливість «задньої маленької їдальні» в домашньому просторі[416].

Саме ця їдальня було місцем для convivium, трапез в гуманістичному дусі, успадкованих ще з Античності (Платон «Бенкет», Цицерон тощо), і популярних в середині XVI в. серед представників міського патриціату. Про правила проведення подібних трапез в декількох діалогах каже Еразм Роттердамський: «Благочестиве застілля», «Балакуче застілля» і «Строкате застілля»[417]. Відзначимо лише кілька найбільш важливих правил вдалого convivium'a, згідно з Еразмом: помірне частування, інтелектуальна рівність співрозмовників і цікава, благочестива бесіда (саме вона і була найбільш важливим елементом гарного застілля), яка включала тлумачення Писання, питань історії, філології, етики[418].

Вже 1582 р. гуманістом Й. В. Стукіусом в книзі «Antiquitatum convivialium libri tres»[419] були систематично викладені античні норми конвівіума, що зробило його роботу настільною книгою для всіх, бажаючих в гуманістичному дусі наслідувати практику античних трапез. Стукіус зауважує, що бесіда повинна поєднувати серйозне – роздуми на філософські

---

and the Art of Laughter. – Berkeley-Los Angeles-London, 2006. – P. 68 – 69.

[416] Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate, 2013. – P. 36.

[417] Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – С. 75 – 116, 296 – 310, 442 – 448.

[418] Роттердамский Э. Благочестивое застолье // Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М.: Художественная литература, 1969. – С. 75 – 116.

[419] Stuckius J.W. Antiquitatum convivialium libri tres. – Tiguri : Froschauer, 1582. – 397 p.

та релігійні теми, з легковажним – жартами і загадками[420].

Повертаючись до згадуваного будинку Я. Нуаро зауважимо, що господар, будучи Майстром монетного двору, входив також і в гуманістичний гурток Антверпена, як про те свідчить його запис в «Альбомі друзів» А. Ортелія[421]. До гуртка входили також Й. Йонгелінк, К. Плантен, П. Брейгель, Ф. Марнікс ван Альдегонде, Й. Веселар. Таким чином, застілля у будинку Нуаро, що проводилися в згаданій їдальні, за своїм складом цілком відповідали античним нормам і отже, так чи інакше, наслідували і продовжували вже усталені гуманістичні традиції convivium. І, як здається, картини, розміщені в їдальні, повинні були не тільки свідчити про заможність господаря, а й бути джерелом тем для бесід.

Так, в середині XVI ст. зростає кількість та наклади збірників прислів'їв, вже не на латині, як це було з «Адагіями» Еразма, але на народних мовах – таким білінгвальним, франко-фламандським, був збірник Ф. Гудталя, виданий друкарнею К. Плантена у 1568 році[422]. Той же А. Ортелій, гуманіст і картограф, просив надіслати йому цей збірник, як тільки він вийде [423]. Збірники прислів'їв часто використовували саме під час застіль, щоб оживити бесіду. І знову вибір падає на народні мови, а не на латину – мову, традиційну в гуманістичному колі для спілкування з друзями[424].

Говорячи про нематеріальну культуру convivium, слід згадати і про те,

---

[420] Ibid. – P. 360.

[421] Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate, 2013. – P. 3.

[422] Goedthals F. Les proverbs anciens flamengs et françois. – Antwerp: Cristophe Plantin, 1568.

[423] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010. – P. 12.

[424] Докладніше про аналіз ролі народних прислів’їв в культурному житті ренесансних Нідерландів див. Розділ III, підрозділ 3.3.

що більша частина tafelspelen – коротких спектаклів, що розігрувалися редерейкерами на запрошення міських патриціїв між стравами під час застіль, – присвячена знову-таки «селянським» темам – їх весіллям, сваркам, відносинам у шлюбі, гулянням тощо (зокрема такі вистави, як «Een tafelspeelken van twee personagien, eenen man ende een wijf, ghecleet up zij boerssche» («Вистава для двох осіб, чоловіка та жінки, перевдягненої селянкою», XV ст.) «Een boer met eijeren» («Селянин з яйцями», друг. пол. XVI ст.) та ін.).[425]

Матеріальні предмети, що супроводжували convivium, хоча й збереглися гірше наративних свідчень, але не менш інформативні. Згадаємо лише деякі приклади. Такими є глечики-рарени: свою назву вони отримали на честь міста Рарен, де їх виробляли. Подібні глечики, як свідчать розкопки ренесансного Антверпена,[426], були невід'ємною частиною столового начиння. На багатьох із збережених раренів присутні зображення селянських танців – такі глечики були атрибутом виключно будинків міського патриціату; в будинках простих городян рарени були без візерунків. Самі селянські танці були скопійовані майстрами міста Рарен з гравюр Себальда Бехам (наприклад, на рарені (1576), що зберігається нині у Британському музеї (A.

---

[425] Наприклад «Een tafelspeelken van twee personagien, eenen man ende een wijf, ghecleet up zij boerssche» («Вистава на дві персони, чоловіка та жінки, перевдягненої селянкою», XV ст.) Leendertz P. Middelnederlandsche dramatische poëzie. – Leiden, 1907. – P. 186 – 197.; «Grooten Honger ende Goeden Appetijt» («Великий Голод та Гарний Апетит», друг. пол. XVI ст.); «Een boer met eijeren» («Селянин з яйцями», друг. пол. XVI ст.) – обидві див. у Hüsken W.N.M., Ramakers B.A.M., Schaars F.A.M. Trou met blijken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse redereijkskamer «de Pellekanisten». – Assen, 1998. – D. 8. – P. 68 – 75, 103 – 105.

[426] Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate, 2013. – P. 89 – 90.

Рис. А.8.), та на двох раренах – 1591 р. (Рис. А. 9.) та 1598 р. (Рис. А.10.) з колекції Брюссельського музею мистецтв).

На обідку рарена зазвичай ми знаходимо сатиричний надпис, як це було і на гравюрах Бехама. Так, на глечику 1590 р. з колекції антверпенського музею «Vleeshuis» (Рис. А.11.) бачимо такі слова: «Друже, тобі слід дути сильно [граючи на музичному інструменті], щоб селяни могли танцювати, як дурні»[427], «Піп відверто говорить: дивись, я йду танцювати з нареченою»[428], «Той, хто хоче розум зберегти дозволяє собакам мати своє весілля, а селянам – їх танці»[429].

Як бачимо, мода на народну, зокрема, на селянську культуру, і, причому, тільки на святково-сміхову її сторону, була справжнім феноменом елітарної міської культури Нідерландів другої половини XVI ст., періоду найвищого економічного розквіту міст Південних Нідерландів.

На наш погляд, подібні уявлення та практики міської еліти слід тлумачити в контексті реальної участі бюргерів в народній культурі. Як відзначалося, патриції проявляли неабиякий інтерес до кермес та селянських весіль: деякі з них навіть не обмежувалися спостереженням з боку, але переодягалися в селян, щоб по-справжньому взяти участь у святах.

Цілком можливо, що це сприйняття народних гулянь як «місця відпочинку» вони прагнули потім відтворити у своїх міських будинках. Візуальну складову реальних святкувань замінювали картини кермес та

---

[427]«EVRIEN.DU.MUS.DAPPER.BLASEN.SO.DANSEN.DEI.BUREN.ALS.WEREN»

[428]«SY.RASEN.FRY.VF.SPRICHT.BASTOR.ICH.VER.DANS.DY.KAP.MIT.DEN.KOR»

[429]«WER.SIN.HOERT.WILT.HALDEN.GANSZ.DER.LAS.DEN.HUNDEN.ER.BRULUFT.ENDE.DEI.BUREN.EREN.DANSZ» (Цит. за Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. – Ashgate, 2013. – P. 100 – 101)

весіль, а також різне хатнє начиння (наприклад, рарени); tafelspelen редерейкерів повторювали спектаклі, що розігрувалися тими ж риторами на сільських та міських площах під час кермес; збірники прислів'їв на народних мовах нагадували про почуту на популярних святах живу мову і своєрідні вирази, а також мовні звороти, які вживались людьми різних станів, в тому числі, і нижчого – селян. Всі ці елементи, вочевидь, були покликані відтворити ту ж атмосферу свободи і гулянь, яка була для городян «місцем відпочинку».

Таким чином, видається можливим виділити чотири основні сфери буття Провінцій, які зазнали суттєвих трансформацій: політико-адміністративна, соціально-економічна, релігійна, та внутрішньополітична.

В політико-адміністративній сфері відбувся перехід від композитного утворення, яким були Нідерланди за часів герцогів Бургундських, до централізованої держави, що, за Прагматичною санкцією, мала переходити у спадок в недоторканій цілостності. Змінилась і релігійна адміністрація – в чотири рази була збільшена кількість єпископств.

Спроба Габсбургів трансформувати податкову систему Нідерландів провалилася – нові закони не були затверджені Генеральними Штатами, не дивлячись на тиск. Однак часті звернення Карла V та, згодом, Філіпа II з вимогою збору позанормових податків виснажували країну, що викликало відчутний опір населення та наростання опозиційних настроїв в нідерландському суспільстві.

Зазнали трансформації і стосунки між Габсбургами, як суверенами, та їх васалами – нідерландським дворянством. Якщо за часів герцогів Бургундських мала місце тісна взаємодія між сувереном та його васалами, особливо з кола кавалерів Ордену Золотого Руна, то вже із часів Карла V у них почала відчуватись певна напруга. Проте справжня криза настала за правління Філіпа II, що призвело до розриву між монархом та «великими сеньйорами», заміни частини адміністрації іспанцями та, врешті, до збройного опору дворянства каральній експедиції герцога Альби,

направленої Філіпом II для упокорення знаті і решти підданих. Популярні настрої щодо суперечливої політики проіспанської адміністрації в Нідерландах знайшли відображення як у наративній, так і у візуальній культурі (зокрема у гравюрах Ф. Хогенберга та інших творців «Чорної легенди»).

Трансформації в різних сферах суспільного життя не могли не вплинути на динаміку розвитку популярної культури. Особливим чином це стосується релігійної сфери: швидке розповсюдження реформаційних ідей, в яких передбачались значні зміни в культі та його відправленні, а також у сфері народної релігійності, і, в той же час, рух за оновлення Католицької церкви, розпочатий гуманістами та, згодом, вже в іншій формі стверджений Тридентським собором, так само ініціював значне обмеження, «очищення» практик популярної релігійності. Ці прагнення, як з боку реформаторів, так і з боку апологетів Контрреформації, отримали назву «реформи» популярної культури. Проте, не дивлячись на намагання глибинних реформ популярної культури, в середовищі нідерландської еліти був створений і інший її образ, відмінний від політичного та релігійного бачення народних традицій, що демонструє значні розходження реальних практик еліт з її офіційною позицією. Містяни, хоч і відділяли себе від народного, проте не відмовлялись від участі в ньому, вбачаючи в популярних святкуваннях «місце відпочинку», яке вони, звичайно інтелектуалізуючи популярну культуру, відтворювали у своїх міських помешканнях під час зібрань-конвівіумів за допомогою книг, картин та творів декоративно-прикладного мистецтва.

Переміни в різних сферах буття нідерландського суспільства мали досить неоднозначний вплив на популярну культуру, яка, хоч і реагувала на політичні, економічні та релігійні кризи, але не піддавалась структурним змінам, які проявляться лише після розпаду Нідерландів в кінці XVI – XVII ст.

РОЗДІЛ III. ТОПОСИ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ ТА КУЛЬТУРА ЕЛІТ: ВИМІРИ ВЗАЄМОДІЇ

Формування ранньомодерної популярної культури проходило не лише в контексті суспільно-політичних трансформацій, але й у тісній взаємодії з ідейними рухами того часу, зокрема з Північним Гуманізмом та Реформацією. Тому метою даного розділу буде комплексний аналіз особливостей взаємодії та взаємообміну популярної культури з гуманістичною та реформаційною думкою. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: розглянути популярні концепти «корабля дурнів» та «блакитного човна», проаналізувати шляхи їх переосмислення в гуманістичній думці та візуалізації; простежити формування образу блазня та його іконографії у «високій» та популярній культурах; дослідити процес збирання та публікації народних нідерландських прислів'їв та їх значення в гуманістичних практиках; розкрити особливості рецепції та візуалізації народних святкувань в гуманістичній та реформаційній думці на прикладі Дня св. Мартіна.

Вирішення поставлених завдань дозволить нам не лише дослідити шляхи взаємодії між популярною та вченою культурами, але й запропонувати нову парадигму аналізу міжкультурної взаємодії.

3.1. «Корабель дурнів» та «блакитний човен»: популярні конструкти, гуманістична думка та візуальна інтерпретація

Попередній розділ ми присвятили розгляду популярної культури в контексті різних трансформаційних процесів в ранньомодерних Нідерландах – політичному, соціальному та релігійному. В даному ж розділі ми, як зазначалось вище, звернемось до аналізу шляхів взаємодії з ідейними рухами раннього Нового часу, зокрема з Гуманізмом та Реформацією, чиї наслідки були для Нідерландів вкрай відчутними. Почати цей розгляд нам уявляється правомірним з аналізу двох популярних конструктів – «корабля дурнів» та «блакитного човна», в чомусь синонімічних, але не рівних один одному, та їх

рецепції в гуманістичних практиках та візуальності. Особливого значення вони набули в міському просторі ранньомодерних Нідерландів. Тому варто було б коротко зупинитись на специфіці міського культурного середовища Провінцій.

Міське середовище завжди було тим місцем, де стикалися «низька» і «висока» культури, одночасно, міське середовище було і полем їх протистояння та взаємодії. «Кожне місто складається як місце зустрічі культур різних типів і рівнів: релігійної і світської, аристократичної і народної, «високої» і «низької». Вулиці та площі міста – це місце комунікації не тільки транспортної та пішохідної, а й комунікації між суб'єктами, що належать різним соціальним верствам»[430] – ці слова російського культуролога Л.Ф. Чертова цілком можуть бути застосовані і для реалій нідерландського міста XVI ст.

У просторі міста перетиналися представники різних культур і національностей (особливо, в такому торговому центрі, як Антверпен), селяни, що приїхали на цілорічний ярмарок, і гуманісти, які викладали в університеті, торговці і художні генії. Всі вони жили в одному місці, відвідували одні і ті самі публічні місця, і, навіть, дивилися на ті ж зображення, і читали одні й ті ж книжки – величезні наклади книг Еразма, Бранта та інших гуманістів, наклади гравюр І. Босха або П. Брейгеля, які виходили з-під преса видавництв К. Плантена, І. Кока та ін., є тому доказом[431].

Яким же чином розмежувати продукти і твори «високої» і «низької»

---

[430] Чертов Л.Ф. О диалоге массовой и элитарной художественной культуры в пространстве города // Российская массовая культура XX века. Материалы круглого стола. 4 декабря 2001 г. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2001. – С. 1.

[431] Fudge J.D. Commerce and Print in the Early Reformation. – Leiden: Brill, 2007. – P. 179.

культури, щоб стало можливим досліджувати їх взаємодію? На наш погляд, найбільш вдалий спосіб подібного поділу запропонував французький історик мистецтва і культуролог Р. Шартьє. На його думку, історик не повинен спочатку визначати якісь тексти або інші об'єкти, як ті, що належать до популярної культури чи культури високої, але, швидше, як способи, якими ці об'єкти засвоюються за певних обставин, певними соціальними групами[432]. Тобто у фокусі дослідника повинна знаходитися трансформація елементів культури в процесі їх засвоєння, рецепції[433].

Отже, в центрі нашого дослідження ми поставили два культурні конструкти: «Блакитний човен» («De blauwe Schuit») і «Корабель дурнів» («De Narrenschiff»), а також процес їх трансформації й адаптації в різних соціальних і культурних групах. В якості джерел ми наведемо не тільки тексти – літературне втілення цих конструктів, але й візуальні джерела – гравюри, станкові картини, маргіналії. В такий спосіб також буде можливо проілюструвати на вибраному прикладі механізми міжкультурної взаємодії, «рух знизу» і «рух зверху» – перехід і мутацію ідей від популярної культури до «вченої», і навпаки.

І «корабель», і «човен» існували в декількох вимірах: як наратив, як театральна вистава (частина карнавального дійства), як візуальний знак і як різновид утопії в сфері уявного. Складно визначити, який з вимірів був первинним, однак, можна припустити, що саме дійство веде своє походження від язичницьких обрядів[434].

А наразі коротко зупинимося на походженні образу корабля, зокрема,

---

[432] Chartier R. On the Edge of the Cliff: History, Language and Practices. – JHU Press, 1997. – P. 3 – 4.

[433] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К.: УЦКД, 2001. – С. XIX – XX.

[434] Brant S. Ship of fools / ed. by E.H. Zeydel. – Columbia: Columbia University Press, 2011. – P.11.

«корабля дурнів», образу, який став одним з ключових в культурі країн Північної Європи XVI століття. Якщо довіряти поемі австрійця Генріха Тайхнера (Heinrich der Teichner) «Das schif der flust» («Корабель втрат», 1360), то справжній корабель, на якому були зібрані нероби, п'яниці, гравці в кості – тобто «Дурні» різного ґатунку, стартував з Аахена заради здійснення подорожі через всю країну. Саме в спогад про цю подію Тайхнер і написав свою поему[435].

Відкрита Адольфом Спамером проповідь «Disz ist ein hübsche Predig gethon uff S. Ursula tag, sagt von dem geistlichen Narrenschiff, etc.»[436], яка датується 60 – 70–тими роками XV ст., ще раз доводить популярність образу «корабля дурнів» в народній культурі – адже в проповіді священики використовували образи максимально зрозумілі як для освіченої частини парафії, так і для illitres.

Однак стараннями німецьких гуманістів – Себастьяна Бранта, Іодока Галла, Іодока Бадіі (1462-1535) та ін., концепт «корабля дурнів» інтегрувався у «високу культуру» Північного Ренесансу.

Провісником, натхненником С. Бранта став, безсумнівно, І. Галл, який у 1488 виголосив промову «Monopolium et societas vulgo des Liechtschiffs»[437] під час засідання в університеті Хейдельберга, який очолював друг Бранта і Галла – Вімпфелінг. Цю промову Іодок Галл вимовляв з платформи,

---

[435] Face J.H. The Fool and the Antichrist: Motifs in Early Reformation Satire in the Graphic Arts of Germany. - University of Wisconsin--Madison, 1956. – P. 32 – 33.

[436] Spamer A. Eine Narrenschiffpredigt aus der Zeit Sebastian Brants // Otto Glauning zum 60. Geburstag. Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek. – Leipzig. – 1938. – II. – P. 113 – 130.

[437] Schulz-Grobert J. Das Straßburger Eulenspiegelbuch: Studien zu entstehungsgeschichtlichen Voraussetzungen der ältesten Drucküberlieferung. – Walter de Gruyter, 1999. – P. 217.

виконаної у вигляді корабля[438]. Вона була опублікована у 1489 році в Страсбурзі.

Твір Бранта, таким чином, є, якоюсь мірою, компіляцією всього того, що було написане й побачене ним до цього, але, в той же час, на його «Кораблі дурнів» стоїть відбиток гуманістичної освіти автора і його винахідливості. Пунктом призначення «Корабля» була Наррагонія – країна дурнів, особистий винахід Бранта, яка, цілком імовірно, була алюзією на іншу утопічну країну – Кокань, де живуть одні нероби, але де всього є вдосталь[439].

Легкий дотепний стиль, вільне володіння, як біблійними текстами (особливо помітно знання Екклезіасту і книги Приповідок), так і текстами, що відносяться до античної традиції (Цицерон, Вергілій тощо), винахідливість і витонченість в описі людської дурості, виділяє твори Бранта з подібної літератури про «de zotteheid». Саме тому його книга належить обом культурам – науковій і популярній, адже сліди її впливу виявляються і в так званих «великих наративах» («grandes narratives»)[440], як, наприклад, «Похвала Глупоті» Еразма, так і в популярних текстах. Найбільш ранній приклад зустрічається вже у 1497 році в Страсбурзі, коли картезіанський чернець з Ельзасу склав компіляцію «St. Ursula Schifflein» витягів з «Корабля дурнів», доповнивши їх християнськими максимами – книга, вочевидь, задумувалася як наставляння до праведного християнського життя[441].

Шляхи формування конструкту «de blauwe schuit» були схожими з «кораблем дурнів». Образ Човна, як можна судити із джерел, також є

---

[438] Brant S. Ship of fools... – Columbia, 2011. – P.14.

[439] Hogendorp Prosperetti L. van. Landscape and Philosophy in the Art of Jan Brueghel the Elder (1568-1625) – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – P. 207 – 208.

[440] Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – М.: Аст Москва, 2010. – С.30 – 33.

[441] Brant S. Ship of fools... – Columbia, 2011. – P. 32.

породженням так званого «духу Карнавалу». Вперше він був відображений в наративі у 1413 році в поемі Якоба ван Устворена «Гільдія Блакитного човна»[442], і досі є такою ж важливою частиною карнавальної культури Нідерландів, як і в пізньому Середньовіччі (Додаток Б.1.). Такий човен протягували по вулицях майже всіх більш-менш значних міст Нідерландів – Антверпена, Гертогенбоса, Утрехта, Неймегена, Бреди[443].

У самому конструкті виявилася особлива семантика блакитного (blauwe) – як кольору обману у всіх його проявах (від навмисного обману когось до самообману). Для прикладу досить згадати «блакитний плащ» – жодна візуалізація нідерландських прислів'їв XVI століття не обходилася без нього, він же є центром «країни прислів'їв» П. Брейгеля Старшого[444] (Рис. А.12.).

Члени «Гільдії Блакитного човна» ван Устворена – нероби різного ґатунку сідають в корабель, який їх очікує. Далі корабель, за яким слідує подібне йому інше судно, перетинає країну. Життя Гільдії на кораблі подібно вічним мандруванням циган[445]. У даному випадку звертає увагу деяке відхилення від конструкту «корабля дурнів». Пасажири «блакитного човна» (який, одначе, часто зображується і описується як корабель) у першу чергу, нероби, п'яниці, ненажери і гравці в кості, а не дурні – «narren», як у випадку з Блакитним човном. Тобто акцент робиться на їх небажанні працювати, а не на їх власній дурості і божевільних заняттях.

До нас також дійшла пісня анонімного автора «Блакитний човен», яка

---

[442] Hs. Koninklijke Bibliotheek ‘s-Gravenhage, 75 H 57, fol. 58 recto – 65 recto.

[443] Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries c. 1450-1560. A critical Anthology. – Cambridge: D.S. brewer, 2012. – P. 35 – 36.

[444] Докладніше про ґенезу та зміст іконографії «країни прислів’їв» див. підрозділ 3.3.

[445] Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – P. 225.

датується XVI століттям[446] (Додаток Б.2.). Пісня ця, без сумніву, могла бути як застільною, так і святково-карнавальною. Проста за структурою – сім римованих строф чергуються з рефреном, вона є прямою спадкоємицею літературної традиції вагантів, з тією лише істотною різницею, що написана вона народною, нідерландською мовою. У ній згадуються і такі пародійні святі, як Св. Ледар, Св. Ніякої-роботи, Св. Рейнард (утворений, очевидно, від імені лиса Рейнарда, рідкісного пройдисвіта і обманщика, героя популярної культури Середньовіччя), і, в той же час, Бахус, до якого автор звертається в останній строфі. А в одному з куплетів мова йде якраз про блакитний човен, на який повинен сісти герой пісні, адже він ніколи не працював – «В роботі бути ледачим і пиячити безмірно – Ось на чому тримається моє життя!»[447]

Таким чином, відбувалось запозичення гуманістами образів популярної культури та їх інтелектуалізація, що, як вже було зазначено вище, було частиною загальної парадигми міжкультурної взаємодії: популярні образи були переосмислені, їм було надано глибшого змісту та відчутного дидактичного звучання. І, вже в такому оновленому вигляді, вони повертались в контекст популярної міської культури і, в свою чергу, надихали на створення нових популярних конструктів.

Однак, крім цього шляху міжкультурної взаємодії, був ще один – через візуальність.

Так, успіх «Корабля дурнів» С. Бранта, на думку дослідників, багато в чому зобов'язаний своєю популярністю численним гравюрам, що стало можливим завдяки друкарському верстату[448]. Революція у виготовленні книг – поява друкарського верстата та його удосконалення у середині XVI ст.[449], –

---

[446] Borgers G. De muze viert feest. Feestgedichten. – Amsterdam: CPNB, 1960.

[447] De blauwe schute. Een nieuw liedeken [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://pietpaaltjens.nl/gedichten/blauweschute.html

[448] Brant S. Ship of fools... – Columbia, 2011. – P. 20.

[449] Мова йдеться про оснащення друкарського верстата гвинтовим пресом,

змінило не тільки форму книги, спростила і здешевила її виготовлення, а й вплинуло на її соціальне життя. Книжкова продукція стала доступною, в тій чи іншій мірі, всім верствам соціуму, переставши бути елітарним продуктом.

Поява та постійне вдосконалення технологій виготовлення гравюр на дереві і на металі настільки ж вплинуло на історію мистецтва, як і рухомі літери верстата Гуттенберга – на літературу. Мистецтво, будучи до цього все-таки привілеєм аристократичної еліти і бюргерського патриціату, приходить до будинків звичайних бюргерських і навіть селянських родин. По суті, можна назвати це першим «бунтом мас», користуючись термінологією Х. Ортеги-і-Гассета.

Ілюстрування друкованої книги відомого гуманіста Бранта А. Дюрером, або іншим художником, що знаходиться під його впливом[450], зробило з цього цілком елітарного за походженням продукту предмет масової торгівлі, що пережив адаптацію в популярній культурі. Саме злиття двох талантів – літературного генія автора та художнього – гравера з технологіями масового виробництва – книгодрукування, зробило з трактату Бранта «бестселер». Книга вийшла якісним, але доступним для більшої частини населення Європи продуктом. Така ж доля пізніше спіткає і «Похвалу Глупоті» Еразма[451].

Початкові ілюстрації Дюрера були відтворені, нехай і з деякими змінами, у всіх наступних виданнях аж до кінця XVI ст. Обкладинка складається з двох гравюр, розташованих одна над другою (Рис. А.13.).

що значно покращило якість друку. Див про це: Brotton J. The Renaissance Bazaar: From the Silk Road to Michelangelo. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 83 – 85.

[450] Kurth W. The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer. – Courier Corporation, 2013. – P. 13.

[451] Zaid G. The Secret of Fame: The Literary Encounter in an Age of Distraction. – Paul Dry Books, 2008. – P. 86-87.

На верхній ми бачимо віз, на якому сидять блазні у блазнівському одязі (адже «narr», крім як «дурень», перекладається і як «блазень»), у віз запряжений кінь, так само осідланий блазнем. Присутність воза пояснюється, швидше за все, все тим же «carrus navalis» – «кораблем–возом» з карнавальних ходів. Враховуючи, що «Корабель дурнів» вийшов якраз в Mardi Gras, день карнавалу, подібне зображення було доречним.

Під гравюрою з возом зображений вже безпосередньо сам корабель, повний блазнів. До корабля збираються причалити два човни, на яких сидять блазні, які не встигли потрапити на корабель. Гравюрою йде напис на латині «Ad Narragonia / Gaudeamus omnes!» («В Наррагонію! / Радіймо всі!»). Під нею присутній заклик вже німецькою: «Zu Schiff, Zu Schiff, bruder: Es gat, Es gat!» – «На корабель, на корабель, брате: він відчалює, він відчалює!».

Майже перед кожним описом тієї чи іншої «дурості» поміщена відповідна гравюра з пояснювальним текстом. Їх іконографія досить нехитра, очевидно, щоб у читачів, незалежно від рівня їх освіченості, не виникало труднощів з її тлумаченням.

Щодо візуалізації конструкту «Корабля дурнів» в живопису, то найбільш яскравим прикладом її вважають картину І. Босха (Рис. А.14.). Однак, не всі дослідники згодні в тому, що відправною точкою для цієї картини став твір Бранта. На їх погляд, робота називалася «De blauwe Schute» – «Блакитний човен», і є алегорією нестриманості, осудом пияцтва і розпусти[452].

На користь такого тлумачення говорить і те, що П. Брейгель в своїй картині «Битва Посту та Масляниці»(1559) (Рис. А.2.), над таверною, що знаходиться на стороні Масляниці, повісив прапорець із зображенням блакитного човна, зайвий раз даючи зрозуміти, з яким типом дозвілля він асоціювався.

---

[452] Bax D. Ontcijfering van J. Bosch – 'S–Gravenhage: Staatsdrukkerij–Martinus Nijhoff, 1949. – P. 189 – 190.

Втім, двома цими прикладами візуалізація «блакитного човна» не обмежується. Гравюра, яка виконана Пітером ван дер Хейденом за втраченим малюнком І. Босха, не залишає сумнівів, що Босх цікавився цією темою (Рис. А.15.).

У човні, названої «Die Blauwe Schuyt» сидять і напівлежать п'ять співаючих людей, над якими стоїть неймовірно худий чоловік з арфою за спиною, на його голові глечик і гніздо, звите солов'ями. Пояснюючий підпис свідчить: «Боягуз–музикант у них за штурмана, а солов'ї визнали в ньому тюхтія. Уся ця компанія кричить на всю горлянку, тому й звуть їх співаками у «Блакитному човні» («Daer platbroeck speelman is en stierman in de bane / Daer sien hem de voghelen voer eenen huÿben ane / En al tiert sijn gheselschap datse moghten sweeten / Het sullen de sanghers in de blau schuÿte heeten»). Логіка останнього рядка, загалом, проста: гучний спів часто служив алегорією в нідерландській візуальності нестриманості в утіхах і питті, а як ці люди нестримано віддаються утіхам – то їх місце у «Блакитному човні», куди садять ледарів і гуляк.

Порівнявши дві гравюри – обкладинку «Корабля дурнів» і «Блакитного човна» Пітера ван дер Хейдена, легко вловити ключову різницю між цими двома конструктами: в конструкті Бранта всі люди – дурні, в той чи інший спосіб, у «Блакитному човні» ж зібрані нероби-гуляки, які протиставляються, таким чином, бюргерам, які старанно трудяться і ведуть благочестиве життя. Засудження людської природи в цілому – проти засудження одним із станів конкретних вад інших.

«Корабель дурнів» є всеохоплюючим, своєрідним зерцалом всіх людських вад, що знайшло відклик і в гуманістичному середовищі – адже «Похвала Глупоті» пізніше буде написана у тому ж ключі,– не дивлячись на ще напівсередньовічну естетику «Корабля», близьку до шванків[453]. Бюргери

---

[453] Nauert C.G. Humanism and the Culture of Renaissance Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 209.

ж, швидше за все, вбачали в ньому такий же каталог вад, який представлений і в «Блакитному човні». В образності пасажири «блакитного човна» завжди були персоналізацією того чи іншого пороку: як в картині І. Босха клірики були втіленням гріха перелюбу («гра на лютні», якій віддається черниця, означала «вдаватися до любовних утіх»[454]), так само, як і жінка з глечиком в руці, що схилилася над лежачим чоловіком. Чоловік, з ножем повзе по щоглі, – втілення гріха обжерливості тощо. Єдиний блазень сидить на дереві – він тут для того, щоб зайвий раз підкреслити дурість їхньої поведінки.

Якщо більше жодну картину не можна з точністю назвати візуалізацією «блакитного човна», то цілком можна говорити про присутність алюзій на неї в інших картинах. Приклад тому ми знаходимо в картині П. Брейгеля Старшого «Битва Поста і Масляниці» (Рис. А.2.): над таверною, розташованою на стороні Масляниці, видніється прапорець із зображенням блакитного човна. Цей прапорець над таверною знову повертає нас до поеми ван Устворена, адже головним мотивом в ній було саме витрата грошей на розваги в тавернах, де «Вони постійно їдять або п'ють, / Співають, стрибають і бенкетують»[455], тобто займаються саме тим, чим і бюргери, і селяни з картини Брейгеля. «Блакитний човен» тут нерозривно пов'язаний з надмірностями у питті та їжі, які супроводжують період Карнавалу.

Однак подібна асоціація характерна не тільки для Брейгеля. У гравюрі, що вийшла з друкарні І. Кока під назвою «Св. Мартін і жебраки» (Рис. А.16.), і яка, якщо вірити словам видавця, виконана за рисунком І. Босха, ми бачимо цілу флотилію човнів, наповнених людьми, які бенкетують, об'їдаються і пиячать. Жебраки, які були часто присутні у сатиричних та дидактичних картинах того часу, сприймалися суспільством початку XVI століття майже

---

[454] Koldeweij J, Vandenbroeck P., Vermet B. Jerome Bosch : L'Oeuvre complet. – Paris: Flammarion, 2002. – P. 120.

[455] Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – P. 258.

виключно в негативному сенсі: їх вважали небезпечними для існуючого публічного порядку[456].

Сам Томас Мор писав про них так: «... під приводом реформи ... вони захочуть заново переділити землі та засоби до існування ... і не зупиняться ... поки не зроблять з усіх таких же жебраків, як вони самі, і приведуть до руїн все королівство»[457]. Бюргерство поділяло думку гуманіста, сприймаючи жебраків, у першу чергу, як ошуканців, які збирають гроші лише заради того, щоб віднести їх до шинку[458].

Безліч бочок з вином – неодмінні атрибути викривання розгулу, а музикант, який грає на волинці, сидячи на одній з бочок, – точна репліка загубленої «Битви Посту і Масляниці» І. Босха (Рис. А.17.), копії якої дійшли до наших днів.

Таким чином, всі персонажі і сюжети повертають нас до човна, як до частини карнавальних гулянь, з усім їх надлишком і надмірністю. Втім, сказати, що І. Босх або П. Брейгель «вибачають» подібні гуляння складно, адже шлях «співаків з Блакитного човна» закінчується у Пеклі.

На правій стулці триптиха «Сад земних насолод», виконаного Босхом приблизно в той же час, що і «Корабель дурнів» – у 1500–1501 роках, окрім відомого «музичного пекла», є фігура, яка займала, судячи з кількості підготовчих малюнків, важливе місце в загальній іконографії босхівського Пекла (Рис. А.18.). Мова йде про так звану «Людину-дерево» («De Lepelaar»). З двох човнів, ростуть стовбури дерева – «руки» цього персонажа, а в його «тілі», що нагадує яєчну шкаралупу, бенкетують засуджені, черниця набирає пива з бочки, інші ж сидять за столом і п'ють. Дотепер в літературі не має

---

[456] Koldeweij J, Vandenbroeck P., Vermet B. Jerome Bosch : L'Oeuvre complet. – Paris: Flammarion, 2002. – P. 113.

[457] Ibid.

[458] Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – P. 259.

точних пояснень такої іконографії: вчені обмежувалися загальними словами про те, що «людина–дерево» є символом гріха обжерливості, за який бенкетуючі в ньому душі і опинилися у Пеклі[459].

На сьогодні, однак, є всі підстави не задовольнятися цим поясненням і тому, базуючись на інших роботах Босха і його сучасників, нам би хотілося запропонувати власне тлумачення цього персонажу.

Два човни цілком можуть бути «блакитними човнами» з поеми ван Устворена – вони не блакитного кольору, але й не обов'язково повинні бути такими, адже блакитний колір їм було присвоєно заради пародійного ефекту; сенс же збережений: в таких човнах бенкетують гуляки. Сухі «ноги» «людини–дерева» – нерідкий символ безплідного життя християнина, який не приніс «доброго плоду», тому був засуджений, подібно дереву, проклятому Христом, коли він не знайшов на ньому плоду[460].

Дерево переростає в яєчну шкаралупу, в якій йде банкет. Яйце, всередині якого розташована бенкетуюча компанія, вочевидь, результат гри слів у нідерландській мові. Всередині яйця – «door», тобто жовток, схожий за звучанням зі словом «дурень»: у часи Босха популярною було прислів'я «Не дозволяй дурневі висидіти яйце», адже в кожному з яєць є жовток, «door», тобто інший дурень[461]. У самого Босха є начерк «Концерту в яйці», з якого один з його послідовників створив закінчену картину (Рис. А.19.).

Тому компанія гуляк–дурнів, що населяє яєчну шкаралупу, недивна. Серед інших символів слід зазначити клірика з кройком на жердині, який по драбині піднімається до компанії в яйці: глечик, насаджений на жердину, який присутній також і в «Кораблі дурнів», мав вельми недвозначні

---

[459] Bax D. Ontcijfering van J. Bosch – 'S–Gravenhage: Staatsdrukkerij–Martinus Nijhoff, 1949. – P. 24 – 25.

[460] Марка 11: 13-14

[461] Gibson W.S. Figures of Speech. Picturing Proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley: University of California Press, 2010. – P. 98.

сексуальні конотації. Так само, як і волинка, зображена над цією своєрідною «таверною». Для трактовки цього епізоду треба сказати, що застосовуємо іконологічний метод – метод аналізу символічної мови твору мистецтва у двох вимірах – візуальному та наративному, які перебувають у тісній взаємодії, і, як в цьому випадку, зумовлюють один одного.

Так, Босх дійсно створив алегорію гріха Обжерливості і Похоті у вигляді «людини-дерева», використовуючи різноманітні символи, що були в ходу в кінці XV – початку XVI століття: блакитні човни, сухі дерева, яйце, кройк, волинка. Всі вони були впізнаванні його сучасниками, хоча їх не містить жоден наратив: тут велике значення мають конотативні властивості того чи іншого елемента, які не потребують літературного пояснення, їх значення випливає із зовнішнього вигляду: це стосується кройка, волинки, бочок з вином тощо.

Отже, підведемо деякі підсумки. В міському середовищі взаємодія між «високою» і «низькою» культурою було явищем повсякденним і, навіть, неминучим. Які ж були механізми цих обмінів? Карнавальна культура, коріння якої сягають ще до традицій стародавнього світу, є невіддільною частиною культури популярної, вона живила культуру високу. Два розглянутих конструкта – «корабель дурнів» і «блакитний човен» – оформилися на початку XV століття у творах Г. Тайхнера і Я. ван Устворена відповідно. Однак потім перший пережив трансформацію в гуманістичній культурі – у промові І. Галла і у творі С. Бранта – з простого моралізаторського образу у знак загальнолюдської глупоти і божевілля. Пізніше Еразм у «Похвалі Глупоті» доведе саму ідею Глупоти – Морії, що керує всіма людськими вчинками, до досконалості. Ілюстрації до «Корабля дурнів» С. Бранта ще раз підкреслюють вселенський характер описуваної глупоти – на гравюрах присутні не звичайні люди, а одні блазні.

«Блакитний човен» цю трансформацію не пережив – він не був включений у великі наративи гуманістів. Тому і залишився в семантичних кордонах бюргерської моралі. Проте, не можна сказати, що він не вийшов за

рамки популярної культури. Його шлях у «високу культуру» проходив через візуальність, через творчу спадщину І. Босха і П. Брейгеля Старшого. У своїх творах вони втілили не тільки існуючу карнавальну практику, а й риси бюргерської свідомості і моральних підвалин, характерних для городян з різних соціальних груп – як нижчих верств, так і вищих – патриціїв і гуманістів.

3.2. Блазні та блазнювання: популярні практики та їх реінтерпретація в гуманістичному та реформаційному дискурсах

Північне Відродження, як культурний феномен, вже не перше десятиліття звертає на себе увагу дослідників: вивченню його особливостей присвячена не одна наукова праця. Проте взаємодія популярної та елітарної культур в сфері творення нової, ренесансної образності ще не ставала предметом систематичного дослідження. Саме тому в цьому підрозділі ми зупинимося на питанні про співвідношення між уявленнями та візуальною культурою, а саме: на ґенезі та еволюції чи не найпопулярнішого образу народно-сміхової культури – образу блазня, фігури, складної та амбівалентної.

До аналізу популярних практик та особливостей народної образності Нідерландів першої половини XVI ст. вже звертались такі відомі дослідники як Г. Вейт, В. С. Гібсон, Б. Йонгенелен, Б. Парсонс та Г. Плей. Так, в своїй монографії, присвяченій розвитку театру в нідерландських містах в умовах Реформації, канадський дослідник Г. Вейт акцентує увагу на ролі блазнів у виставах, ініційованих риторськими камерами[462]. Однак він не зупиняється на трактуванні образу блазня з огляду на популярні уявлення. В.С. Гібсон, американський науковець, що присвятив себе, головним чином, опрацюванню творчого спадку П. Брейгеля Старшого, в своєму дослідженні феномену сміху в Нідерландах XVI ст.[463] теж звертається до постаті блазня в контексті опису сільських та міських святкувань, проте, не зупиняється на аналізі притаманної лише блазням іконографії. Нідерландські історики-літературознавці Б. Йонгенелен та Г. Плей, зосередили свою увагу на уявленнях про Глупоту – «Zotteheid» – тему надзвичайно популярну в ренесансній літературі Нідерландів. Блазень («de narr»), поряд з «дурнем»

---

[462] Waite G.K. Reformers on Stage. – Toronto, 2000. – P. 53.

[463] Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter. – Los Angeles-London, 2006.

(«de zot») аналізувався вченими як типовий герой «літератури про дурнів»(«de narrenliteratur»). Разом з тим, дослідники звернули увагу на дидактичну роль, яку відігравав блазень в популярних літературних творах[464].

Не дивлячись на досить значну історіографічну традицію, низка питань залишається поки поза увагою дослідників. Як корелювалася соціальна роль блазнів, їх участь в народних святкуваннях та риторських змаганнях, якими були популярні уявлення про блазнів, чи можна говорити про певні іконографічні закономірності візуалізації блазнів в нідерландському ренесансному живописі. Вирішення цих питань дозволить нам відтворити образ блазня очами нідерландців XVI ст. в його цілісності.

Нідерландський дослідник Герман Плей назвав XVI ст. віком Глупоти[465], чиїм головним героєм є блазень. Ця ремарка досить точно відображає ту ступінь популярності, якої набув цей герой протягом Північного Відродження. Але, щоб зрозуміти особливості творення образу ренесансного блазня, варто повернутись до більш ранньої епохи – Середньовіччя, протягом якої блазень набув своїх основних рис.

На наш погляд, умовно можна виокремити три рівні існування блазня в епоху Середньовіччя: реальний, літературний та мистецький.

Присутність блазнів при дворах королів із самого раннього Середньовіччя не викликає сумнівів[466]: вже у VIII ст. кожний король мав при собі блазня – «joculator», який розважав двір та часом давав самому монарху корисні поради. Вже тоді блазні користувалися виключною свободою

---

[464] Jongenelen B., Parsons B. Comic Drama in the Low countries c. 1450 – 1560. A critical antology. – Cambridge, 2012; Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009.

[465] Pleij H. De Eeuw Van De Zotheid. Over de nar als maatschappelijk houvast in de vroegmoderne. – Bert Bakker, 2007. – 96 p.

[466] Doran D.R. The History of Court Fools. – London, 1858. – P. 241.

висловлювання, хоча і були виключені з соціального життя – joculator не існував поза своєю роллю, а також не мав власної волі – після смерті його владики він переходив у власність монаршого спадкоємця[467]. Відомий філософ та літературознавець М.М. Бахтін висловлював припущення, що традиція блазня при королівському дворі сягає своїм корінням Античності, проводячи аналогію середньовічного блазня із римським мімом, який розважав імператорів під час свят і нашіптував образи тріумфаторам під час їх тріумфів, як того вимагали римські звичаї[468]. Така теорія є дуже вірогідною, адже королі раннього Середньовіччя успадкували ряд римських традицій, ще живих на їх територіях.

Окрім королівських блазнів були ті професіонали-розважальники, які брали участь у влаштуванні міських свят – Свята Дурнів, Свята Віслюка та інших пародійних свят, що проводились більш-менш легально в часи раннього та розвиненого Середньовіччя. В епоху пізнього Середньовіччя особливого значення набувають так звані «sociétés joyeuses» – «веселі товариства», поширені у Франції та Нідерландах. Це були об'єднання містян та заможних землевласників: вони обирали свого «короля дурнів» або «божевільну мати» на час святкових гулянь або театральних вистав (зокрема, для розігрування «sotties»)[469]. Чимало рис цих пізньосередньовічних товариств будуть перейняті нідерландськими риторськими камерами та їх блазнями, про які мова буде вестися нижче.

Комічна література Середньовіччя, багата на твори у жанрі parodia sacra – священної пародії, яка гротескно копіювала священні тексти літургії, святих Отців тощо, проте вона не знає сформованого образу блазня. Деякі

---

[467] Ibid. – P. 244.

[468] Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 194 – 195.

[469] Otto B. Fools are everywhere. The court jester around the world. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – P. 213.

риси ренесансного блазня можна знайти в діалозі «Соломон та Маркольф», де розумні, мудрі промови Соломона комічно обігрує блазень-Маркольф[470]. Цей твір, написаний у X ст., був надзвичайно популярним і в XV ст. був виданий в Нюрнбергзі під назвою «Салмон і Морольф» із чудовими гравюрами. На кінець XV ст. образ блазня в гравюрі вже склався – тому є підвтердженням видання «Корабля дурнів» С. Бранта в 1474 р. з майстерними гравюрами послідовника А. Дюрера[471]. Проте Морольф із видання XV ст. зовсім не схожий на образ ренесансного блазня – на його комічність лише вказує строкатий костюм, який, загалом, був не стільки ознакою блазня, скільки хитромудрої людини. Німецький переклад цього середньовічного діалогу також засвідчує, що Морольф не сприймався як блазень: в тексті його називають «der lustige mann»[472] – «лукавий чоловік», «лукавець». Цей тип, безсумнівно, також був серед розважальників епохи Середньовіччя, проте він не був блазнем[473]. В Ренесансній культурі відповідником Морольфа став Тиль Ойленшпігель – хитрун та народний герой. Постать блазня, як такого, ще не властива середньовічній літературі, бо пародія, на якій зросла ця культура, не передбачає сатири, тобто відсторонення від об’єкту висміювання, як це передбачає блазнювання.

Щодо мистецької традиції Середньовіччя, то саме вона, вочевидь, сформувала образ блазня, який сприйняло та розвинуло мистецтво ренесансних Нідерландів. Місце для зображень блазнів знаходилося навіть в

---

[470] Dis buch zeit von Kunig Salomon und siner huss frouwen Salome wie sy der kü nig fore nam und wie sy Morolff künig Salomon brüder wider brocht. – Straβburg, 1499.

[471] The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer / ed. by W. Kurth. – Courier Corporation, 1927. – P. 13.

[472] Dis buch zeit von Kunig Salomon und siner huss frouwen Salome... – P. 31.

[473] Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 195.

богослужбових книгах та інших манускриптах, створених протягом Середньовіччя. Саме в Псалтирях пережила становлення іконографія образу блазня, яка й була пізніше інтегрована у візуальну традицію Ренесансу. Так, ініціал «Д» в Псалмі 52(51) «Dixit insipiens in corde suo non est Deus» дуже часто містить портрет блазня[474]. Виникнення подібної традиції асоціювання блазня із «insipiens», вочевидь, сягає XIV сторіччя, хоча остаточно вона кристалізується лише в XV сторіччі.

В Бревіарії Іоанна Безстрашного (British Library Harley 2897, fol. 42v, 1410 – 1419) в ініціалі «Д» ми бачимо танцюючого блазня перед королем Давидом (Рис. А.20.), який, в свою чергу, звертається в цей час в молитві до Бога. Блазень в синій туніці з червоним ковпаком, його панчохи – різнокольорові – червоно-жовті, в руках він тримає скіпетр – так званий «марот», незмінний атрибут усіх блазнів.

Отже, іконографія тут досить типова для блазня: різнокольоровий одяг, що є свідченням його ментальної ненормальності в середньовічній традиції[475]; марот з головою блазня з ослячими вухами та дзвіночками на них. Мають особливий сенс і жести – складені руки в молитві як знак глибокої віри мудреця-короля Давида, протиставляються пустотливому танку блазня-«insipiens», безумця, який взяв під сумнів існування Бога.

В манускрипті з Гааги KB76 також в ініціалі «Д» (fol. 81r) майстром зображений блазень (Рис. А.21.), як і в попередньому випадку, в синій туніці, червоних панчохах та в жовтому ковпаку.

Сам він грає на флейті, сидячи на великій палиці з головою диявола. Духові інструменти, такі як флейта, не користувались великою пошаною в епоху Середньовіччя, адже всі інструменти, на яких грали через видування

---

[474] Gifford D.J. Iconographical Notes towards a definition of the Medieval Fool // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1974. – Vol. 37. – P. 336.

[475] Pastoureau M. Formes et couleurs du désordre: le jaune avec le vert // Médiévales. – 1983. – Vol.2. – №4. – P. 62 – 65.

повітря вважалися атрибутом дурнів[476]. До цього слід додати і сексуальні конотації, які викликали духові інструменти – особливо волинка, шалей та флейта, що підтверджується як різними нідерландськими приказками, так і візуальним матеріалом[477].

Остання мініатюра, яку нам би хотілось привести у зв'язку із формуванням іконографії блазня, – це зображення з «Прикрашеної Біблії» (BLR 15 D III, fol. 262) також XV ст. (Рис. А.22.). На ній блазень в жовтій туніці, стоячи перед королем та його супутником, намагається розмовляти з собакою, яку він тримає в руках. Ця сценка є вже не стільки ілюстрацією до самого псалму, скільки сценкою із придворного життя, де блазень намагається розвеселити монарха та його гостя. Особливий інтерес тут представляє чисто жовта туніка – жовтий колір, очевидно, в цей час остаточно закріплюється за блазнями. І надалі блазень буде з'являтись в картинах нідерландських майстрів чи в чисто жовтій туніці, чи в строкатому.

Перший портрет блазня, як станкова картина, вийшов з-під кисті видатного французького митця епохи Пізнього Середньовіччя Жана Фуке. Він зобразив придворного блазня Гонеллу[478] (Рис. А.23.).

Сам факт існування такої картини є досить показовим: статус блазня, як придворного, був вже на XV ст. дуже високий. Блазень зображений в строкатому – жовто-зелено-червоному одязі, що приводить до думки про відносний реалізм портретів блазнів в мініатюрі: жовтий та строкатий одяг насправді був привілеєм блазнів.

---

[476] Clouzot M. La musique des marges. L'iconographie des animaux et des êtres hybrides musiciens dans les manuscripts enluminés du XIIe au XIVe siècle // Cahiers de civilisation médiévale. – 1999. – No. 168. – P. 336.

[477] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley, 2010. – P. 45 – 46.

[478] Ginzburg C. Jean Fouquet: ritratto del buffone Gonella. – F.C. Panini, 1996. – P. 14 – 15.

Пік своєї популярності образ блазня пережив, безумовно, вже у XVI ст., в епоху Північного Ренесансу в Нідерландах. Блазень XVI ст. – це вже не стільки придворний блазень, він вже значно більше, ніж в часи Середньовіччя, міський блазень, неодмінний учасник всіх міських свят – кермес, карнавалів, урочистих в'їздів знатних гостей тощо, і, окрім того, персонаж сатиричних творів гуманістів та найпопулярніший образ орієнтованого на смаки бюргерів сатирико-дидактичного живопису.

Організацією загальноміських і приватних святкувань в Нідерландах займались так звані «камери риторів» – інтелектуальні товариства, члени яких – редерейкери – створювали та ставили театральні вистави, писали прозу та поезію. При кожній камері риторів був свій блазень[479]. Уявлення про зовнішній вигляд блазнів та їх роль у загальноміських подіях дає своєрідне джерело – звіт про проведення «Ландювелу» – змагання риторських камер – в Антверпені 1561 року[480]. Звіт містить 124 сторінки і є багато ілюстрованим. На думку дослідників, автором цих ілюстрацій був Франс Флоріс[481], один із найбільш видатних художників так званого «романізму» – італьянізуючого напрямку в нідерландському живописі XVI ст. На одному з листів цього звіту ми бачимо вражаючу процесію, яка відкривала цей фестиваль; вона включала в себе блазнів різних риторських камер, що брали участь в Ландювелі. Поряд із Юркеном (Juerken) – художником, він зображений на коні, головним блазнем «Левкою», найбільшої антверпенської риторської камери, йшов блазень іншої антверпенської камери риторів – «Календули», вигукуючи:

---

[479] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley, 2010. – P. 35.

[480] Het Landjuweel van Antwerpen in 1561. Eene Verhandeling over dezen beroemden wedstrijd tusschen de Rederijkkamers van Braband / door E. van Even. – Leuven, 1861. – P. 28.

[481] Ibid. – P. 61.

«Ick en kenne my selve niet» – «Я сам себе не знаю»[482], що було сатиричною парафразою античної максими «Nosce te ipsum» – «Пізнай самого себе» (Рис. А.24.). Біля нього йшли двоє інших блазнів і грали на чудернацьких музичних інструментах, що могли видавати лише пародію на музику. Зовнішній вигляд цих трьох блазнів майже нічим не відрізняється від зовнішності придворних блазнів з мініатюр.

З дещо іншими атрибутами зображуються блазні на картинах П. Брейгеля Старшого (1520/25 – 1569). Так, на відомій картині «Битва Поста і Масляниці» (Рис. А.2.) в центрі ми бачимо блазня в строкатому одязі, в його руках – запалений смолоскип. Останній елемент – один із знаків так званого «світу навпаки», карнавального часу, де все перегортається догори дриґом і зі смолоскипом ходять не вночі, але посеред осяяної сонцем площі[483]. Окрім цієї картини, варто згадати також гравюру Брейгеля Старшого із циклу семи чеснот – «Помірність» (Рис. А.25.). Зліва перед глядачем постає сцена, на якій розігрується одна із постановок камери риторів. Двоє акторів на сцені, які представляють дві алегоричні фігури[484], а із-за завіси виглядає блазень із традиційним скіпетром-маротом.

Отже, можна говорити про реальну присутність блазня в житті нідерландського міста, у святковому його житті: про це свідчать як звіти риторських камер, які утримували власних блазнів, так і візуальні джерела, де художниками зображувались народні святкування. Як влучно зазначив М.М. Бахтін, блазні суттєво пов’язані із театральними підмостками, із маскою майданного видовища, з особливою ділянкою народного майдану[485].

---

[482] MS II 13.368 CRP 27.

[483] Sullivan M.A. Bruegel and the Creative Process, 1559-1563. – Ashagate Publishing Ltd., 2010. – P. 69.

[484] Jongenelen B., Parsons B. Comic Drama in the Low countries c. 1450 – 1560. A critical antology. – Cambridge, 2012. – P. 14.

[485] Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М.

Проте, оскільки буття цього образу є завжди не прямим, а переносним, інколи зворотним, маску блазня на себе вдягають найвидатніші гуманісти того часу – С. Брант, Еразм Роттердамський та ін.: гуманісти користаються з давніх привілеїв блазнів безкарно говорити правду під маскою глупоти. Так Еразм Роттердамський в своїй «Похвалі Глупоти» під маскою пані Глупоти висміює вади тодішнього суспільства, і чим вищі ієрархічні структури він критикує, тим гострішою і жорсткою стає його сатира. Нідерландський художник Ханс Гольбейн, який створив ілюстрації до цього пародійного панегірика, зобразив пані Глупоту в традиційному для блазнів одягу – у ковпаку із дзвониками, зі скіпетром-маротом у руках[486] (Рис. А.26.).

В «Кораблі дурнів» С. Бранта автор створює цілу галерею образів різних дурнів: ця літературна галерея образів доповнюється майстерно виконаними гравюрами художника кола А. Дюрера[487]. На всіх дурнів, яких він викриває, Брант, за його власним висловом «вдягає ковпак» блазня з ослячими вухами[488]. Більш того, автор зізнається, що й сам носить такого ковпака: «Ковпак приріс до мене, друзі, / Стягнути його не маю сил. / Проте намагаюсь – і скажу, / Що докладаю для цього всіх зусиль»[489]. Тут ми підходимо до важливого моменту в розумінні образу ренесансного блазня в очах гуманістів та їх освічених читачів: блазень стає своєрідним «кривим дзеркалом», в якому кожний має впізнати себе, і докласти потім зусиль, щоби змінити свою поведінку, – тільки в цьому випадку він може вважатись мудрецем[490].

Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 194-195.

[486] Wilson D. Hans Holbein. – Random House, 2014. – P. 38.

[487] The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer… – P. 13.

[488] Брант С. Корабль дураков. – Харьков, 2012. – С. 229.

[489] Там само.

[490] Там само. – С. 231.

Лейтмотивом зображень блазнів стає те саме сократівське гасло, яке парафразував блазень антверпенської камери риторів, – «Пізнай самого себе». Надзвичайно популярне серед гуманістів (воно не один раз зустрічається і у Бранта[491], і у Рабле[492]), це гасло знайшло втілення і в мистецтві. На естампі кінця XVI ст., який носить умовну назву «Мапа дурня», зображене погруддя блазня в його жовтому костюмі з ослячими вухами, але замість обличчя в нього – мапа світу (Рис. А.27.). Зверху на естампі можна прочитати напис – «Пізнай самого себе» («Nosce te ipsum»), а під мапою – «Кількість дурнів незчисленна» («Stultorum infinitis est numerus»).

Очевидно, що тут блазень стає своєрідним «дзеркалом світу», в яке мають зазирнути люди, щоби пізнати самих себе. Подібний мотив ми зустрічаємо і в гравюрі «Elck» вже згадуваного П. Брейгеля Старшого (Рис. А.28.). В той час як Елк (з нідерланд. «кожний чоловік»– С.К.) шукає свого в різних мішках, блазень у картині на стіні дивиться на себе в ручне дзеркало. Доповнює сюжет підпис під картиною: «Ніхто не знає себе». Таким чином, згідно уявлень гуманістів та художників, наближених до них (таким, яким був Брейгель) людина приречена залишатись дурною і блазнювати, поки не пізнає себе.

Бюргерське сприйняття образу блазня було менш витонченим, ніж гуманістичне: цей образ використовувався міськими художниками із сатирико-дидактичними цілями, що відповідало смакам їх бюргерської клієнтели. Умовно можна виділити два типи зображень блазнів, які мають дидактичну мету: 1) блазень в якості свідка певної «дурості» («folie»), яку звершують інші персонажі картини; 2) портрет блазня з різними його атрибутами. Для кожної з цих груп властива певна іконографія, на розгляді

---

[491] Brant S. The Ship of Fools / ed. by E.H. Zeydel. – New-York, 1944. – P. 363 – 365.

[492] Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль. – М., 2009. – С. 401.

якої ми і зупинимось більш докладніше.

Прикладом першої групи зображень є серія картин на тему «Нерівний шлюб»: між старим та молодою, або навпаки, при змалюванні якого висміювалася нерозсудливість старих людей, їх сміхотворне бажання повернути таким чином втрачену молодість, замість того, щоб вести себе згідно свого віку. «Інші…справжні старі шкарбуни, а туди ж, беруть собі молоду жінку, безпосажну, звісно, і беруть її на потребу не стільки собі, скільки іншим; це трапляється скрізь і навіть викликає схвалення» – так вигукує Еразм вустами Глупоти[493]. Візуальне втілення цих слів ми знаходимо у цілій серії картин видатного антверпенського художника, друга Еразма, – Квентіна Массейса (1456/1466–1530). На картині «Нерівна пара» (1520 – 1525) зображено старого чоловіка, якого обіймає молода дружина, тримаючи в той же час його гаманець в своїх руках (Рис. А.29.). Цей гаманець вона передає блазню, що стоїть позаду неї: цим художник акцентував той факт, що, передаючи гроші молодій дружині, чоловік вчинив дурість, бо витрачені вони будуть нерозумно.

На інших його картинах з подібною назвою («Нерівний шлюб», або «Нерівна пара») сцена повторюється. Так, на одній з них на передньому плані молода дружина однією рукою пригортає обличчя чоловіка до себе, а іншою тримається за гаманець, який має яскраво виражену фалічну форму. Позаду пари стоїть блазень в традиційному жовтому одязі з ослячими вухами та з маротом. Зліва від голови самого блазня йде напис: «Він [чоловік] чим старше, тим дурніше» («hoe ouder hoe sotter»)[494]. Моралізаторський підтекст згаданих картин є очевидним: нерівний шлюб не може бути розумним; блазень завжди присутній позаду цієї пари, до того ж, видається єдиною мудрою людиною, бо розуміє безглуздість того, що відбувається, і в силу

---

[493] Doran J. The History of Court Fools. – London, 1858. – P. 77.

[494] Hand J.O. Early Netherlandish Painting. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 146.

цього блазень стає чи не головним героєм твору та засобом вираження дидактичного завдання картини. Фактично, саме блазень тут втілює позицію художника та бюргерської клієнтели, яка за ним стоїть.

Характеристика блазнів була б неповною без ще одного важливого джерела, власне, самих портретів блазнів. Невідомо, чи ці портрети представляли реальних блазнів, чи втілювали певний «ідеальний» образ блазня з його типовими атрибутами. Найбільш вірогідним нам видається другий варіант, адже вони позбавлені яких-небудь індивідуальних рис і тому дуже схожі між собою, незалежно від автора та часу створення картин. Ми проаналізуємо лише два найяскравіші приклади подібних портретів. Перший належить пензлю вже згадуваного антверпенського майстра Квентина Массейса, який входив і до риторської камери Антверпену «Левкой»[495]. На його картині, що носить умовну назву «Алегорія Глупоти» (1510), зображений блазень в темному вбранні, підперезаному червоним поясом із дзвониками (Рис. А.30.).

Вказівним пальцем правої руки він затуляє свої вуста: напис поряд пояснює цей жест – «Mondeken toe» – «мовчи». Очевидно, що це засторога-порада – краще мовчати, щоби не сказати дурниці. Обличчя блазня дуже гротескне: довгий ніс, видовжене підборіддя, а посеред лоба прорізається камінь – відлуння популярного в живописі Північного Ренесансу мотиву «каменю глупоти». Голову у капюшоні увінчують звичні ослячі вуха та півень, що сидить зверху. Півень в іконографічній традиції кінця XV – XVI ст. був втіленням гріха Пихи[496], а сама пиха вважалася як гуманістами, так і бюргерами, ознакою дурості. С. Брант в своєму «Кораблі дурнів» про пихатих людей сказав так: «Дурну той варить кашу, / Хто вважає себе

---

[495] Larry S. The paintings of Quinten Massys: with catalogue raisonné. – London: Phaidon, 1984. – P. 9.

[496] Torviso I.B., Marias F. Bosch: Reality, Symbol and Fantasy. – Madrid, 1982. – P. 134.

розумніше та гарніше, / Ніж всі інші»[497].

Інший тип портрета блазня представляє картина поки що не ідентифікованого нідерландського майстра, можливо Якоба ван Оостсанена, «Блазень, що сміється» (1500) (Рис. А.31.). Одягнений в двокольорову – жовто-червону – одежу, з ослячими вухами та з маротом в руках, цей блазень сміючись дивиться на глядача крізь пальці, тримаючи в правій руці окуляри. Іконографія одягу тут залишається традиційною, однак зовсім не вона несе моралізаторський та дидактичний підтекст, а жест блазня та окуляри в його руці. Погляд блазня крізь пальці, як зауважує історик мистецтва К. Крейг (K. Craig), є візуалізацією популярною фігури мови «Дивитися крізь пальці», тобто вибачати скоєну іншими помилку[498]. Сприйняття такого потурання чиїмось провинам не було позитивним, про що свідчить підпис до вищезгаданої гравюри з «Корабля дурнів» у якій говориться, що «Якщо чоловік дивиться крізь пальці, / І дозволяє дружині йому зраджувати, / Вона буде і далі, як кішка, полювати мишей»[499].

Окуляри також були своєрідним топосом в нідерландському сатиричному живопису XVI ст. Як зауважив Ж.-К. Маржолен (J.-C. Margolin), окуляри у живопису стали символом духовної та інтелектуальної сліпоти, неодмінним атрибутом дурнів, яких обводять навколо пальця, лікарів-шарлатанів – усіх, хто викривлює реальність в той чи інший спосіб[500]. Таким чином, блазень пародіює тих людей, які, так чи інакше, сприяють

---

[497] Брант С. Корабль дураков. – Харьков, 2012. – С. 146.

[498] Barfoot C.C., Todd R. The Great Emporium: The Low Countries as a cultural crossroads in the Renaissance and eighteenth century. – Amsterdam–Atlanta, 1992. – P. 106.

[499] Brant S. The Ship of Fools / ed. by E.H. Zeydel. – New-York, 1944. – P. 134.

[500] Margolin J.-C. Des lunettes et des hommes ou la satire des mal-voyants au XVIe siècle // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1975. – Vol. 30. – №2-3. – P. 389.

обману та дозволяють себе вводити в оману, чи «дивлячись крізь пальці» на те, що відбувається навколо них, чи «вдягаючи окуляри».

Отже, не дивлячись на низку елементів іконографії, які успадкував ренесансний блазень від середньовічного – жовтий чи строкатий одяг, скіпетр-марот тощо – він набув нових ознак, пов'язаних як із зміною його соціального статусу, так і з еволюцією популярних уявлень про цей образ. Блазень епохи Північного Відродження – це член інтелектуальної спільноти – риторської камери, неодмінний учасник усіх театральних постановок та народних свят, і, окрім того, популярний персонаж сатиричної літератури гуманістів та сатирико-дидактичного живопису. Гуманісти звертаються до образу блазня як до своєрідної маски, в якій вони можуть вільно, безкарно висловлювати свої критичні думки щодо сучасного їм суспільства та його вад. Живописці зображують блазня як своєрідного «моро софа» – «мудрого дурня», який своєю присутністю викриває дурну поведінку, застерігаючи від неї глядачів. Іконографія його образу ускладнюється – до неї додаються елементи, що символізують Глупоту в тому чи іншому прояві, предмети, які асоціюються в популярній уяві з безглуздою поведінкою. Блазень, в такий спосіб, стає ключовою фігурою популярної міської культури, поєднуючи в собі майданну культуру Карнавалу із гуманістичною думкою, популярну культуру з елітарною.

3.3. Збирання прислів'їв в Нідерландах: гуманістичні студії, «зображувальний екуменізм» та «лінгвістичний націоналізм»

В цьому підрозділі нам би хотілось розглянути шляхи взаємодії двох процесів: збирання прислів'їв, що супроводжувалось як переосмисленням античної спадщини, так і ставленням до народних мов та популярної культури загалом, і процесу творення нової візуальності, що бере свій початок з перших десятиліть XVI ст. Розуміння характеру та шляхів взаємодії між цими двома процесами доповнить наше розуміння еволюції як інтелектуального життя, так і візуальних уявлень нідерландського суспільства раннього Нового часу.

До аналізу особливостей колекціонування прислів'їв епохи Відродження та їх інтеграцією в образність вже звертались такі видатні вчені як В. С. Гібсон[501], А. Весселінг[502], Д. Ватсон[503], Е. де Брюйн[504]. Щодо змін у візуальності, то слід особливо відмітити праці П. Філіппо (Philippot, P.)[505] та К. Йонкере[506].

Проте ряд запитань залишається невирішеним: якою була рецепція збірників спочатку античних, а потім і народних прислів'їв в мистецькому середовищі та яким чином в публікуванні цих збірок були задіяні міські

---

[501] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley, 2010. – 238 p.

[502] Wesseling A. Dutch proverbs and expressions in Erasmus' Adages, Colloquies, and Letters // Renaissance Quarterly. – 2002. – Vol. 55. – № 1. – P. 81-147.

[503] Watson D.G. Erasmus' Praise of Folly and the Spirit of Carnival // Renaissance Quarterly. – 1979. – Vol. 32. - № 3. – P. 333-353.

[504] De Bruyn E., Op de Beeck J. De zotte schilders. – Gent, 2003. – 255 p.

[505] Philippot P. La peinture dans les anciens Pays-Bas. XV – XVI siècles. – Paris,1998. – 352 p.

[506] Jonckheere K. Antwerp Art after Iconoclasm. Experiments in decorum (1566 – 1585). – Brussels, 2012. – 312 p.

інтелектуали-редерейкери? Не була поки дана і відповідь про вплив іконоборського повстання на інтеграцію прислів'їв в образність та на зміни в самій образності. На ці та інші запитання ми, спираючись на широке коло нарративних та візуальних джерел, спробуємо дати відповідь в цьому підрозділі.

Античні прислів'я ніколи повністю не зникали з інтелектуального та побутового життя європейців. Особливе значення мали античні прислів'я в освітній програмі середньовічного Заходу: збірки прислів'їв, призначені саме для дидактичних цілей, відомі вже з початку XI століття[507]. Серед найбільш значних серед них слід згадати «Liber Parabolarum» Алена Лілльського[508] і «Моральні дистихи Катона», збірку висловів на морально-етичні теми, ймовірно колективного авторства, приписувану Марку Порцію Катонові[509].

Першою ренесансною збіркою латинських прислів'їв – адагій – стала компіляція «Proverbiorum Libellus» італійського священика і гуманіста Полідора Вергілія, що вийшла в 1498 році[510]. Складалася вона з 306 висловів. До кожної адагії додавався короткий коментар, де описувалося походження прислів'я та його значення.

Однак найбільший резонанс отримали, звичайно, збірники адагій Еразма Роттердамського «Adagia Collecteana» (1500) та «Adagiorum Chiliades»(1508): в останній налічувалося вже 3 260 висловів з

---

[507] Gibson W.S.Figures of Speech… – P. 8.

[508] Les paraboles Maistre Alain en françoys / ed. by T. Hunt. – MHRA, 2005. – 178 p.

[509] Sarton G. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C. – Courier Corporation, 1993. – P. 467.

[510] The Correspondence of Erasmus: Letters 1122 to 1251, 1520-1521 / transl. by R.A.B. Mynors; annotated by Peter G. Bietenholz. – Toronto: University of Toronto Press, 1988. – P. 136.

коментарями[511]. Вони пережили багато видань і доповнень протягом усього життя Еразма й продовжували видаватися і після його смерті. В останній версії збірник містив вже 4 251 адагію. Один із сучасних дослідників назвав це «найбільшою у світі настільною книгою»[512].

Саме поняття прислів'я для Еразма, як і для його сучасників, було ширше, ніж уявляється зараз. Адагією він вважав «висловлювання, вживане в народі, що відрізняються дотепністю і оригінальністю»[513]. Як втім і для Аристотеля, для якого прислів'я були формою метафори: «І прислів'я – це метафори від одного роду речей до іншого»[514].[Тому не дивним є те, що гуманісти, слідуючи, античним зразкам, трактували прислів'я вільніше, ніж ми, включаючи до них і різноманітні порівняння: «легкий, як перо» і «білий, як сніг».

Приголомшливий успіх Еразма у виданні «Адагій» надихнув багатьох інших гуманістів на схожі твори, в яких, крім античних і біблійних прислів'їв, все частіше стали зустрічатися прислів'я на народних мовах, які дублювали латинські приклади. Такими є збірки, укладені Генріхом Бебелем («Proverbia Germanica», 1508[515]), Іоганном Агріколой («Gemeyner Sprichwőrter», 1529-1544[516]) і анонімна, нідерландсько-латинська «Proverbia Communia», видана в

---

[511] Estep W.R. Renaissance and Reformation. –Wm. B. Eerdmans Publishing, 1986. – P. 86.

[512] Erasmus D. Erasmus on His Times: A shortened version of the "Adages" of Erasmus / ed. by M.M. Phillips. – Cambridge, 1967. – P. vii

[513] Gibson W.S.Figures of Speech… – P. 9 – 10.

[514] Aristot. Rh. 3. 11. 14

[515] Bebel H. Proverbia Germanica / bearb. von W.H.D. Suringar. – Kessinger Publishing, 2010. – 674 p.

[516] Agricola J. Dreyhundert Gemeyner Sprichwörter. – Michael Blum: 1529 – 1544. – 4 Bd.

Девентері ще у 1497 році[517].

Поступово в центрі уваги опиняються прислів'я народною мовою, в нашому випадку, нідерландською, витісняючи і замінюючи латину. Гуманісти і редерейкери – учасники так званих «камер риторів» – з 1540-вих років все більше відстоюють і захищають гідність рідної, народної мови, яка, на їх погляд, не поступається в багатстві і витонченості латині.

Таким є видання амстердамського вчителя і нотаріуса Саймона Андріссона (Symon Andriesson) «Duytsche Adagia ofte spreecworden» (1550), опубліковане в Антверпені Хендріком Альссенсом (Hendrick Alssens). Інтенції автора, за його ж словами, були наступні: «Багато різних прислів'їв люди вживають щодня, але, в той же час вони, не завжди всім зрозумілі, хоча їх і використовують. З цієї причини, багато з прислів'їв вживають швидше за звичаєм, ніж з повного розуміння»[518]. Мабуть, Андріссон мав на увазі, що значення багатьох старих прислів'їв вже майже стерлося з пам'яті його сучасників, хоча самі прислів'я продовжують бути у вжитку.

Схоже видання – анонімне «Gemeene Duytsche Spreeckwoorden» було виконано Пітером Варнерсеном в 1550 у Кампені. Видавець супроводив 750 прислів'їв латинськими аналогами, і в результаті їх загальне число становило 2 600[519]. Подібні збірки продовжують виходити і пізніше – такою є робота Франсуа Гудталя, видана Крістофом Плантеном в 1568 році[520]. Це

---

[517] Proverbia Communia: A Fifteenth Century Collection of Dutch Proverbs Together with the Low German Version / ed. with commentary by Richard Jente. – Indiana University, 1947. – 334 p.

[518] Andriessoon S. Duytsche Adagia ofte spreecworden / ed. by Meadow M.A., Fleurkens A.C. – Hilversum: Verloren, 2003. – P. 60, 167.

[519] Salman J. Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: De almanak als lectuur en handelswaar. – itgeversmaatschappij Walburg Pers, 2001. – P. 200.

[520] Smith D.R. Parody and Festivity in Early Modern Art: Essays on Comedy as Social Vision. – Ashgate Publishing, Ltd., 2012. – P. 90.

білінгвальний збірник, що містить прислів'я нідерландською мовою разом з їх французькими аналогами, але без супровідних коментарів.

Всі ці роботи – свідчення так званого «лінгвістичного націоналізму»[521], який почав набирати обертів з середини XVI століття, і були своєрідною відповіддю гуманістові Яну Гімніку (Gymnicus). В передмові до свого перекладу Історії Тита Лівія, завершеному в 1541 році, він вигукує: «Я не можу зрозуміти, чому так сталося, що наша рідна нідерландська мова має так мало прикрас і вважається грубою»[522], закликаючи своїх співвітчизників писати рідною мовою і розвивати її.

Оскільки зв'язок між міськими інтелектуалами – гуманістами та редерейкерами – і художниками був в Нідерландах дуже тісний, цілком зрозуміле те натхнення, з яким художники взялися втілювати адагії, і, слід зауважити, що їх полотна та гравюри з візуалізованими прислів'ями мали не менший успіх, ніж друковані збірники.

Більш того, візуалізація прислів'їв стала частиною процесу становлення нової образності в нідерландському мистецтві, що знаходилося спочатку після Реформації, а потім і після іконоборського повстання 1566 у пошуках «образотворчого екуменізму». Цей термін, введений Конрадом Йонкере в його монографії «Мистецтво Антверпена після 1566: експерименти в оздобленні», дуже точно відображає ту складну ситуацію, в якій опинилися художники в часи протистояння католицизму і протестантизму, іконошанування й іконоборства[523]. По суті, вони стояли перед питаннями, на які не відповідав жоден памфлет, присвячений Bilderfrage: як і що дозволено

---

[521] Gibson W.S.Figures of Speech… – P. 14.

[522] Van den Branden L. Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw. – Gent, 1967. – Vol. 77. – P. 43 – 44.

[523] Jonckheere K. Antwerp Art after Iconoclasm. Experiments in Decorum 1566-1585. – Brussels: Mercatorfonds and New Haven: Yale University Press, 2012. – P. 267 – 268.

зображувати, які сюжети, яких персонажів, як їх одягати і якими жестами наділити? Художники були змушені шукати ту образність, яка, з одного боку, задовольнить їхніх замовників, як протестантів, так і католиків, а з іншого – не буде ображати їх власні релігійні переконання, що варіюються не менш, ніж переконання замовників. Цей «серединний шлях»[524] і був названий К. Йонкере «образотворчим екуменізмом».

Прислів'я, що не мають самі по собі певної релігійної приналежності, зрозумілі і близькі людям всіх конфесій і соціальних груп, цілком вписалися, на наш погляд, в рамки «образотворчого екуменізму». Очевидно, саме це і принесло візуалізуваним прислів'ям настільки стійку популярність.

Але перш ніж докладно проаналізувати роль адагій в новому, реформаційному контексті, коротко зупинимось на ґенезі візуалізацій прислів’їв та її особливостях.

Саме зображення прислів'їв не було винаходом Ренесансу. Подібні втілення ми зустрічаємо вже в середньовічних ілюмінованих манускриптах. Таких, як, наприклад, Руанський часослов XV століття, на маргіналіях якого зображені різноманітні прислів'я, пов'язані з кішками (Рис. А.32., Рис. А.33.). «Я буджу сплячу кішку» або «[відчувати себе] настільки ж добре, як кішка, що купається» – це лише два приклади візуалізованих середньовічних адагій. Деякі з них перейшли і в ренесансну образність. Такі, як чоловік, що зігнувся, намагаючись пройти через скляну кулю – втілення надзвичайно популярного в XVI столітті прислів'я «Ick moet mij crommen, zal ick doer de werrelt commen» (Рис. А.34.) – щоб досягти успіху в житті слід зігнутися.

Загалом візуалізація прислів’їв відбувалась двома способами: перший полягав в буквальному втіленні висловлювання, а другий полягав в тому, що слова прислів’я передавались у формі ребуса або зображувались як гра слів, що вимагало від глядача не тільки розпізнання адагії, але й розуміння двозначності слів та виразів нідерландської мови.

---

[524] Ibid. – P. 268.

В якості прикладу першого шляху втілення слів адагій, окрім вже згаданих «Нідерландських прислів'їв» П. Брейгеля Старшого, ми можемо привести картину Франса Вербека «Сатира на злих жінок та їх чоловіків-підкаблучників»(1550-ті) (Рис. А.35.).

Сам Вербек був, вочевидь, близьким до мехеленської камери риторів «Півонія»[525], а основною його клієнтурою були такі ж звичайні бюргери, як і він. Сатиричне зображення поневолених чоловіків з їх сварливими жінками, окрім комічного ефекту мали й моралізаторське підґрунтя. В цій картині втілено одразу декілька прислів'їв: з правого боку старий чоловік у фартуху тримає на руках курку, біля його ніг лежить на дошці ніж, а сам він із острахом дивиться на свою дружину, що стоїть поряд: все вказує на те, що саме він займається господарством в домі. Поряд з ним півень клює зерно, поки курка співає – це втілення приказки «Світ перевернувся договори ногами: півень клює зерно, поки курка кукурікає». З лівого боку чоловік, стоячи на колінах, одягає штани на свою жінку, а у філактерії під ним написано: «Хіба це не принизливо та смішно, що я, задля збереження миру у сім'ї, маю поступитися штанами своїй жінці, дурній та злій?» Так художник втілив вираз «поступитися штанами у сім'ї», тобто дозволити жінці заправляти усім, як це зазвичай робить *de pantoffelnheld*, тобто «тюхтій». Над цим *pantoffelnheld'*ом стоїть інша жінка із веретеном: вона є втіленням старої нідерландської приказки «прясти подвійною ниткою» («dubbel garen spinnen»), тобто – плести інтриги навколо когось[526].

Надзвичайно популярними були і картини-ребуси – їх авторами, як і в першому випадку, були художники-редерейкери, які окрім певної моралі, що

---

[525] Mareeel S. Voor vorst en stad: rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561). – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. – P. 96.

[526] De Bryun E., Op de Beeck J. De zotte schilders. – Gent: Snoeck, 2003. – P. 127.

її мали нести картини, включали ігри зі словами. Це мало на меті як показати дотепність художника, так і його володіння рідною мовою. Візьмемо для прикладу роботу невідомого антверпенського майстра, вірогідно близького до однієї з місцевих риторських камер[527]. На анонімній картині «Світ годує багатьох дурнів» (бл. 1550) (Рис. А.36.), художник, втіливши буквально саме прислів'я – двоє чоловіків в одежі дурнів їдять ложками кашу, зашифрував текст приказки «De wereld voedt veel zotten» зверху у чотирьох прямокутниках. В першому з них зображена каліграфічно виписана літера «D», в другому – напівпрозора сфера із хрестиком зверху, що нагадує державу монархів, в третьому – стопа, а в четвертому – скрипка (віола). Розшифровується фраза в наступний спосіб: «De (літера «D») wereld («світ» – напівпрозора держава) voedt («годує» гра слів із «voet» – стопа) veel («багатьох» гра слів із «viool» – віола) zotten («дурнів», що ми їх бачимо на картині на першому плані)»[528].

Особливу роль в становленні світського живопису в цілому та жанрового зокрема зіграли візуалізації «Країн адагій», своєрідного аналогу «Країни Кокань» та інших образів «світу догори ногами». «Нідерландські прислів'я» (1559) Пітера Брейгеля Старшого (Рис. А.12.), мабуть, один з найбільш відомих і талановитих прикладів втілення цілої «країни прислів'їв», хоча, втім, Брейгель був в цьому не першим.

Перший відомий нам приклад візуалізації країни адагій – це гравюра антверпенського майстра Франса Хогенберга 1558 року (Рис. А.37.), тобто вона старша від картини Брейгеля на рік, і, очевидно, послужила її прообразом. Джерелами, як для Хогенберга, так і для Брейгеля, очевидно, стали два видання, здійснені в друкарні Крістофа Плантена, – «Байки» Езопа і вже згадані «Адагії» Еразма.

---

[527] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands… – P. 169 – 170.

[528] Ibid. – P. 171.

Гравюра з країною прислів'їв, що вийшла з видавництва Крістофа Плантена отримала назву «Синій плащ», а напис, зроблений, швидше за все, вже видавцем, проголошувала: «Зазвичай це називають синім плащем, хоча краще назвати це – всі омани світу»[529].

В одному з нідерландських фарсів XV століття – «Rubben», чоловіка, якому дружина народила дитину після всього трьох місяців шлюбу, теща переконує, що це саме його дитина, чому він, зрештою, і вірить. Після чого теща укладає, що з усіма дурнями слід поступати таким чином: «одягни на нього блакитний плащ, а на його голову накинь капюшон (мішок)»[530]. Роль самообману в даному випадку анітрохи не менше, ніж ошуканки дружини з її матір'ю.

У часи після іконоборського повстання 1566, коли художники шукали свій шлях в обстановці постійної релігійної конфронтації, вони не раз зверталися до втілення прислів'їв. Крім старшого сина Брейгеля – Пітера, кисті якого належить ціла серія тондо з прислів'ями, серед продовжувачів Хогенберга та Брейгеля слід згадати ще двох антверпенских майстрів – Абеля Гріммера та гравера Йохана ван Дутекума.

Абель Гріммер (1570-1619) народився і виріс в Антверпені, за п'ятнадцять років до падіння міста під натиском іспанських військ. Враховуючи те, що після габсбурзької інтервенції, коли з Антверпена були вигнані всі протестанти, Гріммер залишився, то цілком очевидно, що він був або католиком, або приховував свої реформаційні симпатії. Дотримуючись традицій Брейгеля Старшого, він, головним чином, присвятив себе зображенню пейзажів і прислів'їв. Сам вибір цих жанрів показовий – серед

---

[529] Gibson W.S.Figures of Speech… – P. 36.

[530]Het Handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van Belgie, 15.589 – 623 / ed. by H. Brinkman, J. Schenkel, Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 7, 2 vols. – Hilversum: Verloren, 1999. – 2: 1220, lines 24 – 47.

його картин немає полотен на релігійну тематику, що можна також вважати однією з ознак «образотворчого екуменізму». Пейзажі та алегоричні полотна не проходили релігійну цензуру, і розкуповувалися всіма городянами, незалежно від їх конфесійної приналежності.

«Країна прислів'їв» у Гріммера змінюється (Рис. А.38.). На першому плані ми бачимо скелет, що схопив чоловіка, який намагається захиститися мечем – це ремінісценція середньовічних «танців Смерті» і латинського «memento mori» – пам'ятай про смерть. Після «Тріумфу Смерті» П. Брейгеля Старшого, картини, виконаної під час жорстоких розправ іспанців над нідерландцями, це прислів'я мало для мешканців Нідерландів особливе значенням, будучи нагадуванням про «іспанське шаленство» («de Spaanse furie»)[531]. Друга зміна стосується персонажів – серед них з'явилося дві черниці – одна голить голову блазневі, що означало висміювати кого-небудь, а друга тримає над собою грати – значення цього прислів'я поки не ясно. Ні Брейгель, ні Хогенберг не розміщували раніше черниць в своїх «Прислів'ях», так що їх поява в роботі Гріммера – скоріш за все відгомін антиклерикалізму, що охопив Нідерланди в часи Реформації. При тому, що подібні зображення могли бути як пропротестантскими, так і прокатолицькими – нерідко автори-католики використовували антиклерикальні сюжети як приклад шкідливого впливу ідей Лютера[532].

Що до більш популярної образності, то зберігся не один естамп, що зображає в середньому від тридцяти до ста адагій. На гравюрі Йохана ван Дутекума, одного з братів-граверів, що працювали на Крістофа Плантена, відтвореної в естампі XVII століття, зображено 43 найбільш популярні прислів'я (Рис. А.39.). Тут присутні і журавель, і лисиця з байки Езопа, і синій плащ, що його надягає на чоловіка невірна дружина.

---

[531] Lombaerde P. Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870. – Asp-Vubpress-Upa, 2009. – P. 80 – 82.

[532] De Bruyn E., Op de Beeck J. De zotte schilders. – Gent, 2003. – P. 138.

Однак у цій гравюрі, датованій 1577 роком, найбільше впадає в очі те, що в ній визуалізовано багато нових прислів'їв, яких не було ні у Брейгеля, ні у Хогенберга – «виловлювати бліх у мавпи» – займатися марною справою[533], або «носити череп під плащем» – тобто бути невиліковно хворим[534]. Це свідчить про те, що разом з розвитком словесності, появою нових прислів'їв, на зміну образотворчого ряду першої половини XVI століття приходить інший, а колишньому залишається лише форма – буквальне втілення тієї чи іншої адагії. Цей жанр не закостенів в рамках, поставлених Брейгелем, але продовжував розвиватися, відповідаючи моралі свого століття і поняттям про те, що слід втілювати.

Таким чином, збирання античних прислів'їв, інспіроване Еразмом Роттердамським та іншими гуманістами, призвело, по-перше, до більш глибокого інтересу до словесності, спочатку латинської, а потім і власне нідерландської, а, по-друге, стимулювало формування і розвиток нової, світської образності. Слідом за компіляціями античних адагій прослідували спочатку білінгвальні збірники, що поєднують латинські прислів'я з їх еквівалентами на національних мовах, а потім і збірники прислів'їв виключно народною мовою. Останні, звичайно, асимілювали і деяку кількість грецьких і латинських висловів.

Художня образність в Нідерландах була тісно пов'язана зі словесністю – майже при кожній Гільдії св. Луки була риторська камера[535], що безпосередньо сприяло проникненню в живопис «фігур мови».

В побуті ж великою популярністю користувалися розфарбоване скло

---

[533] Luijten G., Schuckman C. The Van Doetecum Family: The Antwerp years, 1554-1575. – Sound & Vision Interactive, 1998. – P. 224.

[534] Ibid.

[535] Heuer C. The City Rehearsed: Object, Architecture, and Print in the Worlds of Hans Vredeman de Vries. – London: Routledge, 2009. – P. 77 – 78.

для вікон із зображеними прислів’ями, а також шпалери[536], про що свідчать як згадки сучасників (того ж Еразма), так і видання компіляцій прислів'їв, призначених саме для цієї продукції, наприклад, «Dictz moraux pour tapis ou verrières de fenestres» («Десять моралізаторських висловлювань для шпалер чи віконного скла»), зібрані Жаком Роберте (Jacques Robertet).

Деякі дослідники навіть приводять аргументи на користь того, що «Дванадцять прислів'їв» П. Брейгеля Старшого, що являють собою 12 окремих маленьких круглих панелей, тепер зібраних разом, були призначені для розміщення на кухнях[537].

Підводячи підсумок всього вищесказаного, слід зазначити, що збирання та відтворення прислів’їв та приказок складали суттєву частину нідерландської культури XVI ст. Причин такої популярності було декілька. Із італійським Ренесансом, впливи якого починають бути відчутними в Нідерландах якраз з початку XVI ст., прийшло зацікавлення у працях античних авторів, класичній латині та ораторському мистецтві. Адагії сприймалися як прикраси мови, так і посилення достовірності власних тверджень.

Завдяки літературній та перекладацькій діяльності Еразма та редерейкерів, народна мова перестає вважатися меншовартісною в порівнянні з латиною. Про це свідчить видання багатьох білінгвальних збірників адагій, що були покликані не лише ознайомити читачів із античним спадком витонченої словесності, але й з багатствами рідної мови. Коментарі авторів до прислів’їв говорять і про те, що зміст багатьох приказок та фразеологічних виразів залишався темним і для самих носіїв мови і була потреба в поясненні адагій.

---

[536] Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands. – Berkeley: University of California Press, 2010. – P. 27.

[537] Goldstein C. Artifacts of domestic life: Bruegel's Paintings in the Flemish Home // Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek. – 2000. – №51. – P. 173.

Все вищезгадане складає собою великий пласт популярних практик, де поєдналися ініціативи гуманістів, редерейкерів та сама популярна культура, яка, сприймаючи інновації культури «вченої», в той же час, живила її своїми ідеями: рух «зверху» проходив, таким чином, паралельно із рухом «знизу».

Блискуче втілені П. Брейгелем Старшим і Ф. Хогенбергом, адагії не тільки не зникають з образності в наступні півстоліття, але й стають ще більш популярними. Більше того, в часи пошуків так званого «образотворчого екуменізму», вони стають однією з можливих відповідей на «Bilderfrage» – що і як можна зображати? Візуалізація прислів'їв вважалася допустимою і для католицької, пост-Тридентської образності, і для протестантської. Зображення адагій, які викривають дурість, божевілля та цинічність світу імпонувало художникам та їх замовникам, незалежно від релігійних уподобань. Прислів'я, спочатку античні, а потім і народні, стали органічною частиною ренесансної нідерландської словесності, а також увійшли в нову, світську, «екуменічну» візуальність, винаходом якої увінчалися пошуки художників, як католиків, так і реформаторів.

3.4. День св. Мартіна в ранньомодерних Нідерландах: наративи, візуальність та популярна традиція

Ставлення до святих та традицій, з ними пов'язаних, були одним із ключових питань для суспільства XVI ст.: Реформація принесла із собою скептицизм щодо статусу святих, правомірності їх сприйняття як посередників між Богом та людиною[538], в той час, як рішення Тридентського собору (1545-1563) вкотре підтвердили значення святих для духовного життя кожного християнина[539]. Конфронтація цих двох бачень не могла не торкнутись популярної культури, адже адепти Реформації та апологети консервативного католицизму різними шляхами намагались завоювати прихильність мирян. Третім фактором впливу на зображення святих стала сама популярна традиція: значну частину року в житті кожного нідерландця займали святкування кермес – річниць освячення церкви, що святкувались в день її святого-покровителя, молитовні практики із зверненням з конкретних проблем до визначеного традицією святого: про добрий врожай жолудів – до св. Антонія, про гарний врожай вина – до св. Мартіна[540] тощо.

Всі ці міжконфесійні конфронтації з приводу святих, еволюція пов'язаних з ними народних традицій знайшли відображення в ренесансному мистецтві Нідерландів: в такий спосіб твори мистецтва вкотре стали «документами епохи», зберігши відбитки духовних шукань, моралізаторства та скептицизму свого століття.

Розуміння взаємодії між популярною культурою та ідейними рухами XVI ст. було б неповним без звернення до аналізу теми святих. Саме тому ми

---

[538] Heming C.P. Protestants and the Cult of the Saints in German-speaking Europe, 1517-1531. – Truman State Univ Press, 2003. – P. 55 – 56.

[539] Bungener F. History of the Council of Trent. – New York: Harper, 1855. – P. 502.

[540] Доклад. див. Scribner R.W. Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany. – Bloomsbery Publishing, 1988. – P. 113 – 114.

розглянемо це взаємопроникнення на прикладі святкування Дня св. Мартіна, одного з найбільших свят в Нідерландах цієї епохи, в наративах та візуальності ранньомодерних Нідерландів, ставлячи особливий акцент на ролі популярної традиції в його реформаційних, гуманістичних та художніх інтерпретаціях.

День св. Мартіна, єпископа Турського, що святкувався 11 листопада, дуже швидко, вже в VI ст., був включений в аграрний календарний цикл і народну традицію, в ході чого церковне свято було доповнено багатьма новими елементами: факельною процесією, святом молодого вина тощо.

Якщо протягом середніх віків народна традиція залишалася за рамками наративів і існувала лише в усній формі, як і більша частина народної культури[541], то вже в пізньому Середньовіччі і в ренесансну епоху ми зустрічаємо багато згадок і описів Дня св. Мартіна. Більшість як наративних, так і візуальних джерел походять з германських країн, зокрема, з Нідерландів.

Тому саме на нідерландському матеріалі нам би хотілося проаналізувати трансформацію самого культу і образу святого, яку вони пережили в ренесансну епоху, і яка відобразилась в джерелах. Для досягнення цієї мети, слід відповісти на ряд запитань: яким був новий соціокультурний контекст «Martinmass» і чим він визначався; в чому специфіка наративів та візуальних джерел для даної тематики, які елементи свята вони трактували і в якому ключі (позитивному / негативному); як взаємодіяли між собою народна традиція, наративи і візуальність; і, нарешті, які були зміни, як в образі святого Мартіна, так і в його культі, і що до них призвело?

Спочатку варто згадати про декілька найбільш значних досліджень з цієї проблематики. Серед них робота О. Курца, який одним з перших проаналізував вплив народної традиції святкування «Martinmass» на

---

[541] Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – К., 2001. – С. 70.

іконографію гобелена «Свято св. Мартіна» послідовника І. Босха[542]. Два інших дослідження авторства М.В. Волша присвячені особливостям візуалізації свята св. Мартіна в творчості І. Босха і П. Брейгеля Старшого[543], і уявленням про це свято в англійській гуманістичній літературі[544].

У даному дослідженні, ми б хотіли зупинитися на аналізі трансформації Дня св. Мартіна і традицій, з ним пов'язаних, в нових соціокультурних умовах, створених Гуманізмом і Реформацією, коли багато народних та церковних традицій переосмислювалися. І, звичайно, ми зупинимося і на художніх втіленнях свята, які, так само як і наративи, є документами епохи.

Першим топосом в наративній та візуальній традиції є милостиня св. Мартіна, коли майбутній святий, не маючи грошей, щоб подати милостиню, розрізає свій плащ, аби половину віддати жебракові, якого зустрів при воротах Ам'єна. Цей випадок переказують його агіографи – Сульпіцій Север[545] і Якоб Ворагинський[546], які незмінно захоплювалися милосердям Мартіна. Більш того, вони розповідають[547], що в ту ж ніч Мартіну з'явився

---

[542] Kurz O. Four tapestries after Hieronymus Bosch // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1967. – Vol. 30. – P. 150 – 162.

[543] Walsh M.W. "Martin y muchos pobres": Grotesque Versions of the Charity of St Martin in the Bosch and Bruegel Schools // Essays in Medieval Studies. – 1997. – Vol.14. http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL14/walsh.html

[544] Walsh M.W. Martinsnacht as an Early Locus of Carnivalesque Study // Medieval Folklore. – 1994. – No. 3. – P. 127 – 165.

[545] Severus S. Vita Sancti Martini. – 3: 1 – 5. [Режим доступа]: http://thelatinlibrary.com/sulpiciusseverus.html

[546] Voragine J. de. The Golden Legend or Lives of the Saints. – Temple Classics, 1933. – Vol. 6. – P. 66.

[547] См. Severus S. Vita Sancti Martini. – 3: 3 – 5; Voragine J. de. The Golden Legend or Lives of the Saints. – Temple Classics, 1933. – Vol. 6. – P. 66.

Христос, одягнений у цей плащ – майбутній святий, таким чином, змилосердившись над жебраком, вшанував в ньому самого Христа, відповідно до євангельських завітів[548]. Однак до кінця XV століття бідність перестала вважатися серед нідерландських бюргерів чеснотою[549], так само як і змінилося ставлення до самої милостині, що можна побачити на наступних прикладах.

Одним з яскравих свідчень змін, що сталися, є гравюра середини XVI ст. (Рис. А.16.). «Добрий святий Мартін тут показаний серед калік і іншого наброду, коли він ділиться своїм плащем замість грошей. Тепер вони б'ються за здобич»[550] – так свідчить підпис під гравюрою, випущеною антверпенським видавцем І. Коком в 1561 р. по рисунку І. Босха (гравери Й. і Л. ван Дутекум). Замість одного жебрака, як це було в середньовічних зображеннях[551], перед нами постає ціле полчище калік, що оточили святого. Всі вони чомусь розміщені в човнах, де більшість з них віддається пияцтву та іншим сумнівним розвагам. Сам святий зображений у момент розрізання плаща, проте його меч завмер, і він сам немовби вагається.

Зображуючи цю сцену в човнах художник – Босх або ж його послідовник – підказує глядачеві, в якому ключі слід розглядати милостиню св. Мартіна. Тут слід згадати про «блакитний човен» – нідерландську

---

[548] Мф 25:40

[549] Parsons B., Jongenelen B. Comic Drama in the Low Countries c. 1450 – 1560. – Cambridge, 2012. – P. 41.

[550] «De geode Sinte Marten is hier gestelt: onder al dit Cruepel Vuijl arm gespuijs; haer deijlende sijnene mantele, inde stade Va gelt; nou vechten se om de proije dit quaet gedruijs»

[551] Для порівняння див. скульптури Утрехтського собору (м. Утрехт, Нідерланди); Хехстського собору (Хехст-на-Майні, Німеччина); церкви св. Мартіна (Кольмар, Франція); мініатюру Ж. Фуке «Милостиня св. Мартіна» («Heures d'Étienne Chevalier», RF 1679) і т.п.

специфікацію «Корабля дурнів»: у поемі Я. ван Устворена «Блакитний човен» (1413) якраз говоритися про тих, хто «Пожертви і милостиню / Несуть до своїх товаришів по чарці, / І витрачають все, отримане завдяки лахміттю, / На продажних жінок і вино»[552]. Не менш різко про жебраків висловлювалися гуманісти – в одному зі своїх діалогів Еразм Роттердамський каже, що «Виявилося, що під покровом жебрацтва кояться жахливі злочини. І взагалі від вашої братії – страшна шкода»[553].

У містерії Андре Віня (André Vigne) (1498), присвяченій життю та чудесам св. Мартіна, йдеться про двох калік, які намагалися врятуватися від зцілення, тікаючи від мощей святого, що їх тоді проносили в урочистій процесії по місту. «Ми більше не зберемо багато грошей, без турбот, не працюючи»[554] і «Нам доведеться страждати, / Важко працюючи ніч і день»[555] – так скаржаться один одному зцілені проти волі каліки.

У ще більш нетрадиційному ключі милостиня св. Мартіна трактується в однойменному килимі з Ескоріалу, створеному за картонами послідовників І. Босха (Рис. А.40.), які, очевидно, могли надихнутися в свою чергу малюнками самого майстра. Гобелен включає три різні сценки – виїзд св. Мартіна з міста, полювання сліпих на кабана, і, нарешті, вино на День св. Мартіна. Ми поки зупинимося тільки на центральній сцені, що відноситься до «антижебрацького» дискурсу.

Святий Мартін зображений тут настільки не типово, що довгий час мистецтвознавці вважали його св. Антонієм, якого беруть в облогу монстри, відповідно до іконографічного типу «Спокушання св. Антонія»[556]. Проте

---

[552] Pleij H. het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. – Amsterdam, 2009. – P. 258.

[553] Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М., 1969. – С. 370.

[554] Petit le Julleville L. "Le Mysteres" – Vol. 2. – Paris, 1880. – P. 537ff

[555] Ibid.

[556] Kurz O. Four tapestries after Hieronymus Bosch // Journal of the Warburg and

особистість святого вже не піддавалася сумніву О. Курцом[557], і була підтверджена двома іншими сценками того ж килима, традиційними саме для Дня Св. Мартіна – полюванням на кабана і святом молодого вина.

Якщо на згаданій вище гравюрі святий вагається, відрізаючи частину свого плаща, то тут його рука спочиває на рукоятці – він навіть не оголив меча, щоб здійснити прославлену милостиню. Його, як і на гравюрі, осаджує безліч жебраків-калік, однак святий не удостоює їх навіть поглядом. Вочевидь, автори гобелена жебраків розглядали в тому ж ключі, що і їх сучасник, автор «Der boiffe orden», який вважав, що жебраки – це розбійники, від яких «походить всяке зло», і які невпинно вдосконалюються в пороках[558].

Образ св. Мартіна і подана ним милостиня, таким чином, в ренесансну епоху стали частиною антижебрацької полеміки – значення доброї справи нівелюється безчестям його одержувача – жебрака, в якому вже не бачать «нагого Христа», але нахлібника й ошуканця. Так само, відповідно до зміни світогляду, еволюціонує й іконографія «милостині св. Мартіна» – до того, що святий взагалі відмовляється подавати милостиню.

Другий топос в літературі та візуальності ренесансних Нідерландів – це вино на День св. Мартіна, – і різні конотації, які викликала ця традиція. До цих пір вчені не прийшли до єдиної думки щодо причин об'єднання культу св. Мартіна зі святом молодого вина і перетворення святого в покровителя виноробів – про прихильність святого до виноробної справи не говорить жодне житіє. Однак ця середньовічна народна традиція збереглася і до часу Відродження і, більше того, не тільки селяни і городяни віддавали їй належне: її прихильників ми знаходимо і серед аристократії.

У 1563 році Вільгельм Оранський писав в одному зі своїх листів: «Ми

Courtauld Institutes. – 1967. – Vol. 30. – P. 157.

[557] Ibid. – P. 156 – 157.

[558] Koldeweij J, Vandenbroeck P., Vermet B. Jerome Bosch : L'Oeuvre complet. – Paris: Flammarion, 2002. – P. 114.

відсвяткували День св. Мартіна дуже весело, тому що були в хорошій компанії. Один день ми навіть вважали, що пан де Бредероде помре, проте зараз йому вже стало краще»[559]. Так Вільгельм Оранський описує вдале, на його погляд, свято, коли з причини надмірностей, що його супроводжують, «мало не помер» Хендрік де Бредероде.

Своєрідною ілюстрацією листа Вільгельма Оранського є сценка з вже згаданого нами килима з Ескоріалу (Рис. А.40.). У правому верхньому куті зображена зала, де за столом сидить компанія, що випиває, – черпають вони з бочки, що стоїть біля входу в саме приміщення. Деякі з гостей – ті самі жебраки-каліки з центральної сцени – вже, напившись, сплять, інші – б'ються, а ще одного з «гостей» – нудить в річку.

Подібне святкування дня святого не могло не викликати осуд з боку реформаторів.

«Інший День св. Мартіна в вакханалії проводить, / Коли гусьми шанує народ Ліея / Всю ніч і весь день, / Відкриває бочку, з якої, / випиває все» – так свято описує гуманіст – реформатор Наогеорг у своєму творі «Regnum papisticum»[560], зачіпаючи два важливих елементи святкування "Martinmass" – приготування гусей і, звичайно ж, молоде вино, яким традиційно зловживали в цей день. «Святий Мартін, Святий Мартін, Увечері муст, на наступний ранок – вино» – свідчить нідерландське прислів'я, що було тоді в ходу[561].

Однак для Наогеорга звичай пити молоде вино 11 листопада на День св. Мартіна, що знаменує, до того ж, початок Адвентовского поста, вже не просто народна традиція, але частина «папістських традицій», тобто, католицьких звичаїв, проти яких різко виступили реформатори. «Не для

---

[559] Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau / publ. par Groen G. Van Prinsterer. – Leiden, 1835. – Vol. 1. – P. 121.

[560] Naogeorgus T. Regnum Papisticum. – Basel, 1553. – P. 158.

[561] Schrijnen J. Nederlandsche Volkskunde. – Vol.I. – 1914. – P. 116.

Мартіна хвали й свято»[562] – заявляє він. Така позиція знайшла своє втілення і у візуальності.

«Вино на День св. Мартіна» П. Брейгеля Старшого, який і сам був прихильним до ідей Реформації, ілюструє ту саму «вакханалію», про яку писав Томас Наогеорг (Рис. А.41.). Біля величезної бочки з вином товпляться люди: вони упиваються вином, штовхаються, б'ються або ж просто стоять, чекаючи своєї черги. І не помічають самого св. Мартіна, проїжджаючого на своєму коні в правому нижньому кутку. Його бачать тільки пара калік, яким святий відрізає частину свого плаща. Художник, як здається, намагається донести до глядача ту ж думку, що й Наогеорг – «не для Мартіна хвали і свято», але задля можливості віддатися пияцтву. А за свідченням Лодовіко Гвіччардіні, сучасника Брейгеля, нідерландці «занадто віддаються пияцтву, в чому знаходять насолоду»[563].

Народні традиції в гуманістичному і реформаційному дискурсі переосмислюються і, в основному, в негативному ключі: як потурання своїм слабкостям або ж «папістські традиції», які суперечать істинній християнській вірі.

Останній топос, на якому нам би хотілося зупинитися, це топос полювання сліпих на кабана – одного із звичаїв, нероздільно пов’язаного в сфері популярних уявлень зі святом св. Мартіна. Його зміст був простим: на площі прив’язували кабана, певній кількості сліпих давали в руки палицю, якою вони мали забити того кабана. Якщо їм це вдавалося – вони могли з’їсти забиту ними тварину. Але здебільшого сліпі вдаряли один одного, що розважало численних глядачів[564].

Нідерландський дослідник Д. Бакс у своїй статті, присвяченій саме цій

---

[562] Naogeorgus T. Opus cit. – P. 158.

[563] Guicciardini L. Descriptions de touts les Pays-Bas. – Amsterdam, 1641. – P. 42.

[564] Pokorny E. Bosch's Cripples and Drawings by His Imitators // Master Drawings. – 2003. – Vol. 41. – No. 3. – P. 301.

надзвичайно популярній в середньовічній Європі забаві, звертає увагу на широку географію даного звичаю, яку вдалося прослідкувати за згадками у джерелах: Додрехт, Брюгге, Кельн, Париж і т.д.[565]. Популярність полювання сліпих на кабана підтверджує і присутність на маргіналіях фландрського манускрипту «Роман про Александра» XIVст. (Рис. А.42) Четверо сліпих з палицями стоять біля кабана, проте луплять один одного, думаючи, що забивають тварину, в чому, власне, містяни і вбачали розвагу.

Реформа популярної культури, розпочата гуманістами та реформаторами не могла не торкнутись цієї досить жорсткої забави на «Martinmass». На вже згадуваному нами килимі з Ескоріала в лівому верхньому куті зображене подібне полювання на кабана, проте замість сліпих ми бачимо просто чоловіків, яким вдягнули на голови шоломи задом наперед, тобто, їх «осліпили» спеціально на час забави. Цей висновок підтверджується і джерелами, які свідчать, що в 1559 р. в Антверпені, вже не справжні сліпі брали участь в полюванні на кабана, але люди з пов'язками на очах[566].

Ця спроба «гуманізувати» популярну забаву в контексті всього вищесказаного виглядає досить симптоматично – вплив нових ідей починає нівелювати ряд традиційних елементів святкової культури ранньомодерних Нідерландів.

Таким чином, в ренесансну епоху можна спостерігати трансформацію уявлень про Св. Мартіна та його свято; до таких змін призвела, на наш погляд, зміна соціокультурного контексту, а саме: становлення нової бюргерської моралі, що базується на помірності і ощадливості; поширення Гуманізму в його «північній» модифікації, прихильники якого засуджували вади суспільства і прагнули їх виправити; і, нарешті, розповсюдження

---

[565] Bax D. Als de blende tzwijn sloughen // Tijdshrift voor Nederlandshe Taal- en Letterkunde. – 1944. – Vol 63. – P. 82 – 88.

[566] Ibid. – P. 85 – 86.

Реформації, яка поставила під сумнів культ святих і самі добрі справи та їх значення для порятунку душі. Слід також відмітити реформу популярної культури, започатковану діячами Реформації, в контексті якої народні традиції розглядалися як «папістські» забобони і заборонялися реформаторами.

Наративи гуманістів, реформаторів, пізньосередньовічні містерії і візуальні джерела, починають по-новому трактувати образ св. Мартіна, загострюючи увагу на тому чи іншому аспекті культу святого або «Martinmass»: милостиня, подана нагому жебракові, зцілення калік, свято молодого вина, що супроводжувало День св. Мартіна. Однак те, в чому агіографи часів Середньовіччя бачили чесноту, трансформується у свою протилежність – за жебраком вже не стоїть Христос, але жага наживи і нелюбов до чесної праці; а свято молодого вина – це «вакханалія», язичницький пережиток в християнстві і т.д. Так, хоч первинні наративи і народна традиція й визначали сюжет і його іконографію, але їх інтерпретація вже значно відрізнялася від початкової.

Зміни в культі св. Мартіна і переосмислення народної традиції, яка його оточувала, стали частиною нових ренесансних дискурсів – гуманістичного і реформаційного; в них ряд елементів культу, в тому числі і його святкова складова, були включені у новий соціокультурний контекст, і знайшли нове значення і тлумачення.

Отже, першими нами були розглянуті популярні концепти «корабля дурнів» та «блакитного човна». Однак перший пережив трансформацію в гуманістичній культурі (творах І. Галла, С. Бранта, Й. Бадія) з простого моралізаторського образу на знак загальнолюдської глупоти і божевілля. Пізніше Еразм у «Похвалі Глупоті» доведе саму ідею Глупоти – Морії, що керує всіма людськими вчинками, до досконалості. Ілюстрації до «Корабля дурнів» С. Бранта ще раз підкреслюють вселенський характер описуваної глупоти – на гравюрах присутні не звичайні люди, а лише блазні.

«Блакитний човен» цю трансформацію не пережив – він не був

включений у великі наративи гуманістів. Тому і залишився в семантичних межах бюргерської моралі. Проте не можна сказати, що він не вийшов за межі популярної культури. Його шлях у «високу культуру» проходив через візуальність, через творчу спадщину І. Босха і П. Брейгеля Старшого. У своїх творах вони втілили не тільки існуючу карнавальну практику, а й риси бюргерської свідомості і моральних підвалин, характерних для городян з різних соціальних груп – як нижчих верств, так і вищих – патриціїв і гуманістів.

Пережив переосмислення в ранньомодерну епоху і образ блазня. На відміну від розуміння блазня виключно як придворного, блазень епохи Північного Відродження має подвійний образ – це і член інтелектуальної спільноти – риторської камери, неодмінний учасник усіх театральних постановок та популярних свят, і до того ж популярний персонаж сатиричної літератури гуманістів та сатирико-дидактичного живопису. Живописці зображують блазня як своєрідного «морософа» – «мудрого дурня», який своєю присутністю викриває дурну поведінку, застерігаючи від неї глядачів. Іконографія його образу ускладнюється – до неї додаються елементи, що символізують глупоту в тому чи іншому прояві, предмети, які асоціюються в популярній уяві з безглуздою поведінкою.

Важливим прикладом іконопорації елементів популярної культури у «високу» є збирання народних нідерландських прислів’їв та приказок, що було пов’язано як з гуманістичними практиками, так і становленням так званого «лінгвістичного націоналізму», коли народна мова перестає вважатися меншовартісною в порівнянні з латиною. Про це свідчить видання багатьох білінгвальних збірників адагій, що були покликані не лише ознайомити читачів із античним спадком витонченої словесності, але й з багатствами рідної мови. Коментарі авторів до прислів’їв говорять і про те, що зміст багатьох приказок та фразеологічних виразів залишався темним і для самих носіїв мови, і була потреба в поясненні адагій.

До візуального втілення адагій неодноразово звертаються художники.

Блискуче втілені П. Брейгелем Старшим і Ф. Хогенбергом адагії не тільки не зникають з образності в наступні півстоліття, але й стають ще більш популярними. Більше того, в часи пошуків так званого «образотворчого екуменізму», вони стають одним з можливих відповідей на «Bilderfrage», адже візуалізація прислів'їв вважалася допустимою і для католицької, пост-Тридентської образності, і для протестантської. Зображення адагій, які викривають дурість, божевілля та цинічність світу, імпонувало художникам та їх замовникам, незалежно від релігійних уподобань. Прислів'я, спочатку античні, а потім і народні, стали органічною частиною ренесансної нідерландської словесності, а також увійшли в нову, світську, «екуменічну» візуальність.

Найбільш значного переосмислення в річищі гуманістичної та реформаційної думки зазнали популярні святкування, як це було продемонстровано на прикладі Дня св. Мартіна. Становлення нової бюргерської моралі, що базується на помірності і ощадливості; поширення Гуманізму в його «північній» модифікації, прихильники якого засуджували пороки суспільства і прагнули їх виправити; і, нарешті, розповсюдження Реформації, яка поставила під сумнів культ святих і значення добрих справ та для порятунку душі. Слід також відмітити реформу популярної культури, започатковану діячами Реформації, в контексті якої народні традиції розглядалися як «папістські» забобони і заборонялися реформаторами.

Виходячи з проаналізованих шляхів взаємодії між популярною та вченою культурами можливо запропонувати нову модель аналізу міжкультурної взаємодії. На нашу думку, вона проходила в трьох основних вимірах: гіперболізації, інтелектуалізації та естетизації популярної культури в наративах та візуальності.

Інтелектуалізація проявилась в переосмисленні, даному у «великих наративах» окремих топосів популярної культури, як-то образу «корабля дурнів» та «блакитного човна», а також образу блазня, які були використані в нових соціокультурних контекстах – реформаційній полеміці, гуманістичних

практиках тощо, що надало їм новий, не властивий до того зміст.

Естетизація популярних практик проявилась у збиранні, публікації та вживанні гуманістами в своїх творах народних прислів'їв та приказок; вона також знайшла своє відображення у візуальній культурі, де живописцями, які належали до «високої культури» (І. Босхом, П. Брейгелем Старшим) було дане нове, художнє трактування образів народної мови.

Гіперболізація помітна у трактуванні популярних святкувань, зокрема Дня св. Мартіна, до якого вдаються гуманісти та міські інтелектуали – редерейкери – в своїх нарративах, а також художники в картинах та гравюрах. З метою висвітлення окремих суспільних явищ – жебрацтва, зловживання алкоголем тощо – ритори, гуманісти та художники прибігають до перебільшення існуючих практик, що надає моралізаторському підтексту їх творів більшої переконливості, а сатирі – гостроти.

Таким чином, взаємодія між «вченою» та популярною культурами відзначалась складністю та відбувалась у декількох вимірах – гіперболізації, інтелектуалізації та естетизації, і не була односторонньою – мав місце не лише рух «зверху – вниз», від еліти – до популярного середовища, але й зворотній, коли елементи популярної культури інкорпорувалися та переосмислювались в уявленнях та практиках представників «високої культури».

ВИСНОВКИ

Популярна культура на сьогодні є одним із найбільш активно досліджуваних та дискутованих елементів «території історика». Тому не видається дивною відсутність одного загальноприйнятого визначення цього терміну: в історіографії побутує шість основних підходів до визначення популярної культури – більшість з них ми знаходимо і в працях істориків-медієвістів та дослідників ранньомодерної доби.

Початки наукового дослідження популярної культури були закладені ще в епоху Романтизму істориком та літератором Жюлєм Мішлє, але справжня популярність до цієї теми прийшла разом із «поворотом до культури» в західноєвропейській історіографії кінця 60 – 80-х років, часу, позначеного виданням вже класичних праць А. Грамші, М.М. Бахтіна, П. Берка, А.Я. Гурєвича, Н.З. Девіс та Р. Скрібнера. Не вщухає інтерес до популярної культури Середньовіччя та Ренесансу і по сьогодні, що характеризується численними виданнями як теоретичних нарисів, так і емпіричних досліджень. Найбільш вживаним залишається неограмшіанський підхід: визначення популярної культури як найбільш розповсюдженої та динамічної в певному суспільстві та дослідження популярного «засвоєння» об’єктів і пам’яток (Р. Шартьє)

Наше визначення ґрунтується як на неограмшіанському баченні популярної культури як «місця» обміну, зіткнення народного та елітарного, так і на більш загальному усвідомленні популярної культури як найбільш розповсюдженої та динамічної складової культури визначеного суспільства. Вона не є народною в значенні, створеної народом для народу, як і не є масовою (адже про масове виробництво можливо говорити лише з часів індустріалізації), але певним синтезом «великої» та «малої» традиції, до якого долучаються в різний спосіб всі верстви суспільства.

Дослідження ж історії ранньомодерних Нідерландів в її цілісності сягають ще часів становлення історії як науки, себто – середини XIX ст. Тоді

у фокусі досліджень знаходився період національно-визвольних змагань у Нідерландах другої половини XVI ст.: їх розгляд загалом відбувався з про-протестантських (Д. Мотлі) або націоналістичних (Й. ван Флотен, А. Піренн) позицій, на яких перебували автори. Але вже в першій третині XX ст. традиції романтичної історіографії змінюють нові методологічні підходи, як-то географічний детермінізм П. Гейла та культурно-антропологічний підхід Й. Хейзинги. Міждисциплінарність культурної антропології ствердиться у працях вчених Школи Анналів (Ж. Делюмо), вона буде сприйнята і дослідниками історії Нідерландів, особливо в тому, що стосується досліджень ментальності, історії уявлень та їх співвідношень із візуальною культурою. Із виокремленням у 1960-тих роках соціальної історії як самостійного дослідницького поля, утвореного на перехресті політичної та економічної історії, було видано низку важливих для даної дисертації праць авторства П. Арнейда, А. Дьюка, В.О. Дятлова та ін. Праці Д. Фрідберга та К. Йонкере, написані в руслі візуальної історії, свідчать про переваги даного підходу при аналізі явищ популярної та високої культур, а також політичних і соціальних трансформацій в ранньомодерних Нідерландах.

Досліджувана тема забезпечена досить багатою та різноманітною джерельною базою. Наявна джерельна база дозволила комплексно проаналізувати динаміку розвитку ранньомодерної популярної культури в Нідерландах, а також особливості змін, які в ній відбувались.

В другому розділі нами були розглянуті суспільно-політичні, економічні та релігійні трансформації, в контексті яких відбувались і певні зміни як в самій популярній культурі, так і в уявленнях про неї в середовищі міської еліти. Ми виділили чотири основні сфери буття Провінцій, які зазнали суттєвих трансформацій: політико-адміністративна, соціально-економічна, релігійна, та внутрішньополітична. В політико-адміністративній сфері відбувся перехід від композитного утворення, яким були Нідерланди за часів герцогів Бургундських, до централізованої держави, що, за Прагматичною санкцією, мала переходити у спадок в недоторканій

цілісності. Змінилась і релігійна адміністрація – в чотири рази була збільшена кількість єпископств.

Великі географічні відкриття відкрили для Нідерландів, як частини імперії Габсбургів, можливості трансатлантичної торгівлі на податково вигідних умовах, що призвело до перетворення найбільшого порту Брабанта – Антверпена – на столицю міжнародної торгівлі європейського рівня. Трансформації в торгівлі, в свою чергу, сприяли подальшій урбанізації Нідерландів. Спроба Габсбургів трансформувати податкову систему Нідерландів провалилася – нові закони викликали відчутний опір населення та наростання опозиційних настроїв в нідерландському суспільстві.

Зазнали трансформації і стосунки між Габсбургами, як суверенами, та їх васалами – нідерландським дворянством. Із часів Карла V у них почала відчуватись певна напруга. Проте справжня криза настала за правління Філіпа II, що призвело до розриву між монархом та «великими сеньйорами», заміни частини адміністрації іспанцями та, врешті, до збройного опору дворянства каральній експедиції герцога Альби, направленої Філіпом II для упокорення знаті та решти підданих. Популярні настрої щодо суперечливої політики проіспанської адміністрації в Нідерландах знайшли відображення як у наративній, так і у візуальній культурі (зокрема у гравюрах Ф. Хогенберга та інших творців «Чорної легенди»).

Трансформації в різних сферах суспільного життя не могли не вплинути на динаміку розвитку популярної культури. Особливим чином це стосується релігійної сфери: «реформі» популярної культури сприяло швидке розповсюдження реформаційних ідей, в яких передбачались значні зміни в культі та його відправленні, а також в сфері народної релігійності, і, в той же час, рух за оновлення Католицької церкви, розпочатий гуманістами та згодом вже в іншій формі стверджений Тридентським собором, який так само ініціював значне обмеження, «очищення» практик популярної релігійності.

В середовищі ж нідерландської еліти був створений й інший її образ, відмінний від політичного та релігійного бачення народних практик.

Містяни, хоч і відділяли себе від народного, проте не відмовлялись від участі в ньому, вбачаючи в популярних святкуваннях «місце відпочинку», яке вони, звичайно інтелектуалізуючи популярну культуру, відтворювали у своїх міських помешканнях під час зібрань-конвівіумів за допомогою книг, картин та творів декоративно-прикладного мистецтва.

Було встановлено, що трансформації в різних сферах буття нідерландського суспільства мали досить неоднозначний вплив на популярну культуру, яка, хоч і реагувала на політичні, економічні та релігійні кризи, але не піддавалась структурним змінам, які проявляться лише після розпаду Нідерландів в кінці XVI – XVII ст.

Виходячи з проаналізованих шляхів взаємодії між популярними топосами та вченою культурою запропоновано нову модель аналізу міжкультурної взаємодії. На нашу думку, вона проходила в трьох основних вимірах: гіперболізації, інтелектуалізації та естетизації популярної культури в наративах та візуальності.

Інтелектуалізація проявилась в переосмисленні, даному у «великих наративах» окремих топосів популярної культури, як-то образу «корабля дурнів» та «блакитного човна» та образу блазня, котрі були використані в нових соціокультурних контекстах – реформаційній полеміці, гуманістичних практиках тощо, що надало їм новий, не властивий до того, зміст.

Естетизація популярних практик проявилась у збиранні, публікації та вживанні гуманістами в своїх творах народних прислів’їв та приказок; вона також знайшла своє відображення у візуальній культурі, де живописцями, які належали до «високої культури» (І. Босхом, П. Брейгелем Старшим) було дане нове, художнє трактування образів народної мови.

Гіперболізація помітна у трактуванні популярних святкувань, зокрема Дня св. Мартіна, до якого вдаються гуманісти та міські інтелектуали – редерейкери – в своїх наративах, а також художники в картинах та гравюрах. З метою висвітлення окремих суспільних явищ – жебрацтва, зловживання алкоголем тощо – ритори, гуманісти та художники прибігають до

перебільшення існуючих практик, що надає моралізаторському підтексту їх творів більшої переконливості, а сатирі – гостроти.

Взаємодія між «вченою» та популярною культурами відзначалась складністю та відбувалась у декількох вимірах – гіперболізації, інтелектуалізації та естетизації, і не була односторонньою – мав місце не лише рух «зверху – вниз», від еліти – до популярного середовища, але й зворотній, коли елементи популярної культури інкорпорувалися та переосмислювались в уявленнях та практиках представників «високої культури».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Брант С. Корабль дураков / С. Брант ; [пер. с немец. Л.М. Пеньковский] – Харьков : Литера Нова, 2012. – 240 с.
2. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520 – 1526 гг. / М. Лютер ; [Пер. с немец., ист.-биогр.очерк и коммент. Ю. А. Голубкин] – Харьков : Око, 1994. – 350 с.
3. Мандер К. ван. Книга о художниках / К. ван Мандер ; [пер. с голл. В.М. Минорский] – СПб : Азбука-классика, 2007. – 544 с.
4. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль / Ф. Рабле ; [пер. с фран. Н. Любимов, Ю. Корнеев] – М.: АСТ, 2009. – 896 с.
5. Роттердамский Э. Похвала Глупости / Э. Роттердамский ; [пер. с латин. П. Губер, С. Маркиш, В. Хинкис] – М. : Эксмо, 2007. – 640 с.
6. Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский ; [пер. с латин. С. Маркиш] – М. : Художественная литература, 1969. – 703 с.
7. Acta der provinciale en particuliere synoden / [ed. J. Reitsma, S. D. van Veen]. – Groningen : J.B. Walters, 1892-1899. – Vol. I – VIII.
8. Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw / [ed. F.L. Rutgers]. – 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff, 1889. – 664 p.
9. Agricola J. Dreyhundert Gemeyner Sprichwörter / J. Agricola. – Setzer : 1529. – 368 p.
10. Andriessoon S. Duytsche Adagia ofte spreecworden / S. Andriesson ; [ed. by M.A. Meadow., A. C. Fleurkens]. – Hilversum : Verloren, 2003. – 334 p.
11. Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. (première série) / [ed. par G. Groen van Prinsterer]. – Leiden: S. et J. Luchtmans, 1835 – 1847. – Vol. I – VIII.
12. Bebel H. Proverbia Germanica / H. Bebel ; [bearb. von W.H.D. Suringar]. – Kessinger Publishing, 2010. – 674 p.
13. Brant S. Ship of fools / S. Brant ; [ed. by E.H. Zeydel]. – Columbia:

Columbia University Press, 2011. – 410 p.

14. Brant S. Stultifera Navis / S. Brant. – Basel: Johann Bergmann van Olpe, 1497. – 321 p.
15. Calvin J. Institucie ofte onderwijsinghe der christelicker religie. Van nieus in vier boecken ghestelt. Ende oock so seer vermeerdert dat men het by na mach achten een nieu wreck ende boeck te zyne / J. Calvin. – Emden : Gellius Ctematius, 1560. – 1100 p.
16. Correspondance de Marguerite D'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philipp II, suivie des Interrogatoires du Comte d'Egmont, et de quelques autres/ [ed. par le Baron de Reiffenberg]. – Bruxelles : Delevingne et Callewaert, 1842. – 377 p.
17. Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange / [ed. par M. Gachard]. – Bruxelles-Leipzig-Gand : C. Muquardt, 1850-1866. – Vol. I – VI.
18. De blauwe schute. Een nieuw liedeken [Электронный ресурс] // Режим доступу: http://pietpaaltjens.nl/gedichten/blauweschute.html
19. Dis buch zeit von Kunig Salomon und siner huss frouwen Salome wie sy der kü nig fore nam und wie sy Morolff künig Salomon brüder wider brocht. – Straβburg, 1499. – 160 p.
20. Du Fail N. Propos rustiques, baliverneries, contes et discours d'Eutrapel / N. Du Fail ; [ed. par M.J. Guichard]. – Paris : Librarie de Charles Gosselin, 1842. – 418 p.
21. Enzianas F. de. La chasse aux Luthériens des Pays-Bas. Souvenirs de Francisco de Enzinas / F. de Enzinas ; [ed. par A.Savine]. – Paris : Louis Michaud, 1910. – 193 p.
22. Enzinas F. de. Historia de statu Belgico et religione Hispanica / F. de Enzinas. – Wittenberg, 1545. – 210 p.
23. Erasmus Desiderius. Erasmus on His Times: A shortened version of the "Adages" of Erasmus / Erasmus Desiderius ; [ed. by M.M. Phillips]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1967. – 172 p.
24. Estienne H. Apologie pour Hérodote / H. Estienne ; [ed. par P. Ristelhuber].

– Paris : Isidore Liseux, 1879. – T. I – II.

25. Estienne H. Traité préparatif à l'Apologie pour Herodote / H. Estienne ; [ed. par B. Boudou]. – Paris : Librarie Droz, 2007. – T.I. – 1191 p.
26. Fifth Lateran Council 1512 – 1517 A.D. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.papalencyclicals.net/Councils/ecum18.htm
27. Goedthals F. Les proverbs anciens flamengs et françois / F. Goedthals. – Antwerp : Cristophe Plantin, 1568. – 143 p.
28. Guicciardini L. Descriptions de touts les Pays-Bas / L. Guicciardini. – Amsterdam : Arnoud Benier, 1641. – 644 p
29. Guicciardini L. Descrittione di M. Lodouico Guicciardini patritio fiorentino, di tutti i Paesi Bassi / L. Guicciardini. – Anuersa : appresso Guglielmo Siluio, stampatore regio, 1567. – 296 p.
30. Het Landjuweel van Antwerpen in 1561. Eene Verhandeling over dezen beroemden wedstrijd tusschen de Rederijkkamers van Braband / [door E. van Even]. – Leuven : C.-J. Fonteyn, 1861. – 64 p.
31. Les paraboles Maistre Alain en françoys / [ed. by T. Hunt]. – London : MHRA, 2005. – 178 p.
32. Lettres sur la vie intérieure de l'Empereur Charles-Quint, écrites par Guillaume van Male / [ed. par Le Baron de Reiffenberg]. – Bruxelles : Delevigne et Callewaert, 1845. – 121 p.
33. Luther M. Martin Luther's Ninety-Five Theses and Selected Sermons / M. Luther. – Wilder Publications, 2008. – 72 p.
34. Melanchthon P. The epistle of the famous and great clercke unto oure late sovereygne lorde kynge Henry the eight, for the revoking and abolishing of the six articles set forth and enacted by the craftie meanes and procurement of certeyne of our prelates of the clergie / P. Melanchthon. – Antwerpen : Steven Mierdman, 1547. – 8 vo.
35. Naogeorgus T. Das Päpstisch Reÿch / T. Naogergus. – Burkhard Waldis, 1555. – 343 p.
36. Naogeorgus T. Regnum Papisticum / T. Naogeorgus. – Basel : Johannes

Oporinus, 1553. – 303 p.

37. Oestvoren J. van. De blauwe schuit / J. van Oestvoren ; [ed. H. Pleij]. – Muiderberg : Dick Coutinho, 1979. – 96 p.

38. Papiers d'Etat du Cardinal Granvelle. D'àpres les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon / [sous la dir. de M.C. Weiss]. – Paris : Impremerie Royale, 1841-1852. – Vol. I – IX.

39. Petit de Julleville L. Histoire du théâtre en France: Les mystères / L. Petit de Julleville. – Paris : Hachette, 1880. – Vol. I-II.

40. Proverbia Communia: A Fifteenth Century Collection of Dutch Proverbs Together with the Low German Version / [ed. with commentary by R. Jente]. – Bloomington : Indiana University, 1947. – 334 p.

41. Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième sèrie, 1506-1700 / [ed. par C. Laurent, J. Lameere, H. Simont]. – Bruxelles : J. Goemaere, 1893-1922. – Vol. I-VI.

42. Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième sèrie, 1506-1700 / [ed. par C. Terlinden, J. Bolsee]. – Brussels, 1957, 1978. – Vol. VII-VIII.

43. Roterodami Desiderius E. Ecclesiastae sive de ratione concionandi, libri quatuor / E. Desiderius Roterodami. – Lipsiae : Libraria Weidmannia, 1820. – 746 p.

44. Severus S. Vita Sancti Martini. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://thelatinlibrary.com/sulpiciusseverus.html

45. Strada F. Supplement à l'histoire des guerres civiles de Flandre sous Philippe II, Roi d'Espagne. Contenant un Recueil de Lettres et d'autres Pièces pour l'eclaircissement et preuves des Procès des Comtes d'Egmont et de Hornes / F. Strada. – Amsterdam : Pierre Michiels, 1729. – 560 p.

46. Stuckius J.W. Antiquitatum convivialium libri tres / J.W. Stuckius. – Tiguri : Froschauer, 1582. – 397 p.

47. Tafur P. Travels and Adventures (1435-1439) / P. Tafur ; [trad. by M. Letts]. – London : Gorgias Press LLC, 2007. – 288 p.

48. The Correspondence of Erasmus: Letters 1122 to 1251, 1520-1521 / [transl.

by R.A.B. Mynors; annotated by Peter G. Bietenholz]. – Toronto : University of Toronto Press, 1988. – 498 p.

49. Vives J.L. The education of a Christian woman: a sixteenth-century manual / J. L. Vives ; [transl. and ed. by C. Fantazzi]. – Chicago : The University of Chicago Press, 2000. – 374 p.

50. Voragine J. de. The Golden Legend or Lives of the Saints / J. de Voragine ; [transl. by W. Caxton]. – London : Temple Classics, 1933. – Vol. I – VI.

Література

51. Арасс Д. Деталь в живописи / Д. Арасс ; [перев. с франц. Г.А. Соловьева]. – СПб : Азбука-классика, 2010. – 464 с.

52. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М. : Изд-во «Художественная литература», 1990. – 543 с.

53. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М. Бахтин. – М. : Изд-во «Художественная литература», 1975. – С. 234-407.

54. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / П. Берк ; [перекл. з англ. О. Гриценко, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко]. – К. : УЦКД, 2001. – 376 с.

55. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Ф. Бродель; [перекл. з франц. Г. Філіпчук]. – К.: Основи, 1995-1998. – 3 Т.

56. Генезис капитализма: проблемы методологии : Сб. ст. / [под ред. А. Н. Чистозвонова]. – М. : Наука, 1985. – 298 с.

57. Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1991. – С. 113.

58. Гуревич А.Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2007. – С. 302.

59. Гуревич А.Я. Популярное богословие и народная религиозность

средних веков // Из истории культуры средних веков и Возрождения. – М.: «Наука», 1976. – С. 65.

60. Ґаскелл А. Візуальна історія // Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-центр, 2010. –С. 250-252.

61. Даркевич В.П. Народная культура Средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX—XVI вв. / В.П. Даркевич. – М. : «Наука», 1992. – 288 с.,

62. Делюмо Ж. Ужасы на Западе / Ж. Делюмо ; [перев. с франц. Н. Епифанцева]. – М.: Голос, 1994. – 416 с.

63. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Ж. Делюмо ; [перев. с франц. И. Эльфонд]. – Екатерининбург: У-Фактория, 2006. – 720 с.

64. Демин О.Б. Из истории экспедиции графа Лестера в Нидерланды // Вопросы новой и новейщей истории. – 1992. – Вып. 38 – С. 133-141.

65. Донин А.Н. Немецкая художественная культура позднего средневековья и эпохи Возрождения / А.Н. Донин. – Нижний Новгород : Изд-во НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2003. – 206 с.

66. Дьомін О.Б. «Нідерландське питання» в європейській політиці Англії (1576 – 1586 рр.) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1996. – Вип. 3. – С. 113-131.

67. Дятлов В.О. Реформи і Реформація у Німеччині (XV – XVI століття) / В.О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівській національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2010. – 308 с.

68. Ивонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI в.: исторические очерки / Ю.Е. Ивонин. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского государственного университета, 1994. – 233 с.

69. Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох / Ю. Е. Ивонин. – Минск: Университетское, 1989 . – 199 с.

70. Котляров П.М. Німецький гуманізм і початок Реформації // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2004. – № 27. –

С. 12-17.

71. Ле Гофф Ж. Другое средневековье / Ж. Ле Гофф ; [перев. с франц. С.В. Чистякова, Н.В. Шевченко]. – Екатеринбург : Изд-во Уральского Ун-та, 2002. – 328 с.

72. Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів / Е. Ле Руа Лядюрі ; [перекл. з франц. А. Рєпа]. – К. : Ніка-центр, 2009. – 144 с.

73. Немецкие шванки и народные книги XVI века / сост. Б. Пуришев ; [перев. с немецк. Р. Френкель]. – М.: «Художественная литература», 1990. – 640 с.

74. Ошис В.В. Нидерландская литература / В.В. Ошис // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – Т. 3. – 1985. – С. 161-174.

75. Пакуль Н.М. Семенов В.Ф. Нидерландская революция XVI века. Великая Английская революция. – М.: Огонек, 1931. – 207 с.

76. Петрова І.В. Популярна культура й дозвілля в Європі Нового часу // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология» – 2014. – Т. 27 (66). – № 1. – С. 184-193.

77. Реутин М.Ю. Народная культура Германии: Позднее средневековье и Возрождение / М.Ю. Реутин. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – 217 с.

78. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [Отв. ред. А. О. Чубарьян]. – М. : Аквилон, 2014. – 576 с.

79. Уваров П.Ю. Между «ежами» и «лисами». Заметки об историках / П.Ю. Уваров. – М. : Новое литературное обозрение, 2015. – С. 250 – 251.

80. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко ; [перев. с франц. И. Стаф]. – М. : АСТ, 2010. – 704 с.

81. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга ; [перев. с нидерл. Д.В. Сильвестров]. – СПб : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.

82. Циватый В.Г. Живопись и архитектура Нидерландов и Франции в эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.): компаративный и политико-дипломатический контекст / В.Г. Циватый // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Зб. наукових праць. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 97-100.

83. Циватый В.Г. Нидерланды и Франция в эпоху раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.): политико-дипломатический и социокультурный диалог живописи и архитектуры эпохи Возрождения / В.Г. Циватый // Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя: Зб. наукових праць. – Запоріжжя, 2015. – С. 4-6.

84. Чертов Л.Ф. О диалоге массовой и элитарной художественной культуры в пространстве города // Российская массовая культура XX века. Материалы круглого стола. 4 декабря 2001 г. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2001. – С. 1-5.

85. Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. / А.Н. Чистозвонов. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – 191 с.

86. Чистозвонов А.Н. Реформационное движение и классовая борьба в Нидерландах в первой половине XVI в. / А.Н. Чистозвонов. – М. : Наука, 1964. – 397 с.

87. Шатохина-Мордвинцева Г.А. История Нидерландов / Г.А. Шатохина-Мордвинцева. – М.: Дрофа, 2007. – 512 с.

88. Alpers S. Bruegel's Festive Peasants // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1972-1973. – Vol. 6. – №3/4. – P. 163-176.

89. Alpers S. Realism as a Comic Mode: Low-Life Painting Seen through Bredero's Eyes // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1975-1976. – Vol. 8 – №3. – P. 115-144;

90. Alpers S. Taking Pictures Seriously: A Reply to Hessel Miedema // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1978-1979. – Vol. 10 – №1. – P. 46-50;

91. Antwerp. Story of Metropolis / [ed. by J. van der Stock]. – Antwerp : Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993. – 383 p.

92. Arnade P.G. Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt / P.G. Arnade. – Ithaca : Cornell University Press, 2008. – 352 p.

93. Augustijn C. Erasmus: His Life, Works, and Influence / C. Augustijn. – Toronto : University of Toronto Press, 1995. – 239 p.

94. Baetens R., Blondé B. Habiter la ville: la culture de l'habitat urbain // La ville en Flandre : culture et socitété (1477-1787) – Bruxelles: Crédit communal, 1991. – P. 59-70.

95. Bakhtin, M.M. Rabelais and His World / M.M. Bakhtin ; [Trans. Hélène Iswolsky]. – Cambridge, MA : MIT Press, 1968. – 512 p.

96. Barfoot C.C. The Great Emporium: The Low Countries as a cultural crossroads in the Renaissance and eighteenth century / C.C. Barfoot, R. Todd. – Amsterdam-Atlanta : Rodopi, 1992. – 258 p.

97. Baumgart P. Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen: Ergebnisse einer internationalen Fachtagung / P. Baumgart, J. Schmädeke. – Walter de Gruyter, 1983. – 495 p.

98. Bax D. Als de blende tzwijn sloughen // Tijdshrift voor Nederlandshe Taal- en Letterkunde. – 1944. – Vol 63. – P. 82- 88.

99. Bax D. Ontcijfering van J. Bosch / D. Bax. – 'S–Gravenhage : Staatsdrukkerij–Martinus Nijhoff, 1949. – 327 p.

100. Belting H. Hieronymus Bosch, Garden of earthly delights / H. Belting. – Prestel Pub., 2002. – 125 p.

101. Blockmans W. The Promised Lands: The Low Countries Under Burgundian Rule, 1369-1530 / W. Blockmans, W. Prevenier. – University of Pennsylvania Press, 2010. – 304 p.

102. Blom J.C.H. History of the Low Countries / J.C.H. Blom. – Berghahn Books, 2006. – P. 133.

103. Borgers G. De muze viert feest. Feestgedichten / G. Borgers. – Amsterdam :

CPNB, 1960. – 79 p.

104. Bowen K.L. Christopher Plantin and Engraved Book Illustrations in Sixteenth-Century Europe / K.L. Bowen, D. Imhof. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 458 p.

105. Brotton J. The Renaissance Bazaar: From the Silk Road to Michelangelo / J. Brotton. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 243 p.

106. Bungener F. History of the Council of Trent / F. Bungener. – New York : Harper, 1855. – 546 p.

107. Burke P. Popular Culture in Early Modern Europe. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – 456 p.

108. Carroll M. Peasant Festivity and Political Identity in the Sixteenth century // Art History. – Vol. 10. – Issue 3. – P. 289-314.

109. Chartier R. On the Edge of the Cliff: History, Language and Practices / R. Chartier. – Baltimore: JHU Press, 1997. – 191 p.

110. Clark K. Mikhail Bakhtin / K. Clark, M. Holquist. – Belknap Press, 1986. – 414 p.

111. Clouzot M. La musique des marges. L'iconographie des animaux et des êtres hybrides musiciens dans les manuscripts enluminés du XIIe au XIVe siècle // Cahiers de civilisation médiévale. – 1999. – No. 168. – P. 323-342.

112. Danesi M. Popular Culture: Introductory Perspectives / M. Danesi. – Rowman & Littlefield Publishers, 2012. – 320 p.

113. Darby G. The Origins and Development of the Dutch Revolt / G. Darby. – London: Routledge, 2003. – 200 p.

114. Davids K. The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership: Technology, Economy and Culture in the Netherlands, 1350-1800 (2 Vols.) / K. Davids. – Leiden : BRILL, 2008. – 666 p.

115. Davis J. Seeing Faith, Printing Pictures: Religious Identity during the English Reformation / J. Davis. – Leiden : BRILL, 2013. – 243 p.

116. Davis N.Z. Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays / N.Z. Davis. – Stanford : Stanford University Press, 1975. – 384 p.

117. Davis N.Z. Towards mixtures and margins // Amercian historical review. – 1992. – Vol. 97/5. – P. 1409-1416.

118. De Bruyn E., Op de Beeck J. De zotte schilders. – Gent : Snoeck, 2003. – 255 p.

119. De Munck B. Innovation and Creativity in Late Medieval and Early Modern European Cities / B. De Munck, D. Karel. – Ashgate Publishing, Ltd., 2014. – 424 p.

120. DeBona G. Fulfilled in Our Hearing: History and Method of Christian Preaching / G. DeBona. – Costa Mesa : Paulist Press, 2005. – 228 p.

121. Deyon S. Les «casseurs» de l'été 1566: l'iconoclasme dans le Nord / S. Deyon, A. Lottin. – Paris, 2013. – 295 p.

122. Dimmock M. Literature and popular culture in early modern England / M. Dimmock, A. Hadfield. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – 219 p.

123. Doran J. The History of Court Fools / J. Doran. – London, 1858. – 389 p.

124. Doyle D.R. The Sinews of Habsburg Governance in the Sixteenth Century: Mary of Hungary and Political Patronage // The Sixteenth Century Journal. – 2000. – Vol. 31. – No. 2. – P. 349-360.

125. Duke A.C. Dissident Identities in the Early Modern Low Countries / A.C. Duke. – Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – 320 p.

126. Duke A.C. Reformation and Revolt in the Low Countries / A. Duke. – A&C Black, 2003. – 308 p.

127. El Nuevo Testamento de nuestro redemptor y salvador Jesu Christo / trad. F. de Enzinas. – Antwerpen: Steven Mierdman, 1543. – 720 p.

128. Esser R. The Politics of Memory: The Writing of Partition in the Seventeenth-Century Low Countries / R. Esser. – Leiden : BRILL, 2012. – 364 p.

129. Estep W.R. Renaissance and Reformation / W.R. Estep. –Wm. B. Eerdmans Publishing, 1986. – 331 p.

130. Ewing D. Marketing art in Antwerp, 1460–1560: Our lady's pand // The Art Bulletin. – 1990. – Vol 72. – P. 558-584.

131. Face J.H. The Fool and the Antichrist: Motifs in Early Reformation Satire in the Graphic Arts of Germany / J.H. Face. – Madison: University of Wisconsin-Madison, 1956. – 212 p.

132. Febvre L. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais / L. Febvre. – Paris : Édition Albin Michel, 1947. – 549 p.

133. Freedberg D. Iconoclasts and their Motives (Second Horst Gerson Memorial Lecture, University of Groningen) / D. Freedberg. – Maarssen : Gary Schwartz, 1985. – 60 p.

134. Freedberg D. Painting and the Counter Reformation in the Age of Rubens // The Age of Rubens / D. Freedberg. – Boston : Museum of Fine Arts, 1993. – P. 131-146.

135. Freedberg D. The Hidden God: Image and Interdiction in the Netherlands in the Sixteenth Century // Art History. – 1982. – Vol. V. – P 133-153.

136. Fudge J.D. Commerce and Print in the Early Reformation / J.D. Fudge. – Leiden : BRILL, 2007. – 289 p.

137. Gans H. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation Of Taste / H. Gans. – Basic Books, 1999. – 266 p.

138. Garnièr J.-M. Histoire de l'imagerie populaire et des cartes à jouer à Chartres: suivie de recherches sur le commerce du colportage des complaintes, canards et chansons des rues / J.-M. Garnièr. – Chartres : Impremerie de Garnier, 1869. – 453 p.

139. Geevers E. Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559 – 1567) / E. Geevers. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2008. – 252 p.

140. Geevers L. Family Matters: William of Orange and the Habsburgs after the Abdication of Charles V (1555–67) // Renaissance Quarterly. – 2010. – Vol. 63. – No. 2. – P. 459-490.

141. Geyl P. De geschiedenis van de Nederlandsche Stam / P. Geyl. – Amsterdam-Antwerpen : Wereldbibliotheek N.V., 1948-1959. – Vol. I – III.

142. Geyl P. The Revolt of the Netherlands: 1555-1609 / P. Geyl. – E. Benn,

1966. – 310 p.

143. Gibson W.S. Festive Peasants before Bruegel: Three Case Studies and their Implications // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 2004-2005. – Vol. 31. – №4. – P. 292-309.

144. Gibson W.S. Figures of speech. Picturing proverbs in Renaissance Netherlands / W.S. Gibson. – Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2010. – 236 p.

145. Gibson W.S. Pieter Bruegel and the Art of Laughter / W.S. Gibson. – Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2006. – 266 p.

146. Gibson W.S. Pleasant Places: The Rustic Landscape from Bruegel to Ruisdael / W.S. Gibson. – Berkeley-Los Angeles-London, 2010. – 291 p.

147. Gifford D.J. Iconographical Notes towards a definition of the Medieval Fool // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1974. – Vol. 37. – P. 336-342.

148. Ginzburg C. Jean Fouquet: ritratto del buffone Gonella / C. Ginzburg. – F.C. Panini, 1996. – 62 p.

149. Goldstein C. Artifacts of domestic life: Bruegel's Paintings in the Flemish Home // Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek. – 2000. – №51. – P. 173-193.

150. Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party / C. Goldstein. – Ashgate, 2013. – 173 p.

151. Gonzalo Sánchez-Molero J.L. El aprendizaje cortesano de Felipe II (1527–1546). La formación de un príncipe del Renacimiento / J.L. Gonzalo Sánchez-Molero. – Madrid, 1999. – 248 p.

152. Hand J.O. Early Netherlandish Painting / J.O. Hand, M. Wolff. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 271 p.

153. Harreld D.J. High Germans In The Low Countries: German Merchants And Commerce In Golden Age Antwerp / D.J. Harreld. – Leiden : BRILL. – 214 p.

154. Harreld D.J. The Individual Merchant and the Trading Nation in Sixteenth-Century Antwerp // Parker C.H. Between the Middle Ages and Modernity:

Individual and Community in the Early Modern World / C.H. Parker, J.H. Bentley. – Rowman & Littlefield, 2007. – P. 271-284.

155. Heming C.P. Protestants and the Cult of the Saints in German-speaking Europe, 1517-1531 / C.P. Heming. – Truman State University Press, 2003. – 170 p.

156. Heuer C. The City Rehearsed: Object, Architecture, and Print in the Worlds of Hans Vredeman de Vrie / C. Heuer. – London : Routledge, 2009. – 312 p.

157. Hieronymus Cock: The Renaissance in Print / [ed. by J. van Grieken, G. Luijten, J. van der Stock]. – Louvain-Paris : Mercatorfonds, 2013. – 415 p.

158. Hinds H. E. Popular culture Theory and Methodology: A Basic Introduction / H.E. Hinds, M.F. Motz, A.M.S. Nelson. – Popular Press, 2006. – 412 p.

159. Hogendorp Prosperetti L. van. Landscape and Philosophy in the Art of Jan Brueghel the Elder (1568-1625) / L. van Hogendorp Prosperetti.– Farnham: Ashgate Publishing, Ltd., 2009. – 274 p.

160. Hüsken W.N.M. Trou met blijken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse redereijkskamer «de Pellekanisten» / W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers, F.A.M. Schaars. – Assen, 1998. – D. 8. – 831 p.

161. Ijsewijn J. Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies / J. Ijsewijn. – Leuven : Leuven University Press, 1996. – 252 p.

162. Il Palazzo Farnese a Piacenza / [ed. S. Pronti]. – Milano : Skira, 1997. – 253 p.

163. Ingram M. Ridings, Rough Music and the «Reform of Popular Culture» in Early Modern England // Past & Present. – 1984. – No. 105. – P. 79-113.

164. Jonckheere K. Antwerp Art After Iconoclasm: Experiments in Decorum, 1566-1585/ K. Jonckheere. – Bruxelles : Mercatorfonds, 2012. – 312 p.

165. Jones M. The Secret Middle Ages / M/ Jones. – Phoenix Mill, 2002. – P. 269 – 270.

166. Jongenelen B., Comic Drama in the Low Countries c. 1450 – 1560. A critical anthology / B. Jongenelen, B. Parsons. – Cambridge : DS Brewer, 2012. – 297 p.

167. Jonker J. A Financial history of Netherlands / J. Jonker, J. Luiten van

Zanden. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 232 p.

168. Kaplan B.J. Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe / B.J. Kaplan. – Harvard : Harvard University Press, 2009. – 432 p.

169. Keller A. von. Fastnachtspiele aus des fünfzehnten Jahrhundert / A. von Keller. – Stuttgart, 1853. – Vol. I. 496 p.

170. Kidd B.J. Documents Ilustrative of the Continental Reformation / B.J. Kidd. – Oxford : Clarendon Press, 1911. – 742 p.

171. Kinser S. Presentation and Representation: Carnival at Nuremberg, 1450-1550 // Representations. – 1986. – №13. – P. 1-41.

172. Koenigsberger H.G. Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries / H.G. Koenigsberger. – Cambridge : Cambridge University Press 2001. – 381 p.

173. Koenigsberger H.G. Politicians and Virtuosi / H.G. Koenigsberger. – A&C Black, 2006. – 288 p.

174. Koldeweij J. Jerôme Bosch : L'Oeuvre complet / J. Koldewij, P. Vandenbroeck, B. Vermet. – Paris : Flammarion, 2002. – 208 p.

175. Kossmann E. H. The Dutch Revolt by Geoffrey Parker // The English Historical Review. – 1979. – Vol. 94. – No. 370. – P. 127-129.

176. Kren T., McKendrick S. Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe / T. Kren, S. McKendrick. – Getty Publications, 2003. – 591 p.

177. Kurth W. The Complete Woodcuts of Albrecht Dürer / W. Kurth. – North Chelmsford: Courier Corporation, 2013. – 285 p.

178. Kurz O. Four tapestries after Hieronymus Bosch // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1967. – Vol. 30. – P. 150-162.

179. L’Histoire aujourd’hui / [ed. par J-C. Ruano-Borbalan]. – Paris : Sciences Humaines Éditions, 1999. – 488 p.

180. Lamberigts M. Theology and the Quest for Truth: Historical- and Systematic-theological Studies / M. Lamberigts, L. Boeve, T. Merrigan, D.

Claes. – Peeters Publishers, 2007. – 305 p.

181. Le Goff J. La Nouvelle Histoire / J. Le Goff. – Paris : Retz CEPL, 1978. – 334 p.

182. Leendertz P. Middelnederlandsche dramatische poëzie / P. Leendertz. – Leiden : A.W. Sijthoff's uitg. mij, 1907. – 696 p.

183. Limm P. The Dutch Revolt / P. Limm. – London : Routledge, 2014. – 152 p.

184. Lindberg C. The European Reformations / C. Lindberg. – Oxford : John Wiley & Sons, 2010. – 472 p.

185. Lindberg C. The European Reformations Sourcebook / C. Lindberg. – Oxford : Wiley Blackwell, 2014. – 276 p.

186. Lombaerde P. Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870 / P. Lombaerde. – Asp-Vubpress-Upa, 2009. – 192 p.

187. Luijten G. The Van Doetecum Family: The Antwerp years, 1554-1575 / Luijten G., Schuckman C. – Rotterdam : Sound & Vision Interactive, 1998. – Vol. I-IV.

188. Mandrou R. De la culture populaire aux 17e et 18e siècles: La Bibliothèque bleue de Troyes / R. Mandrou. – Paris : PUF, 1984. – 264 p.

189. Mareel S. Voor vorst en stad: rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561) / S. Mareel. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2010. – 340 p.

190. Margolin J.-C. Des lunettes et des hommes ou la satire des mal-voyants au XVIe siècle // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1975. – Vol. 30. – №2-3. – P. 375-393.

191. Marnef G. Antwerp in the Age of Reformation: Underground Protestantism in a Commercial Metropolis, 1550-1577 / G. Marnef. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. – 304 p.

192. Martin D.-C. Cherchez le peuple... Culture, populaire et politique // Critique internationale. – 2000. – No.7. – P. 169-183.

193. Matthey I. Vincken moeten vincken locken: vijf eeuwen vangst van

zangvogels en kwartels in Holland / I. Matthey. – Hilversum : Uitgeverij Verloren, 2002. – 464 p.

194. McGinness F.J. Right Thinking and Sacred Oratory in Counter-Reformation Rome / F.J. McGinness. – Princeton : Princeton University Press, 2014. – 337 p.

195. McQuail D. McQuail's Mass Communication Theory. – London : Sage, 2010. – 616 p.

196. Messling G. Cranach et son temps / G. Messling. – Paris : Reunion des Musees Nationaux, 2011. – 272 p.

197. Michelet J. Sorcière / J. Michelet. – Paris : Garnier-Flammarion, 1966. – 308 p.

198. Miedema H. Feestende boeren - lachende dorpers. Bij twee recente aanwinsten van het Rijksprentenkabinet // Bulletin van het Rijksmuseum. – 1981. – Vol. 29. – №4. – P. 191-213.

199. Miedema H. Realism and Comic Mode: The Peasant // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1977. – Vol. 9. – №4. – P. 205- 219.

200. Mielke U. Remigius and Frans Hogenberg / U. Mielke. – Amsterdam : Sound & Vision Publishers, in co-operation with the Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, 2009. – 330 p.

201. Monballieu A. Nog eens Hoboken bij Bruegel en tijdgenoten // Jaarboek Antwerpen. – 1987. – P. 185-206.

202. Monshau M. Preaching at the Double Feast: Homiletics for Eucharistic Worship / M. Monshau, L.L. Clader. – Liturgical Press, 2006. – 232 p.

203. Montias J. M. Le marché de l'art aux Pays-Bas, XVe et XVIe siècles // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1993. – N. 6. – P. 1541-1563.

204. Morson G. Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics / G. Morson, C. Emerson. – Stanford : Stanford University Press, 1990. – 552 p.

205. Motley J.T. The Rise of the Dutch Republic / J.T. Motley. – New York : Harper and Brothers, 1856-1872. – Vol. I – III.

206. Moxey K.P.F. Sebald Beham's church anniversary holidays: festive peasants as instruments of repressive humor // Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art. – 1981-1982. – Vol. 12. – № 2/3. – P. 107-130.

207. Muchembled R. Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe – XVIIIe siècle) / R. Muchembled. – Paris : Flammarion, 1978. – 398 p.

208. Muchembled R. Paul Vandenbroeck, Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadscultuur (Jérôme Bosch: entre vie populaire et culture urbaine) // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – 1991. – Vol. 46. – No.6. – P. 1291-1293.

209. Naphy W.G. The Protestant Revolution / W.G. Naphy. – London : Random House, 2011. – 304 p.

210. Nauert C.G. Humanism and the Culture of Renaissance Europe / C.G. Nauert. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 237 p.

211. Op de Beeck J. De zotte schilders: moraalridders van het penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer / J. Op de Beeck, E. De Bruyn. – Ghent: Snoeck, 2003. – 260 p.

212. Orenstein N. Pieter Bruegel the Elder: Drawings and Prints / N. Orenstein. – New York : Metropolitan Museum of Art, 2001. – 323 p.

213. Otto B. Fools are everywhere. The Court Jester around the World / B. Otto. – Chicago : The University of Chicago Press, 2001. – 424 p.

214. Page Moch L. Moving Europeans / L. Page Moch. – Indiana University Press, 2003. – 257 p.

215. Parker G. The Dutch Revolt / G. Parker. – Cornell University Press, 1977. – 327 p.

216. Pastoureau M. Formes et couleurs du désordre: le jaune avec le vert // Médiévales. – 1983. – Vol.2. – №4. – P. 62-73.

217. Pendrill C. Spain 1474-1700: The Triumphs and Tribulations of Empire / C. Pendrill. – Oxford : Heinemann, 2002. – 300 p.

218. Pettegry A. Netherlandish Books: Books Published in the Low Countries

and Dutch Books Printed Abroad Before 1601 / A. Pettegry, M. Walsby. – Leiden : BRILL, 2010. – Vol. I-II.

219. Philippot P. La peinture dans les anciens Pays-Bas. XV – XVI siècles / P. Philippot. – Paris : Flammarion, 1998. – 352 p.

220. Pirenne H. Histoire de Belgique / H. Pirenne. – Bruxelles : Maurice Lamertin, 1899–1932. – Vol. I – VII.

221. Pleij H. De Eeuw Van De Zotheid. Over de nar als maatschappelijk houvast in de vroegmoderne / H. Pleij. – Amsterdam : Bert Bakker, 2007. – 96 p.

222. Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen / H. Pleij. – Amsterdam : Amsterdam Academic Archive, 2009. – 334 p.

223. Pokorny E. Bosch's Cripples and Drawings by His Imitators // Master Drawings. – 2003. – Vol. 41. – No. 3. – P. 293-304.

224. Prak M.R. Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation / M.R. Prak. – Ashgate Publishing, Ltd., 2006. – 269 p.

225. Prescott H.F.M. Mary Tudor / H.F.M. Prescott. – London : Hachette UK, 2012. – 448 p.

226. Ranke L. Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514 / L. Ranke. – Leipzig : Duncker & Humblot, 1885. – 497 p.

227. Raupp H.-J. Bauernsatiren: Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländishen Kunst ca. 1470-1570 / H.-J. Raupp. – Niederzier : Lukassen, 1986. – 343 p.

228. Rembert Pitts V. Hieronymus Bosch / V. Rembert Pitts. – Parkstone International, 2012. – 200 p.

229. Remer G. Humanism and the Rhetoric of Toleration / G. Remer. – University Park : Pennsylvania State University Press, 1996. – 318 p.

230. Riggs T.A. Graven images: the rise of professional printmakers in Antwerp and Haarlem, 1540-1640 / T.A. Riggs, L. Silver. – Evanston : Mary and Leigh Block Gallery, Northwestern University, 1993. – 203 p.

231. Roller H.U. Der Nürnberger Schembartlauf. Studien zum Fest- und

Maskenwesen des späten Mittelalters / H.U. Roller. – Volksleben, Bd. 11. – Tübingen : Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1965. – 263 p.

232. Rosenfeld P. The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt / P. Rosenfeld. – Louvain : Nauwelaerts, 1959. – 115 p.

233. Rouzet A. Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle / A. Rouzet. – Niewkoop : B. de Graaf, 1975. – 288 p.

234. Rubin Stuart N. Isabella of Castile: The First Renaissance Queen / N. Rubin Stuart. – iUniverse, 2004. – 504 p.

235. Salman J. Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: De almanak als lectuur en handelswaar / J. Salman. – Zutphen : Uitgeversmaatschappij Walburg Press, 2001. – 495 p.

236. Sarton G. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C. / G. Sarton. – New York : Dover Publications, 1993. – 554 p.

237. Schmitt J.-C. Les Traditions folkloriques dans la culture médiévale // Archives de sciences sociales des religions. – 1981. – Vol. 52. – P. 5-20.

238. Schrijnen J. Nederlandsche Volkskunde / J. Schrijnen. – Zutphen : Thieme, 1915-1916. – Vol. I-II.

239. Schulz-Grobert J. Das Straßburger Eulenspiegelbuch: Studien zu entstehungsgeschichtlichen Voraussetzungen der ältesten Drucküberlieferung / J. Schulz-Grobert. – Tübingen : Walter de Gruyter, 1999. – 434 p.

240. Scribner R.W. Is the history of popular culture possible? / R.W. Scribner // History of European Ideas. – 1989. – Vol. 10. – Issue 2. – P. 143-278.

241. Scribner R.W. Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany / R.W. Scribner. – London : Bloomsbery Publishing, 1988. – 380 p.

242. Scribner R.W. Religion and Culture in Germany: (1400 – 1800) / R.W. Scribner. – Leiden : BRILL, 2000. – 380 p.

243. Selderhuis H. Handbook of Dutch Church History / H. Selderhuis. – Bristol : Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. – 679 p.

244. Silver L. The paintings of Quinten Massys: with catalogue raisonné / L.

Silver, – London : Phaidon, 1984. – 361 p.

245. Sminia H.B. van. Geschiedenis van de onlusten tusschen de Schieringers en de Vetkoopers in Vriesland / H.B. van Sminia. – Leeuwarden : Brouwer, 1827. – 394 p.

246. Smith D.R. Parody and Festivity in Early Modern Art: Essays on Comedy as Social Vision / D.R. Smith. – Ashgate Publishing, Ltd., 2012. – 206 p.

247. Soboul A. Les Sans-Culottes parisiens en l'An II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire : 2 juin 1793 – 9 thermidor an II / A. Soboul. – Paris : Éditions Librairie Clavreuil, 1958. – 1168 p.

248. Spamer A. Eine Narrenschiffpredigt aus der Zeit Sebastian Brants / A. Spamer // Otto Glauning zum 60. Geburstag. Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek. – 1938. – II. – P. 113-130.

249. Steen C.R. Margaret of Parma: A Life / C.R. Steen. – Leiden-Boston : BRILL, 2013. – 332 p.

250. Steensel A. van. Kinship, Property, and Identity: Noble Family Strategies in Late-Medieval Zeeland // Journal of Family History. – 2012. – No. 37 (3). – P. 247-269.

251. Stein R. Networks, Regions and Nations: Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650 / R. Stein, J. Pollman. – Boston : BRILL, 2010. – 290 p.

252. Stengers J. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918 / J. Stengers. – Bruxelles : éditions Racine, 2000. – T. I. – 342 p.

253. Stewart A. Before Bruegel. Sebald Beham and the Origins of Peasant Festival Imagery / A. Stewart. – Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 358 p.

254. Stock J. van der. Antwerp, story of a metropolis: 16th-17th century: Antwerp, Hessenhuis 25 June-10 October 1993 / J. van der Stock. – Ghent : Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993. – 383 p.

255. Storey J. Cultural theory and Popular culture. An introduction / J. Storey. – Munich : Pearson, 2012. – 280 p.

256. Stridbeck C.G. Combat between Carnival and Lent by Pieter Bruegel the

Elder: An Allegorical Picture of the Sixteenth century // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – 1956. – Vol.19. – No.1/2. – P. 96-109.

257. Strinati D. An Introduction to Theories of Popular Culture / D. Strinati. – London : Routledge, 2004. – 304 p.

258. Sullivan M.A. Bruegel and the Creative Process, 1559-1563 / M.A. Sullivan. – Ashagate Publishing Ltd., 2010. – 248 p.

259. Sullivan M.A. Bruegel's peasants: art and audience in the northern Renaissance / M.A. Sullivan. – New York, 1994. – 198 p.

260. Terpstra N. Cultures of Charity: Women, Politics, and the Reform of Poor Relief in Renaissance Italy / N. Terpstra. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2013. – 379 p.

261. Texts Concerning the Revolt of the Netherlands / [ed. by E.H. Kossman, A.F. Mellink]. – London-New York : Cambridge University Press, 1974. – 295 p.

262. The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935 / [ed. by D. Forgas]. – New York : New York University Press, 2000. – 446 p.

263. The Renaissance in Europe. A reader / [ed. by K. Whitlock]. – New Haven-London : Yale University Press, 2006. – 374 p.

264. The Rushton M. Dorman. Library sale catalogue (1886): The Study of the Dispersal of a Nineteenth-Century American Private Library / M. The Rushton Dorman. – Lewiston-New York : Edwin Mellen Pr., 2001. – Vol. I-II.

265. The Twelve Years Truce (1609): Peace, Truce, War and Law in the Low Countries at the Turn of the 17th Century / [ed. by P. Borschberg, R. Lesaffer]. – Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2014. – 308 p.

266. Todorov T. Mikhail Bakhtin: The Dialogical Principle (Theory & History of Literature, Vol. 13) / T. Todorov. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1985. – 132 p.

267. Torviso I.B. Bosch: Reality, Symbol and Fantasy / I.B. Torviso, F. Marias. – Madrid : Silex, 1982. – 234 p.

268. Tracy J.D. A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565 / J.D. Tracy. – Berkeley : University of California Press, 1985. – 276 p.

269. Tracy J.D. Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics / J.D. Tracy. – Cambridge-New York : Cambridge University Press, 2002. – 344 p.

270. Trevelyan G.M English Social History: A Survey of Six Centuries, Chaucer to Queen Victoria / G.M. Trevelyan. – London-New York : Addison-Wesley Longman Limited, 1978. – 555 p.

271. Van den Branden L. Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw / L. Van den Branden. – Arnhem : Gijsbers & Van Loon, 1967. – Vol. 77. – 320 p.

272. Vandenbroeck P. Jheronimus Bosch: tussen volksleven en stadscultuur / P. Vandenbroeck. – Berchem : EPO, 1987. – 534 p.

273. Vaughan R. Philip the Bold: The Formation of the Burgundian State / R. Vaughan. – Woodbridge-Rochester : Boydell Press, 2002. – 280 p.

274. Vaughan R. Philip the Good: The Apogee of Burgundy / R. Vaughan. – Woodbridge-Rochester : Boydell Press, 2002. –456 p.

275. Verdam J. Die Spiegel der Sonden / J. Verdam. – Leiden : BRILL, 1901. – Vol. 2. – 384 p.

276. Vice S. Introducing Bakhtin / S. Vice. – Manchester : Manchester University Press, 1998. – 240 p.

277. Visser A.S.Q. Joannes Sambucus And The Learned Image: The Use Of The Emblem In Late-renaissance Humanism / A.S.Q. Visser. – Leiden : BRILL, 2005. – 296 p.

278. Visser C.C.G. Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546 / C.C.G. Visser. – Assen : Van Gorcum, 1969. – 206 p.

279. Vloten J. van. Nederlands opstand tegen Spanje / J. van Vloten. – Haarlem : A.C. Kruseman, 1856 – 1860. – Vol. I – IV.

280. Vries J. de. The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance

of the Dutch Economy, 1500-1815 / J. de Vries, A. van der Waude. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 767 p.

281. Waite G.K. Reformers on Stage. Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515 – 1556 / G.K. Waite. – Toronto : University of Toronto Press, 2000. – 368 p.

282. Walsh M.W. "Martin y muchos pobres": Grotesque Versions of the Charity of St Martin in the Bosch and Bruegel Schools // Essays in Medieval Studies. – 1997. – Vol.14. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.illinoismedieval.org/ems/VOL14/walsh.html

283. Walsh M.W. Martinsnacht as an Early Locus of Carnivalesque Study // Medieval Folklore. – 1994. – No. 3. – P. 127- 165.

284. Wandel L.P. Voracious Idols & Violent Hands. Iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg and Basel / L.P. Wandel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 210 p.

285. Waterschoot W. Antwerp: Books, Publishing and Cultural Production before 1585 // Urban Achievement in Early Modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London / [ed. by P. O'Brien]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – P. 233-248.

286. Watson D.G. Erasmus' Praise of Folly and the Spirit of Carnival // Renaissance Quarterly. – 1979. – Vol. 32. - № 3. – P. 333-353.

287. Wee H. van der. Historische aspecten van de economische groei. Tien studies van de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlande in het bijzonder 12e-19e eeuw / H.van der Wee. – Antwerpen-Utrecht: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1972. – 245 p.

288. Wee H. van der. The growth of the Antwerp market and the European economy (forteenth to sixteenth century) / H. van der Wee. – Löwen-Paris-Den Haag : Nijhoff 1963. – 3 Bd.

289. Wee H. van der. The Low Countries in the early modern world / H. van der Wee. – Ashgate Publishing, Limited, 1993. – 295 p.

290. Wesseling A. Dutch proverbs and expressions in Erasmus' Adages,

Colloquies, and Letters // Renaissance Quarterly. – 2002. – Vol. 55. – № 1. – P. 81-147.

291. Williams R. Keywords : a vocabulary of culture and society / R. Williams. – London : Fontana, 1983. – 341 p.

292. Wilson C. Economic History and the Historian: Collected Essays. – New York : Praeger, 1969. – 227 p.

293. Wilson D. Hans Holbein: portrait of an unknown man / D. Wilson. – London : Pimlico, 2014. – 320 p.

294. Woodward G. Philip II / G. Woodward. – London : Routledge, 2013. – 144 p.

295. Zaid G. The Secret of Fame: The Literary Encounter in an Age of Distraction. – Philadelphia : Paul Dry Books, 2008. – 182 p.

296. Zazulyak Y. Popular culture [Електронний ресурс] Режим доступу: http://web.ceu.hu/crc/Syllabi/alumni/medieval/Zazulyak.html

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Рис. 1

Ф. Хогенберг «Іспанська лють» (1577) Рейксмузеум (Амстердам, Нідерланди)

Рис. 2

П. Брейгель Старший «Битва Посту та Масляниці» (1559 р.) Музей історії мистецтв Відня (Австрія)

Рис. 3

К. ван ден Брук «Проповідь у полі» (1566) Графічне зібрання Альбертина (Відень, Австрія)

Рис. 4

Б. де Момпере за рисунком П. Брейгеля Старшого «Хобокенська кермеса» (середина XVI ст.) Кабінет естампів, Музей Бойманс ван Бенінген (Роттердам, Нідерланди)

Рис. 5

П. Бальтенс «Клухт про фальшиву воду» (1560-ті) Інститут театру Нідерландів (Амстердам, Нідерланди)

Рис. 6

І. Бейкелар «Сільське свято» (друга половина XVI ст.) Ермітаж (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Рис. 7

Л. ван Фалькенборх «Селянський ярмарок» (1588-1592) Ермітаж (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Рис. 8

Рарен (1576) Британський музей (Лондон, Велика Британія)

Рис. 9

Рарен (1591) Королівський музей витончених мистецтв (Брюссель, Бельгія)

Рис. 10

Рарен (1598) Королівський музей витончених мистецтв (Брюссель, Бельгія)

Рис. 11

Рарен (1590) Музей Влісхейс (Антверпен, Бельгія)

Рис. 12

П. Брейгель Старший «Нідерландські прислів’я» (1559) Державні музеї Берліна (Берлін, Німеччина)

Рис. 13

А. Дюрер або художник кола А. Дюрера. Титульна сторінка «Корабля дурнів» (видання 1494)

Рис. 14

І. Босх «Корабель дурнів» (1490-1500) Лувр (Париж, Франція)

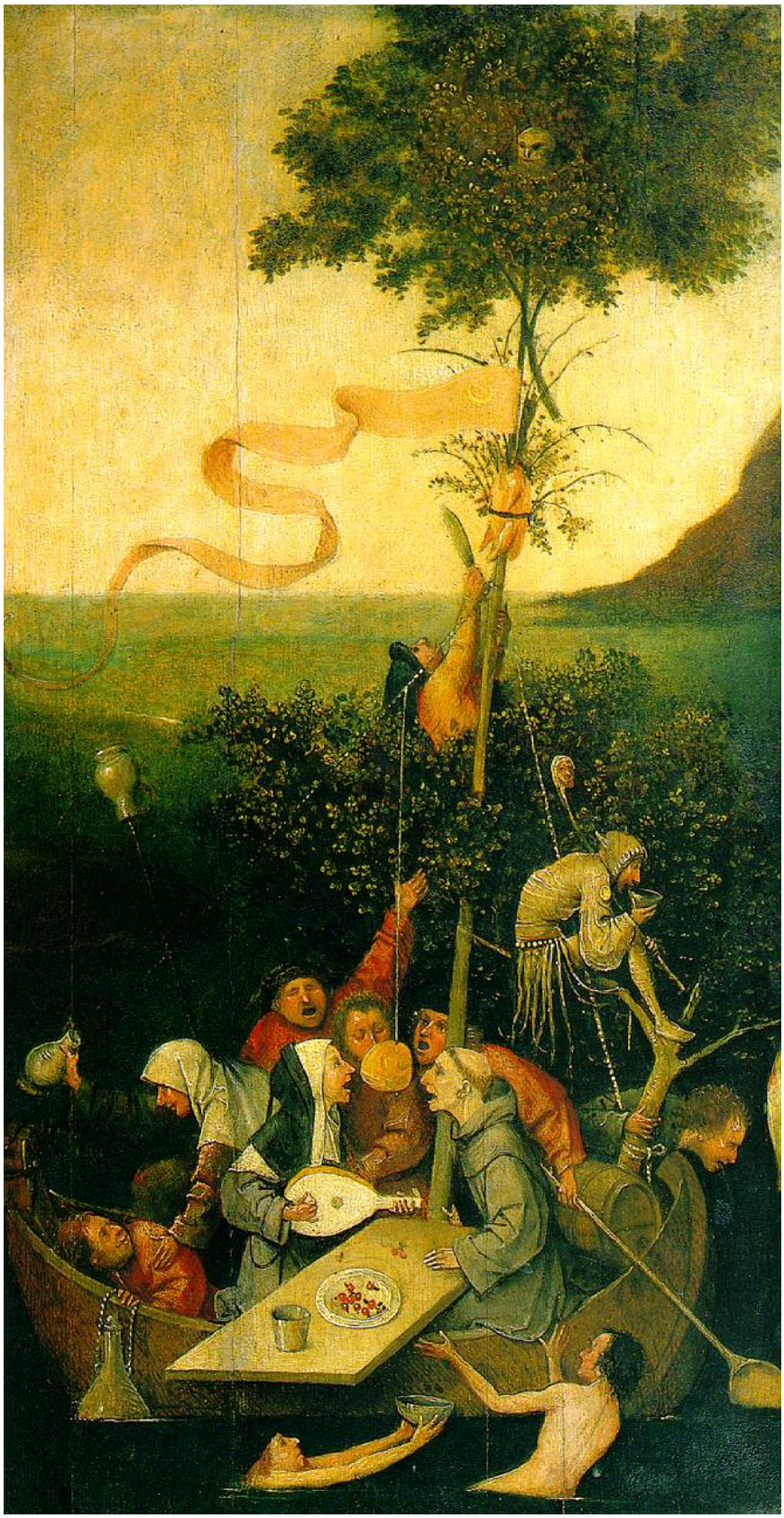

Рис. 15

П. ван дер Хейден за рисунком І. Босха «Блакитний човен» (1559) Кабінет Естампів, Музей Бойманс ван Бенінген (Роттердам, Нідерланди)

Рис. 16

Й. або Л. ван Дутекум за рисунком І. Босха «Св. Мартін і жебраки» (1561) Кабінет Естампів, Музей Бойманс ван Бенінген (Роттердам, Нідерланди)

Рис. 17

І. Босх «Битва Посту та Масляниці» (копія, кінець XVI ст.) Музей монастиря Св. Катерини (Утрехт, Нідерланди)

Рис. 18

І. Босх «Сад земних насолод» (права стулка) (1480-1505) Музей Прадо (Мадрид, Іспанія)

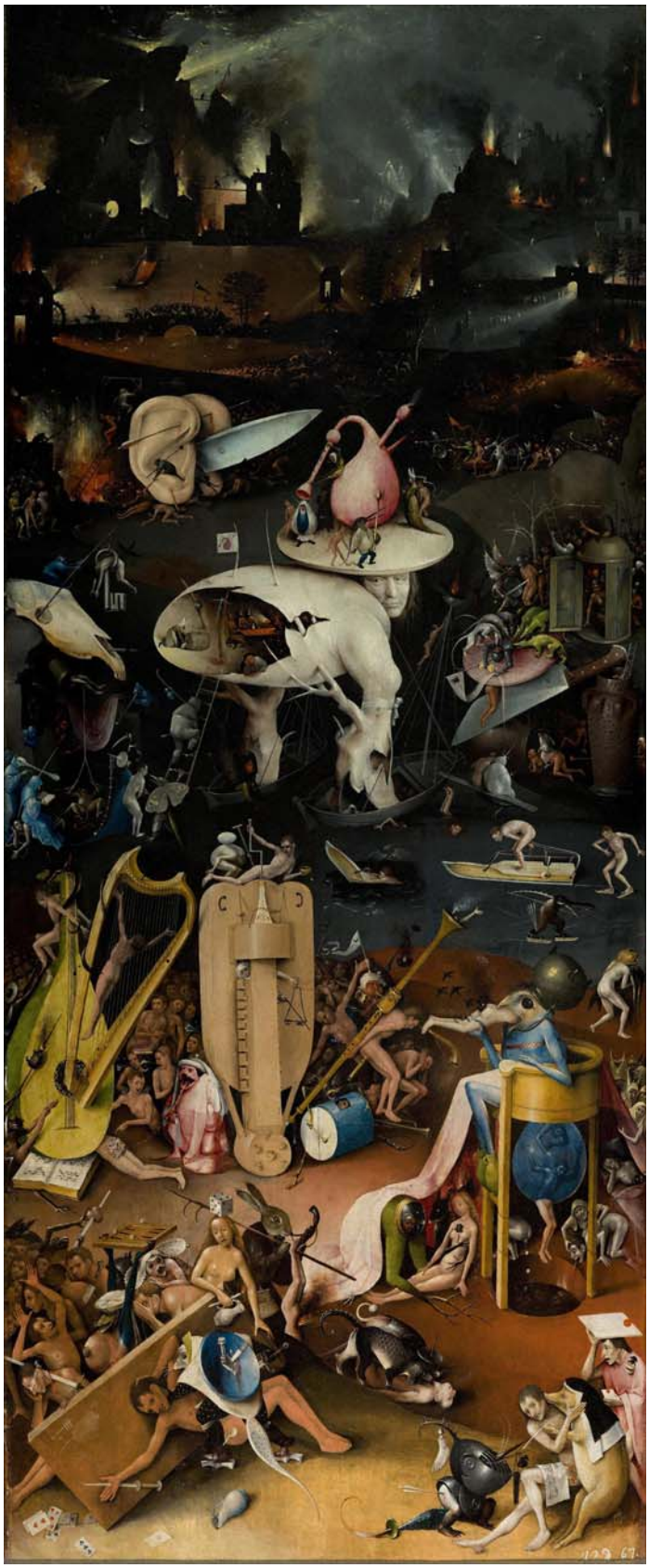

Рис. 19

І. Босх (послідовник) «Концерт в яйці» (середина XVI ст.) Палац витончених мистецтв (Лілль, Франція)

Рис. 20

British Library Harley 2897, fol. 42v (1410 – 1419) Британська Бібліотека (Лондон, Велика Британія)

Рис. 21

The Hague, KB, 76 F 28 fol. 81r (1430) Королівська бібліотека (Гаага, Нідерланди)

Рис. 22

BLR 15 D III, fol. 262 (XV ст.) Британська Бібліотека (Лондон, Велика Британія)

Рис. 23

Ж. Фуке «Портрет блазня Гонелли» (1445) Музей історії мистецтв (Відень, Австрія)

Рис. 24

MS II 13.368 CRP 27 (1561) Королівська бібліотека Бельгії (Брюссель, Бельгія)

Рис. 25

П. Брейгель Старший «Помірність» (1561-1562) Королівська бібліотека Брюсселю, Кабінет Естампів (Брюссель, Бельгія)

Рис. 26

Х. Хольбейн. Маргіналія у першодруку «Похвали Глупоти» Е. Роттердамського (1515) Кабінет Естампів (Базель, Швейцарія)

Рис. 27

«Мапа дурня» (1580-1590) Національна бібліотека Франції (Париж, Франція)

Рис. 28

П. Брейгель Старший «Elck» (1558) Британський музей (Лондон, Велика Британія)

Рис. 29

К. Массейс «Нерівна пара» (1520-1525) Національна галерея мистецтв (Вашингтон, *США)*

Рис. 30

К. Массейс «Алегорія Глупоти» (1510) Музей мистецтв Ворчестеру (Ворчестер, США)

Рис. 31

Я. ван Оостсанен «Блазень, що сміється» (1500) Музей девіса (Уеллеслі коледж, США)

Рис. 32

«Руанський часослов» (XV ст.) BNF, Nouvelle acquisition latine 3134, fol. 18v

Національна бібліотека Франції (Париж, Франція)

Рис. 33

«Руанський часослов» (XV ст.) BNF, Nouvelle acquisition latine 3134, fol. 43v

Національна бібліотека Франції (Париж, Франція)

Рис. 34

MS 158, fol. 71r «R&K Hours» (1470-1480) Муніципальна бібліотека Ж. Леві (Лілль, Франція)

Рис. 35

Ф. Вербек «Сатира на злих жінок та їх чоловіків-підкаблучників» (1550-ті)

Кабінет «De Zottekunstkabinet» (Мехелен, Бельгія)

Рис. 36

Анонім. «Світ годує багатьох дурнів» (бл. 1550) Приватна колекція

Рис. 37

Ф. Хогенберг «Країна прислів'їв або Синій плащ» (1558) Королівська бібліотека Брюсселя (Брюссель, Бельгія)

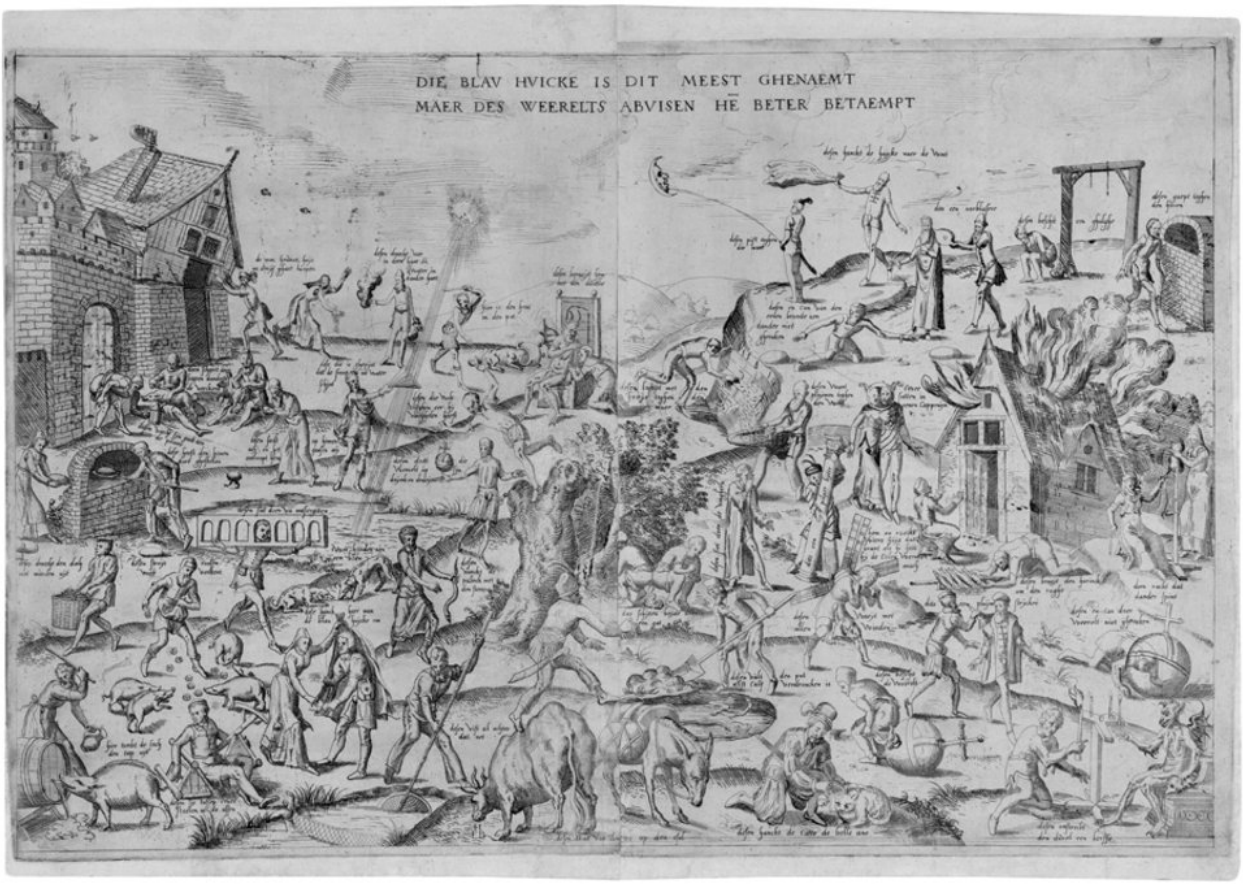

Рис. 38

А. Гріммер «Країна прислів'їв» (кін. XVI – поч. XVII ст.) Приватна колекція

Рис. 39

Й. ван Дутекум «Синій плащ» (1577) Британський музей (Лондон, Велика Британія)

Рис. 40

Килим «Милостиня св. Мартіна» за рисунками І. Босха (1550-1570) Палац Сан-Лоренцо ді Ескоріал (Іспанія)

Рис. 41

П. Брейгель Старший «Вино на День Св. Мартіна» (1565-1568) музей Прадо (Мадрид, Іспанія)

Рис. 42

MS. Bodl. 264, fol. 74v (XIV ст.) Бібліотека Бодлеан (Оксфорд, Велика Британія)

ДОДАТОК Б.1

Я. ван Устворен (прибл.1413)

Гільдія Блакитного човна[567]

Усіх товаришів із дурними манерами

Ми запрошуємо, з вітаннями та уклоном,

Сісти в Блакитний човен

І вступити до Гільдії Блакитного човна.

5 Станьте її членами, озброєні ви чи ні,

Запрошені усі,

За умови, що живуть вони, як описано тут,

І працюють над цим з усією віддачею.

Тепер послухайте наступне, я розкажу про життя

10 Тих, хто належить до нашого Човна.

По-перше, я розповім про лордів,

Лицарів чи есквайрів, хто закладає ф'єфи та землі,

Щоб отримати гроші на руки,

Чи йдуть вони до оцінювача земель

15 І там клянуться, що землі їм дані у вічне

Володіння, на превеликий жаль, ви самі знаєте.

І вони їдять свою пшеницю, поки вона зелена,

І вони ніколи не можуть дочекатися ренти,

І потребують більше, ніж дає маєтність.

20 І кожного року вони закладають частину земель,

І дозволяють своїй заборгованості рости,

І дозволяють битися пляшкам,

І вони купують, поки їм дають в борг,

І вони не зменшують кількість челяді,

25 Такими є наші блудні сини.

---

[567] Переклад здійснено за: Hs. Koninklijke Bibliotheek ‘s-Gravenhage, 75 H 57, fol. 58 recto – 65 recto. (опубліковано у Pleij H. Het Gilde van de Blauwe Schuit. – Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, 2009. – P.257-263.)

І рідко вони руки
Кладуть на чоло, чи затуляють ними рот і зуби[568].
І вони постійно їдять чи п'ють,
Співають, стрибають та бенкетують.
30 І вони дико жестикулюють,
І двічі витрачають свій прибуток.
І завжди вони воліють радше кудись піти,
Ніж спокійно залишатись вдома.
І прагнуть прогулюватись з прекрасними жінками:
35 Вони мають увійти до Гільдії.
Далі мова про духовних осіб:
Шануймо їх в нашій Гільдії.
Абатів та найвищих прелатів,
Вони – причина занепаду їх монастирів,
40 Вони продають чи закладають
По частинах монастирське майно,
І живуть, потураючи своїм бажанням,
І не надто турбуються
Про злидні чи насмішки,
45 Що занепадає їх монастир.
Ночами вони бенкетують та витрачають,
Та марно проїдають власне добро.
І бавляться з гарненькими жінками:
Вони мають зостатися в нашій Гільдії.
50 Послухайте це ви, священики та клірики,
Чиї філеї знудьгувались за роботою,
І хто прагне задовольняти свої похоті
З дівчатами та домогосподарками,
Чи ви, спраглі за вином.

---

[568] Тобто, вони не працюють, щоб заробити на свою їжу.

55 І навіть більше, в братствах,
Наскільки дозволяють засоби,
І вночі, і вдень –
Веселощі, пустощі, ігри та питво,
Не думаючи ні про що.
60 Чи ще, швидко розтринькують все майно,
А потім втікають до Риму,
Шукаючи більшого багатства, втрачаючи усе:
Всі гроші і навіть одяг,
І повертаються додому нагими,
65 Без надбань, вкрай засоромлені.
Чи ще є священики та клірики з бенефіціями,
Що шахрують із своїми пребендами
Заради інших бенефіцій: вони найгірші.
З усього виручають гроші
70 Та несуть їх до своїх товаришів по чарці:
Цих ви теж можете прийняти до Човна.
Слухайте, галасливі монахи та бегінки,
Ми їх не завернемо назад.
Пожертви та милостиню
75 Вони несуть до своїх товаришів по чарці.
І витрачають все, здобуте завдяки лахміттю,
На продажних жінок чи вино,
Чи марнують все с добрими друзями.
Та легко дають пробачення
80 За усі гріхи, якщо хто зробив щось погане,
Бо беруть за це гроші,
І приносять жалюгідні копійки
До своїх монастирів
З того, що заробили жебрацтвом:

85 Ці мають залишитися у Гільдії.

Далі мова про вільних містян

Та про інших добрих людей та їх дітей,

Які не вміють заощаджувати

Та дурно та щедро розтринькують те,

90 Що залишили їм батьки.

Та не надто замислюються,

Наскільки марно вони витрачають,

І їдять, грають та співають

Без упину, ще більш дикі, ніж тварини.

95 Такий не боїться, що має лиш майт[569]:

"Наш Господь і так багатий,

Давайте ж задовольнимо

Лише себе, ні про що не турбуючись,

Нехай же платять ті, хто про нас піклується.

100 І таким все одно – чи ніч, чи день,

Поки не розтринькають усе добро

З молодими жінками чи пропащими жінками,

Чи даючи гроші на пиятики,

Після який вони сплять до полудня.

105 Та навіть потім вони нічого не роблять,

Не сплять в ночі й веселяться,

Збираючись в компанії.

Та не виконують жодного обов'язку чи роботи,

І рідко про що задумуються,

110 Вони, для яких найкраща компанія –

Пиво чи вино.

О, вони не купують маєтності чи землю,

---

[569] Найдрібніша монетка в ранньомодерних Нідерландах, відома своєю поганою якістю. Докл. див.: Spufford P. Money and its Use in Medieval Europe. – Cambridge, 1989. – P. 328-329.

Не складають гроші в свої скрині,
І за рік витрачають більше,
115 Ніж отримують за три,
Але продовжують в тому ж дусі
Навіть якщо потім мають служити та подорожувати
Три роки за межами країни,
Вони все одно нічого не заощаджують.
120 Хоч мають вигляд пристойний та гарний,
Вони мають бути в Гільдії.
Їх буде ставати все більше,
Коли вони побачать, як відчалює Блакитний Човен.
Далі буде мова про добрих та гарних жінок,
125 Які хочуть бути з добрими друзями,
І ким керує Венера, богиня,
І хто палко бажає таємного кохання.
Буває абатиса чи монахиня
Дарує свої ласки то одному, то іншому,
130 Вся просякнута трином св. Георгія,
Такі мають приєднатися до Човна,
Бо втішають добрих друзів,
Коли ті обійняті тугою.
Далі про бегінок, які люблять кохання,
135 Навіть занадто святі, щоби на них дивитися.
І в них такі чуттєві очі,
Що серце у деяких тріпоче
І полоняється від одного їх погляду,
А вони закликають до доброго кохання
140 Поза справжнім милосердям:
Саме за це вони посаджені до Човна.
Також дівчата, які засиділись в дівках,

Стали перезрілими та старими –
Двадцяти п’яти років і старше,
145 Ці дівчата гніваються страшно,
Бо залишаються самотніми.
Почуйте й це, про заміжніх жінок,
Які прагнуть погуляти в гарній компанії,
Та ще про одних слід сказати,
150 Тих, що мають старих чоловіків,
Які не можуть їх задовольнити
Ні вчинком, ні бажанням.
Ці жінки і ці дружини
Благають добрих друзів
155 Допомагати їм зносити страждання
І жити в радощах,
І допомога така має приходити часто:
За це вони мають сісти до Човна,
Безперечно, їх місце там.
160 Далі мова про тих добрих людей,
Яких ми хотіли б бачити в нашій Гільдії,
Шанувати їх та любити,
Тих, які бажають заробити собі на хліб
Ремеслом чи торгівлею,
165 Але завжди несуть гроші до своєї компанії,
Й у великій кількості,
І тому не купують землі.
Також, слуг та наймитів
Ми хотіли б зібрати у нашій Гільдії,
170 Які залишають весь свій доробок та прибутки
В таверні по неділях.
І проїдають усе за три тижні,

Чи за місяць – і це не жарти! –
Чи втрачають все за один день у іграх:
175 Всю платню за літо, чи стільки,
Скільки заробляють за рік,
І через це стають невдоволеними та понурими,
Бо створені такими стати, рано чи пізно,
Таких ми приймаємо із милосердям.
180 Тепер щодо молодих дівчат з міста
Й з провінції також,
Які б мали зосередити думки
На одному чи двох хлопцях,
Але краще підуть танцювати та грати,
185 Ніж добре виконувати свої домашні обов’язки,
І не сплять по ночам із своїми друзями,
Хоча б і помирали від втоми,
Одначе не можуть перестати
Запрошувати своїх коханців:
190 Такі входять до гільдії Човна.
Тепер, якщо хто спитатися хоче
Як він може до Гільдії вступити,
І, якщо він справді того бажає,
То має зробити, як сказано тут.
195 Такою є йому наша відповідь:
Якщо людина робить все для свого добра,
Слідкує за своєю поведінкою,
Життям та звичками,
Із гідністю та іншими істинними речами,
200 Що їх він обіцяв притримуватись кожного дня,
Якщо він дотримується таких правил поведінки,
Які наближають його до мудрості,

А не слідує порадам, що ведуть до глупоти,
То він не з нашої Гільдії.
205 Але той, хто радше впізнає себе
В більшості випадків описаних вище,
Ніж в правилах, за якими мудрий має жити,
Той, хто зруйнує чи не все майно,
Та пустить по світу своїх найближчих,
210 Такий чоловік має увійти до нашого Човна,
І буде зарахований до нашої Гільдії.
Також ми встановлюємо правило,
Що ні один не наблизиться до нашої Гільдії,
І не вступить в неї,
215 На кому лежить пляма,
Як-то підпалювачі, крадії та вбивці,
Пірати та великі зрадники,
Кишенькові злодії та нахлібники:
Вони здійснили помилки, що закрили їм вхід,
220 Всі вони виключені,
І не мають вступати до нашої Гільдії.
Проте, інколи так трапляється,
Що хтось, на своє нещастя,
Скоїть вбивство в гнівному пориві,
225 І для нього це тяжке страждання,
Чи хтось захищав своє життя:
Таких ми приймемо із почестями.
Чи найманці на вулицях
[…]
230 І не крадуть за ніяких умов,
Хіба що у свого супротивника
Чи ворогів лорда цієї землі,

Які грабують та розбійничають.

Хто краде у таких чи вони піші, чи озброєні,

Ми приймемо їх до своєї Гільдії.

235 Далі зробимо вам таку заяву:

Ми не бажаємо бачити у себе тих жінок,

Які живуть наступним чином:

Їм все одно,

За кого вони виходять заміж, за скількох,

240 Чи кому віддаються,

Кровним родичам, родичам чоловіка – ви розумієте,

[…]

Чи хто жорстокий має норов,

Ми їх не приймемо ні за що.

245 Бо жінка має кохати

Одного чоловіка, і бути люб’язною до інших,

І виказувати їм своє співчуття,

Але обережно.

Я маю на увазі,

250 Що вона не має виходити

Більше за одного-двох чоловіків,

Інакше її будуть мати за

Повію, не більше і не менше,

Яка робить свою справу за пару монет.

255 Ці привілеї, викладені тут по пунктах,

Ми даємо нашій Гільдії,

І нашим братам по Гільдії,

І привілеї ці будуть дані навічно,

Поки брати не почнуть поводити себе по-іншому,

260 Тоді вони повинні будуть покинути нашу Гільдію,

В мудрості чи в шлюбі,

Чи поки не розбагатіють,
Але тих, хто живе за іншою радою,
Ми тримаємо їх міцно та твердо,
265 З усіма привілеями і статутами,
Що належать до Блакитного Човна,
Бо вони повертаються до нас
Доки мають, що витрачати,
І бажають належати до нашої Гільдії.
270 Оскільки ж ми бажаємо в будь-який спосіб
Зберегти наші привілеї,
Ми маємо того, кого обрали за власною радою,
І за радою наших дітей також.,
Того, кого звинувачуємо в поганому управлінні.
275 Завірено цей документ печаткою наших життів,
Бо срібло було продано і переплавлено,
З якого була зроблена печатка,
А гроші ті були розтринькані,
Як багато хто знає:
280 Знає як погано розпоряджаємося ми добром.
Дано в Рік Господній
1413, в правді,
Свободами Карнавалу,
І ті, хто з Брабанту, добре знають,
285 Бо були у списках Пукланду,
Де ламали списи на честь жінок,
Неподалеку від Церкви Старих Дітей,
З цього часу можна вважати,
Що Гільдія увійшла до Брабанту,
290 Адже Гільдія була записана там,
Хоча й задовго до того вона

Була прославлена та освячена в Антверпені,
Доки ще не була заснована в Брабанті,
Але в Антверпені нема паперів
295 Чи хартій, що пояснюють як слід братам жити.
Правила, установлені вище, даються їм
В додаток до Хартій та документів,
Написані Якобом ван Устворeном,
Salus Regina miseris[570].

[570] «Вітай, Царице, убогих» (лат.)

ДОДАТОК Б.2

Невідомий поет (XVI ст.)

Блакитний човен – Нова пісня[571]

Хоч я і з бідняків,
Ах, як, однак, я хочу бути щасливим!
Десятки свят відзначати, лише їсти та
Пити з веселощами охолоджене вино!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,
Нехай і доведеться мені йти додому босим!

Добре їсти, добре пити, я так потовстішаю,
Все це мене укріпить
Глечиками пити, глечиками їсти
В цьому моє життя!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,
Нехай і доведеться мені йти додому босим!

В роботі бути ледачим та пиячити без міри –
Ось на чому тримається моє життя!
Пити вино подвійними келихами –
Ось, що я роблю, і на що я завжди здатен!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,

---

[571] Переклад здійснено за наступним виданням: De Muze viert feest. Feestgedichten / [bijeengebracht door Gerrit Borgers]. – Amsterdam: Vereniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels Amsterdam, 1960. – P. 27-30.

Нехай і доведеться мені йти додому босим!

За святого я вибрав собі Св. Ніякої-роботи,
Він мій улюблений покровитель!
І відважно я віддаю йому пошану –
Своїм неробством я шаную його!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,
Нехай і доведеться мені йти додому босим!

Завіт Св. Ледаря я ношу в своєму серці,
Як і прославленого Св. Ніякої-роботи!
Служив відправи я їм удень і вночі,
І Св. Рейнард[572] мені в цьому допомагав!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,
Нехай і доведеться мені йти додому босим!

Так що сів я у пришвартований корабель,
Паршивий корабель Св. Рейнарда,
Адже в його гільдії я прожив свої дні,
Що тепер зробиш!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,

---

[572] Пародійний святий, створений з алюзією до Лиса Рейнарда, популярного героя середньовічних фабліо. Докл. про Рейнарда див. The History of Reynard the Fox translated from the Dutch Original / transl. by W. Caxton. – Oxford: Early English Text Society, 1970. – 242 p.

Нехай і доведеться мені йти додому босим!

Прощавай, Бахус, вельможний князь!
З повним брюхом я повзу до своєї халупи.
Прощавай, Вельможний князе, і скажу тобі,
Що п’ю я так, що моє брюхо повне по вінця!
Привіт, давайте пити та чокатись
І нехай нам наллють в подвійні келихи!
Мій кубок має скуштувати вина,
Нехай і доведеться мені йти додому босим!